

HERMANN PAUL

A nyelvtörténet alapelvei

(2., 3., 5., 10., 11., 12., 13., 22. fejezet)

A fordítás alapjául szolgáló mű Hermann Paul: *Prinzipien der Sprachgeschichte*
Halle a. S., 1937, Max Niemeyer Verlag

Fordította
Menaker Angelika

A fordítást szakmailag ellenőrizte
Dr. Giampaolo Salvi
Dr. Szijj Ildikó

TARTALOMJEGYZÉK

Tartalomjegyzék	02
Rövidítésjegyzék.....	03
2. fejezet – A nyelvhasadás	04
3. fejezet – A hangváltozás	13
5. fejezet – Az analógia	33
10. fejezet – Az elszigetelődés és a vele szemben fellépő erők	45
11. fejezet – Új viszonycsoportok kialakulása	69
12. fejezet – A funkció megváltozásának hatása az analógiás képzésre	83
13. fejezet – Átrendeződések az etimológiailag összefüggő szavak csoportosításaiban	91
22. fejezet – A nyelvkeveredés	99

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

an.	alnémet
dial.	dialektus
északn.	északnémet
fn.	felnémet
fr.	francia
gr.	görög
i. m.	idézett mű
kan.	középnémet
kfn.	középfelnémet
kk.	és a következő oldalak
klat.	középlatin
kn.	középnémet
lat.	latin
ol.	olasz
ófn.	ófelnémet
ófr.	ófrancia
óind.	óindiai
óúfn.	óújfelnémet
port.	portugál
sp.	spanyol
úfn.	újfelnémet
vulg. lat.	vulgáris latin

2. fejezet

A nyelvhasadás

22. § A történeti-összehasonlító nyelvtudomány által minden kétséget kizáróan rögzített tény az, hogy gyakran egy lényegében egységes nyelvből több különböző nyelv fejlődött ki, melyek maguk sem maradtak egységesek, hanem egy sor dialektusra bomlottak szét. Azt várhatnánk, hogy e folyamat megfigyelésekor nagyobb mértékben fog érvényesülni az organikus természet fejlődéséből vett analógia, mint bárhol máshol. Meglepő, hogy a nyelvészek közötti darwinisták nem tértek át erre a nézetre. Valóban vonhatók jogos és tanulságok párhuzamok, de csak bizonyos határokon belül. Ha követni akarjuk ezeket a párhuzamosságokat, akkor ezt csak oly módon tehetjük meg, hogy az egyes beszélők nyelvét – azaz azon nyelvi eszközök összességét, amellyel rendelkeznek – az állati vagy növényi egyeddel tekintjük egyenértékűnek, azaz a dialektusokat, nyelveket, nyelvcsaládokat stb. az állat- és növényvilág fajainak, nemzetségeinek, osztályainak feleltetjük meg.

Mindenekelőtt el kell ismernünk, hogy a viszonyok egy fontos pontban teljesen azonosak. Az a nagy fordulat, melyet az állattan az utóbbi időben tett meg, jó részben azon a felismerésen alapul, hogy semmi másnak nincs reális léte, csak az egyes egyedeknek, és hogy a fajok, nemzetségek és osztályok nem mások, mint az emberi értelem összefogó és elkülönítő kategóriái, melyek önkényes voltak miatt különféleképpen alakulhatnak, valamint hogy a fajok, ill. az egyedek közötti eltérések nem a lényeges jegyben, hanem csak az adott jegy meglétének mértékében jelentkező különbségek. A dialektusok közötti különbségek megítélésekor hasonló alapon kell gondolkodnunk. Tulajdonképpen annyi nyelvet kell megkülönböztetnünk egymástól, ahány beszélő létezik. Ha azokat a nyelveket, melyeket egy adott számú beszélő használ, egy csoportba fogjuk össze, és más beszélők nyelveit ebből a csoportból kizárjuk, akkor eközben mindig bizonyos különbségektől elvonatkoztatunk, míg másokra súlyt helyezünk. Tehát elég nagy mozgásteret kap az önkényesség. Nem tételezzük fel előre azt, hogy az egyes beszélők nyelveit egyáltalán osztályokba kellene sorolni. Ügyelnünk kell arra, hogy – akárhány csoportot is akarunk megkülönböztetni – olyan beszélőket találjunk, akiknél minden kétséget kizáróan el lehet dönteni, hogy két egymáshoz közeli csoport közül az egyikbe vagy a másikba sorolhatók-e be. Akkor kerülünk csak igazán ugyanebbe a dilemmába, ha megpróbáljuk a kisebb csoportokat nagyobbakba összefogni és azokat egymástól elkülöníteni. Éles elkülönítésre csak ott kerülhet sor, ahol a nyelvközösség nyelvi érintkezése több generáción át szünetelt.

Ezért ha egy korábban egységes nyelv különböző dialektusokra történő bomlásáról beszélünk, akkor a folyamat tulajdonképpeni lényegét nagyon rosszul fejeztük ki. Valójában ugyanis egy beszédközösségen belül minden pillanatban olyan sok dialektust beszélnek, mint ahány

beszélő van, mégpedig olyanokat, melyek közül mindegyik saját történeti fejlődéssel rendelkezik, és folyamatosan változik. A dialektusokra tagolódás nem jelent mást, mint azt, hogy az egyéni különbözőségek megnövekedése meghalad egy bizonyos mértéket.

Egy másik pont, ahol párhuzamot állapíthatunk meg, a következő. Egy állat fejlődése két tényezőtől függ. Egyrészt a szülei természetétől, amikor is élete kezdetén öröklés útján egy bizonyos fejlődési irányt kap, másrészt pedig függ az éghajlat, a táplálkozás, az életmód stb. összes véletlenszerű hatásától, amelynek az állat élete folyamán ki van téve. Az előbbi a szülőkkel való lényeges azonosságot határozza meg, az utóbbi viszont a tőlük való eltérést teszi lehetővé bizonyos határokon belül. Így alakul ki minden egyén nyelve egyrészt a beszédközösség többi tagja nyelvének hatása alatt – amely nyelveket ebből a szempontból úgy foghatunk fel, mint az egyén nyelvének létrehozásában szereplő tényezőket –, másrészt pedig saját szellemi és testi természetének az előbbitől független tulajdonságai és az azt ért sajátos hatások következtében. Abban is egyezés áll fenn, hogy mindig az első a sokkal erősebb tényező. Csak azáltal következik be az idő múlásával nagyobb változás a típusban, hogy minden, az egyén természetében jelentkező változás – mely eltér a kezdetben kialakult fejlődési iránytól – részt vesz a következő generáció fejlődési irányának meghatározásában. Így van ez a nyelvtörténetben is. Mind a nyelvről, mind az állati szervezetről megállapíthatjuk továbbá, hogy minél alacsonyabb fejlődési fokon áll, annál erősebb a második tényező az elsőhöz képest.

Másrészt azonban nem szabad elsiklanunk az olyan nagy különbözőségek felett sem, melyek a nyelvek létrehozása és a szaporodás között állnak fenn. Az utóbbinál a létrehozók közvetlen hatása megáll egy bizonyos pontot elérve, és onnantól már csak az addig kialakult fejlődési irány hat. Egy beszélő nyelvének létrehozásában az őt körülvevő nyelvek egészen a folyamat végéig részt vesznek, akkor is, ha hatásuk a legkorábbi gyermekkori szakaszban a legerősebb, és minél inkább nő és erősödik az egyéni nyelv, hatásuk egyre gyengébb lesz. Az állati szervezet létrehozásában egy egyed vagy egy pár vesz részt. Egy beszélő nyelvének létrehozásában egy sor más beszélő nyelve játszik szerepet, mégpedig minden olyan beszélő, akivel élete folyamán nyelvi kapcsolatba került, még ha nagyon különböző mértékben is. Még tovább bonyolítja a helyzetet az, hogy a különböző egyéni nyelvek létrejöttük folyamatában egyszerre állhatnak aktív és passzív viszonyban egymással, tehát a szülők saját gyerekeik gyerekei lehetnek. Végül figyelembe kell venni azt, hogy akkor is, ha egyetlen egyén nyelvéről beszélünk, nem egy konkrét élőlényről, hanem egy elvont fogalommal van dolgunk, kivéve, ha e fogalom alatt a lélekben egymással összekapcsolt, a nyelvi tevékenységre vonatkozó képzetcsoportokat értjük, melyek között többszörösen összefonódott kapcsolatok állnak fenn.

Egyedül a nyelvi érintkezés az, amely által egy egyén nyelve létrejön. A származás csak annyiban jön számításba, hogy befolyásolja az egyén fizikai és szellemi alkatát, amely – amint már

említettük – a nyelv kialakulásának egyik tényezője, de a nyelvi érintkezés hatásainak viszonylatában nagyon alárendelt szereppel bír.

23. § Ha abból a vitathatatlanul helyes elvből indulunk ki, hogy minden beszélő saját nyelvvel rendelkezik, és minden ilyen nyelvnek megvan a maga története, akkor egy olyan probléma merül fel, amelyet a dialektusok kialakulásának ténye segít megoldani, és amely nem igazán azt a kérdést érinti, hogy hogyan lehetséges az, hogy egy lényegében egységes nyelvből különböző dialektusok jönnek létre, ugyanis a különbözőség kialakulása valahogy magától értetődőnek tűnik. A megválaszolendő kérdés sokkal inkább a következő: hogyan lehetséges az, hogy miközben minden egyes beszélő nyelvének megvan a maga külön története, mégis egyének adott összetételű csoportján belül ezek a nyelvek kisebb-nagyobb mértékű egyezést mutatnak?

Minden dialektális különbség kialakulása természetesen a nyelvi úzus megváltozásán alapul. Minél erősebb ez a változás, annál több alkalom nyílik különbségek kialakulására. De a kialakulás mértékét nem csak egyedül a változás erőssége határozza meg, hiszen egyik változás sem hordoz magában szükségszerűen maradandó különbséget. Azok a körülmények, amelyek az egyezés megtartására vagy annak rövid időn belüli helyreállítására hatnak, nagyon különböző mértékben lehetnek jelen.

Folyamatos differenciáció megléte nélkül egy nyelv élete egyáltalán nem képzelhető el. Ha elképzelhető lenne, hogy egy nyelvterületen egyszer minden egyes beszélő nyelve teljesen megegyezne egymással, akkor a következő pillanatban kezdeményezés lépne fel különbségek kialakítására. Minden egyes nyelv spontán fejlődésének a szerkezeti sajátosságok, és a beszélők tapasztalatai alapján egy bizonyos irányt kell vennie. Az a hatás, amelyet az egyes beszélők fejtenek ki vagy szenvednek el, mindig a beszélők összességének csak egy töredékére terjed ki, és e törtrészen belül jelentős mértékbeli különbségek vannak. Ennek megfelelően folyamatosan zajlik a létrejött különbségek kiegyenlítődése, ami abban áll, hogy az eddigi úzustól való eltéréseket vagy visszazorítják, vagy olyan beszélőkre is kiterjesztik, akiknél az spontán módon nem alakult ki. Ez a kiegyenlítődés azonban sohasem megy végbe maradéktalanul. Megközelítőleg teljes mindig csak egy olyan körön belül lesz, ahol a nyelvi érintkezés tartósan aktív. Minél kevésbé intenzív a nyelvi érintkezés, annál több különbség alakulhat ki és maradhat fenn. A differenciáció lehetősége még nagyobb akkor, ha már nem áll fenn közvetlen nyelvi érintkezés, hanem csak közvetítő tagok által fenntartott közvetett kapcsolat van a beszélők között.

24. § Ha a nyelvi érintkezés intenzitása egy nyelvterület minden pontján ugyanakkora lenne, akkor csak az egyes beszélők egyéni nyelvei léteznének, amelyek közül azok, amelyek egymással szoros kapcsolatban állnak, csak kicsit különböznének egymástól, míg a nyelvterület szemközti peremein nagyobb különbségek keletkezhetnének. Ekkor nem lehetne az egyéni nyelveket egy

csoportba összefogni, és azt aztán egy másik, hasonlóképpen kialakított csoporttal, mint egy zárt egységgel, szembeállítani. Minden egyéni nyelvet több más nyelv közötti közbülső foknak lehetne felfogni. Egy ilyen viszony azonban sehol sem áll fenn, és nem is létezett sohasem. Csak akkor lehetne elképzelhető, ha nem léteznének természetes határok, valamint politikai és vallási szövetségek, és ha az egész nép egy nagyobb folyó nélküli síkságon lakna olyan egyéni gazdaságokban, amelyek körülbelül ugyanolyan távolságra vannak egymástól, és amelyeknek nincs közös gyülekezőhelyük. Ekkor is létrejönnének minimálisan az egyes családok nyelvei. A valóságban azonban az emberek vagy városokban, falvakban, ill. nomád népek esetében hordákban laknak együtt vagy pedig a tanyavilágban élnek, ahol kisebb-nagyobb politikai és vallási szövetségek és gyülekezőhelyek is vannak. A hegyvidékeken az egyes völgyek többé-kevésbé el vannak zárva egymástól. A tenger szigeteket választ el. Ahol pedig nincsenek ilyen akadályok, az egyes települések között gyakran parlagon hagyott földek, erdő, puszta, mocsár stb. helyezkednek el. Emiatt az egyéni nyelvek a természetes, a politikai és a vallási nyelvi kapcsolatoknak megfelelően szükségszerűen csoportokba rendeződnek, amelyek viszonylag egységesek, és kifelé lezárt rendszert alkotnak. Ilyen csoportokat tehát először is a legkisebb szövetségek, az egyes kis helységek alakítanak ki. Ha egy adott helység lakói együtt élnek, akkor közelebb fognak állni egymáshoz, mint egy másik helység lakóihoz. Itt tehát kialakulhat egy olyan tényleges határ, melyet nem takarnak el közbülső fokok. Először itt alakulhatnak ki világosan észrevehető és maradandó különbségek, amelyek azonban ugyanazon település lakói között nem tarthatók fenn, legalábbis hosszú távon. Amíg a szomszédos települések aktív nyelvi érintkezésben állnak egymással, az is előfordulhat, hogy közöttük nem jön létre világosan szembetűnő és maradandó különbség, ill. a különbségek jelentéktelenek maradnak. Ha azonban megpróbáljuk minden helyi dialektus köré elhelyezni azon szomszédos települések dialektusait, amelyekkel rendszeres nyelvi érintkezésben áll, akkor egy sor egymást metsző halmazt kapunk. A csoportosítás az egyes helységek esetében egy kicsit másképp alakulhat. Települések csatlakozhatnak hozzá, ill. szakadhatnak el tőle, és a hozzá tartozó helységekkel fenntartott nyelvi érintkezés kis mértékben módosulhat is.

25. § A nyelvi úzus mindennemű változása egyrészt az egyes beszélők, másrészt pedig a fentiekben vázolt nyelvi érintkezési viszonyok spontán készítésének terméke. Ha egy spontán készítés az egész nyelvterületen egyenletesen, a beszélők többségénél elterjed, akkor hamar általános érvényű lesz. Előfordulhat azonban, hogy a különböző területeken nagyon eltérő mértékben oszlik el. Ilyen körülmények között az egymástól távol eső területeken, amelyek között nincs nyelvi érintkezés, a kiegyenlítődé – amennyiben szükséges – különböző eredményekhez vezet. Mindeközben folytatódni fog a versengés, és nem lesz könnyű a megoldás, mert az egyik részen az egyik, a másikon pedig a másik oldal hatása lesz erősebb. Ez a köztes terület egy olyan falat képez, amelyen keresztül vagy nem tudnak átszűrődni a hatások az egyik oldalról a másikra,

vagy pedig annyira elgyengülnek, hogy hatástalanok maradnak. Egy ilyen köztes terület sehol sem hiányozna, ha a nyelvi érintkezés folytonossága az egész nyelvterületen egyforma lenne, azaz ha térbeli távolságok, természetes akadályok vagy politikai határok sehol sem jelentené gátat a nyelvi érintkezésben. Amiatt, hogy az ilyen akadályok által elválasztott területek kölcsönös egymásrahatása csekély mértékűre csökken, kialakulhatnak a dialektális sajátosságok világos határai is. A nyelvi érintkezés teljes megszakadására ehhez nincs szükség, elegendő, ha annyira elgyengül, hogy egyszerűen hatástalan marad azáltal, hogy az emberek spontán módon nem járnak össze. Fordítva pedig egy ideiglenesen fennálló dialektushatár fokozatosan megszűnhet, ha a későbbiekben elkezdnek összejárni, vagy ha ugyanazok a hatások más irányokból érkeznek.

26. § Minden nyelvi változásnak, és ennél fogva minden dialektális sajátosság kialakulásának, megvan a maga külön története. Az a határ, ameddig az egyik kiterjed, nem mérvadó a másik határa számára. Ha egyedül a nyelvi érintkezés intenzitásának viszonya lenne mérvadó, akkor a különböző dialektális sajátosságok határainak egybe kellene esniük. De a változáshoz vezető spontán tendenciák eloszlása lényegesen eltérő módokon mehet végbe, és ez határozza meg a kölcsönös egymásrahatás eredményét. Ha például egy nyelvterület egy adott dialektális különbség alapján A és B csoportra oszlik, akkor előfordulhat, és gyakran elő is fordul, hogy egy másik sajátosság alapján végzett felosztás megegyezik ezzel, de az is megeshet, hogy az A csoport egy része a B csoporthoz csatlakozik és fordítva, sőt az A és B csoport egy része szembeállhat az A és B csoport egy másik részével.

Ha tehát egy összefüggő nyelvterületen meghúzzuk minden előforduló dialektális sajátosság határát, akkor egymást többszörösen metsző vonalak nagyon bonyolult rendszerét kapjuk. Nem lehet egy olyan tiszta felosztást létrehozni, amely főcsoportokból, majd bizonyos számú alcsoportokból stb. épül fel. Egy nemzetségtábla képe – amellyel korábban szokásosan próbálták szemléltetni a viszonyokat – pontatlannak bizonyul.¹ Szemléltetni csak úgy lehet, ha önkényesen kiemelünk néhány különbséget – melyet lényegesnek tartunk –, a többitől pedig eltekintünk. Ha valóban a legszembevetőbb jegyeket választottuk ki, akkor talán nem tagadhatjuk egy ilyen nemzetségtábla gyakorlati hasznát a szemléltetésben. Azonban nem szabad azt képzelni, hogy ily módon a viszonyok teljesen kimerítő, pontos leírását adtuk meg.

---

¹ A nemzetségtáblák felállításával először Schuchardt fordult szembe, vö. az 1870-ben tartott, de nyomtatásban csak később kiadott (Graz, 1900) *Über die Klassifikation der romanischen Mundarten* című habilitációs előadását. Élénk vitákat váltott ki J. Schmidt: *Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen* című előadása (Weimar, 1872). Azon kérdésekkel, hogy mennyiben fogadhatók el a dialektushatárok, és mennyiben esnek ezek egybe etnikai és politikai határokkal, többen is foglalkoznak. A legújabb művek közül az alábbiakat adom meg: K. Haag: *7 Sätze über Sprachbewegung* (*Zeitschrift für hochdeutsche Mundarten* 1, 138). F. Wrede: *Ethnographie und Dialektwissenschaft* (*Historische Zeitschrift* 88, 22). O. Bremer: *Politische Geschichte und Sprachgeschichte* (*Historische Vierteljahrsschrift* 5, 315). K. Bohnenberger: *Sprachgeschichte und politische Geschichte* (*Zeitschrift für hochdeutsche Mundarten* 3, 321, vö. im. 4, 129. 241. 6, 129. 299 is). L. Gauchat: *Gibt es Mundartgrenzen?* (*Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen* 111, 365). E. Tappolet: *Über die Bedeutung der Sprachgeographie* (*Festgabe für H. Morf*, 1905, 385. o.).

27. § A származástani szemléltetéssel még inkább szorult helyzetbe kerülünk, ha a fejlődés időrendiségét is figyelembe kívánjuk venni, amit pedig e tudományág megkövetel tőlünk.

Mivel néhány különbség kialakulása miatt a szomszédos területek nyelvi érintkezése és kölcsönös egymásrahatása nem szűnik meg, a később bekövetkező változások esetében a fejlődés továbbra is közös maradhat. Ily módon a változások az egész nyelvterületen érvényesülni tudnak, akkor is, ha a nyelvterület már korábban sokrétűen differenciálódott vagy egyidejűleg több, már sajátosan átalakult részre bomlott. Így például a rövid tömagánhangzók megnyúlása (vö. kfn. *lesen, geben, reden* stb.) az al- és középnémet nyelvjárásokban lényegében egyformán ment végbe, míg sok régebbi változás ennél sokkal kevésbé terjedt el. Mindezt a nyelv régebbi időszakainak megítélésekor is szem előtt kell tartanunk, hiszen ekkor a visszakövetkeztetés eszközéhez kell folyamodnunk. Hozzá vagyunk szokva ahhoz, hogy az eredeti nyelvállapot minden olyan változását, amely egy teljes területen ment végbe, minden további nélkül régebbinek tartsuk, mint azokat, amelyek e terület csak egyes részeire korlátozódtak. Ebből a nézőpontból kiindulva feltételezni szokták egy közös európai, egy szláv-germán, egy szláv-lett, egy ősgermán, egy keleti és nyugatgermán alapnyelv vagy fejlődési szakasz meglétét. Bár tagadhatatlan, hogy általában egy nyelvi sajátosság nagyobb kiterjedése egy régebbi korszakot valószínűsít, ez semmiképpen sem ad biztos támpontot annak megítélésekor. Azokon az eseteken kívül, ahol ez jól bizonyítható, van sok olyan más eset is, ahol a nagyobb kiterjedésű változás későbbi, mint az, amelyik egy szűk térségre korlátozódott.

A leginkább szembetűnő sajátosságok sem mindig a legrégebbiek. A német nyelv jelenleg szokásos felosztása fel-, közép- és alnémetre a hangeltolódás jelenségén alapul, amely valószínűleg a VI. században kezdődött, és átnyúlt egészen a IX. századig, sőt néhány pontban még tovább is. De már korábban voltak olyan lényeges különbségek, amelyek a jelenlegi felosztásban háttérbe szorulnak. Az alnémethez például három, ősidők óta lényegesen különböző csoport tartozik: a fríz, a szász és a frank egy része; a frank megoszlik az al- és a középnémet között.

Egyáltalán nem lehet általános érvényű elvnek feltüntetni azt, hogy azoknak a csoportoknak, amelyek a legkorábban kezdték el az egymással szembeni differenciálódást, a legnagyobb mértékben differenciáltak kellene lenniük, vagy fordítva, hogy a legerősebben differenciált csoportoknál a differenciációnak a legkorábban kellett elkezdődnie. A nyelvi érintkezés intenzitása kis mértékben változhat. A csoportok egymáshoz viszonyított földrajzi elhelyezkedése eltolódhat. De ezek nélkül is az a tény, hogy az emberek spontán módon összejárnak, okot szolgáltatva arra, hogy új változások átlépjék a régebbi határokat, és esetleg ott jelöljenek ki egy határt, ahol korábban nem volt. Vagy az is megeshet, hogy különösen erős változások lépnek fel egy olyan területen, amely hosszú ideig egy szomszédos területtel lényegében azonos, de a többi településtől

eltérő fejlődést mutatott, míg a vele eddig azonos utat bejáró terület a többi településsel együtt a régebbi fejlődési fokon marad.

28. § Mivel a nyelvi érintkezés kiegyenlítő hatása nem engedi meg azt, hogy rendszeres nyelvi érintkezést fenntartó, közeli szomszédságban álló területek között túlzottan éles különbségek keletkezzenek, így majdnem minden kis csoport egy átmeneti fokot jelenít meg a különböző oldalakon szomszédos csoportok között. Teljesen téves és még mindig széles körben elterjedt elképzelés az, hogy az átmenetek mindig két, korábban elkülönült dialektus másodlagos érintkezése által jönnek létre. Természetesen nem azt akarom állítani, hogy sohasem keletkeznek ily módon. Egy csoport képezhet átmenetet vagy azáltal, hogy két, a szomszédos csoportokban meglévő eltérő szerkezet közötti tényleges közbülső fokot képvisel, vagy mindkét szerkezetet mutatja egymás mellett, vagy pedig azáltal, hogy egyes dialektális sajátosságai az egyik, mások pedig a másik csoport sajátosságaival egyeznek meg. A dialektális viszonyok ilyen szerkezete mellett a megértés két szomszédos terület beszélői között sohasem ütközik akadályba, mert nagyon csekélyek az eltérések, továbbá mindkét terület beszélői hozzászoktak már ezen eltérések meglétéhez. Azonban az egymástól távolabb fekvő dialektusok között is felléphetnek akadályok, amelyek aztán lehetetlenné teszik a megértést.

Ez a viszony megfigyelhető a legkülönbözőbb nyelvekben, különösen tisztán látható a németben. Egy svájci számára lehetetlen megérteni egy holsteini, de még egy hesseni vagy egy bajor beszélőt is, és mégis közvetett kapcsolatban áll velük a nyelvi érintkezés akadálytalan áramlása folytán. A német dialektusok fokozatos tagozódása kitűnően megfigyelhető nagyban az ún. felnémet hangeltolódással² szemben tanúsított viselkedésükben. Ugyanez a tagozódás már megfigyelhető kicsiben Firmenich: *Germaniens Völkerstimmen* című futólagos vizsgálatában. A tagozódás rendkívüli változatoságáról még sokkal világosabb képet ad a G. Wenker irányítása alatt elkészített nyelvi atlasz. Hasonló helyzetet találunk nemcsak az egyes újlatin nyelveken, hanem az egész újlatin nyelvterületen belül is. Az egyes nemzetek közötti határokat csak az írott nyelv és nem a nyelvjárások alapján lehet valamelyest biztosan meghatározni. Így pl. egyes északolasz dialektusok sok közös sajátosságot mutatnak a franciával, és közelebb állnak Franciaország szomszédos dialektusaihoz, mint az olasz írott nyelvhez vagy a toscanai nyelvjáráshoz. A gascogne-i több tekintetben átmenetet jelent a provanszál (délfancia) és a spanyol, a szárd pedig az olasz és a spanyol között stb.

A fejlődés e felvázolása során azt feltételeztük, hogy a beszélők nem változtatják meg lakhelyüket. Egyetlen személy vagy személyek sokaságának elvándorlása változásokat idéz elő, melyekkel a nyelvkeveredés témakörében, a 22. fejezetben foglalkozunk. Hasonló módosító hatása van egy írott nyelv meglétének is, amiről majd a 22. fejezetben szólunk.

---

² Vö. Braune: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache*, I, 1kk. és Nörrenberg: különösen IX, 371kk.

29. § Természetesen előfordulhat az az eset is, hogy a nyelvi érintkezés egy beszédközösség több része között teljesen megszakad az erős természetes vagy politikai határok megléte, az egyik részről történő elvándorlás, egy idegen nép közbeékelődése és hasonló jelenségek következtében. Ettől a pillanattól kezdve minden egyes részterület nyelve önállóan fejlődik, és idővel éles ellentétek alakulnak ki közvetítő átmenetek nélkül. Így egy nyelvből több önálló nyelv jön létre, és ez a folyamat többször is megismétlődhet.

Aligha képzelhető el az, hogy azt a pillanatot megelőzően, amikor egy nyelv több nyelvre bomlása végbemegy, ne lennének fellelhetők az egész területen észrevehető különbségek. Nem képzelhető el nyelvjárási különbségek nélkül egy olyan nyelv, amely egy valamelyest nagy kiterjedési területen van jelen, és egy hosszabb fejlődésen ment keresztül. Ezért azokat az önálló nyelveket, amelyek egy közös ősnnyelvből fejlődtek ki, rendszerint az ősnnyelv dialektusai folytatásainak kell tekinteni, és feltételezhető, hogy a közöttük fennálló különbségek egy része már az ősnnyelv megszakítás nélküli kohéziójának időszakából származik. Ezekre a különbségekre ugyanaz érvényes, mint ami egy összefüggő nyelvterület nyelvjárási különbségeire. Ha az önálló nyelvekké fejlődött dialektusokat az ábécé betűivel jelölnénk, akkor az A nyelv egyes részei közösek lennének a B nyelvvel, de a C és D nyelvvel nem, más részei közösek lennének az E nyelvvel, a B és D nyelvvel azonban nem, megint csak más részei pedig a D nyelvvel, de a B és C nyelvvel nem stb., és ezek az egyezések valós ok-okozati összefüggésen alapulhatnak. Ebből a szempontból kell például az indogermán nyelvcsalád csoportjainak egymáshoz való viszonyát megítélni. Különálló esetben azonban nehéz eldönteni, hogy valóban hozzájárult-e kölcsönös egymásrahatás a fejlődésben jelentkező egyezéshez. Egy esetleges egybeesés kizárása mellett önálló fejlődés esetén is alig lehet érveket felsorakoztatni.

A szétválásnak nem kell mindig egybeesnie a régi dialektushatárokkal, még akkor sem, ha annak a beszélők elvándorlása az oka. Valamely, a lényeges pontokban egyezést mutató csoport egy része elkülönülhet úgy, hogy a csoport másik része kapcsolatban marad a többi, tőle távolabb álló csoporttal. Különböző csoportok bizonyos részei is leválhatnak együtt. Így pl. az angolszász eredetileg a frízzel állt a legszorosabb rokonsági kapcsolatban. A fríz a kontinensen valószínűleg sohasem volt jelen sajátos dialektusként, hanem csak akkor keletkezett, amikor a fríz csapatok elhagyták hazájukat, és egyesültek más germán törzsek néhány részével. Az angolszász külön úton fejlődött, míg a fríz kapcsolatban maradt a többi német nyelvjárással. Az angol és a német között éles határ van, a fríz és az alsószász között azonban ez nincs meg.

30. § Egy összefüggő terület dialektális tagolódásának ténylegesen jellemző mozzanatát mindig a hangtani viszonyok jelentik. Ennek oka, hogy a tagolódás kialakulásakor minden a közvetlen, személyes nyelvi érintkezés által kifejtett közvetlen hatástól függ. A szókincs, a szójelentés, az alaktan és a szintaxis területén a közvetett átvitel nem jelent nehézséget. Ami itt

újként jelentkezik – ha kedvező fogadtatásban részesül –, lényeges változás elszenvedése nélkül haladhat előre. De egy hang – ahogyan ezt a következő fejezetben látni fogjuk –, sohasem kerül pontosan ugyanabban a formában átadásra, mint ahogyan azt a beszélők hallották. Ha a kapcsolatban valahol rés keletkezik, megszűnik az egymásrahatás a hangtan területén. Így itt sokkal nagyobb különbségek alakulnak ki, mint a szókincs, az alaktan és a szintaxis területén, és a hangtani különbségek hosszú időn keresztül egyenletesebben jutnak érvényre, mint a többiek. Ezzel szemben, ha bekövetkezett a nyelv tényleges elszakadása, akkor a nyelvek közötti különbségek a nyelvészet más területein éppen olyan jellemzőek lesznek, mint a hangtan területén.

Legkevésbé azonban a szókincs és annak használata jellemző. Itt legtöbbször egyik nyelvjárásból a másikba, ill. egyik nyelvből a másikba kerülnek át szavak. Több egyéni különbség található meg itt, mint bármely más tekintetben. Olyan különbségek is vannak, amelyeknek semmi közük sincs a nyelvjárásokhoz, és amelyek keresztezik a dialektális különbségeket. A kultúra minden magasabb szintjén létrejönnek a különböző iparágak, művészetek és tudományterületek szakkifejezései, melyeket túlnyomórészt vagy kizárólag egy adott foglalkozással bíró csoport használ, és amelyeket a többi beszélő részben meg sem ért. Ilyen szaknyelvek kialakításánál egyébként teljesen hasonló viszonyok jönnek számításba, mint a nyelvjárások keletkezésénél. Ide tartozik a költői és az írói nyelv különbsége is, amely az alaktanra és a szintaxisra is kiterjed. Az ókori Görögországban sajátos viszonyok vezettek a hangtani különbségek tudatos felhasználásához a művészetben. De létezhet egy költői nyelv is (és ez a megszokott), amely a különböző dialektális hangalakokban mindig egyöntetűen eltér a prózai beszédétől.

31. § Minden természetes nyelvfejlődés a nyelvjárási különbségek állandó, korlátok nélküli kialakulásához vezet. Ennek oka, mozgató ereje a nyelv életének általános feltételeiben keresendő, és attól teljesen elválaszthatatlan. Téves elképzelés az, amivel sajnos még olyan nyelvészeti munkákban is találkozhatunk, amelyek nagy tekintélynek örvendenek, hogy azt a korábbi centrifugális mozgást, amely által a nyelvjárások keletkeztek, egy magasabb kulturális fokon, aktív és fejlett nyelvi érintkezés mellett egy visszatérő, centripetális mozgás váltja fel. Ez az elképzelés pontatlan megfigyelésen alapul. Ha szemügyre vesszük egy köznyelv kialakulását, láthatjuk, hogy az nem úgy megy végbe, hogy nyelvjárások fokozatosan egymáshoz hasonlóvá válnak. A köznyelv nem olyan folyamat során keletkezik az egyes nyelvjárásokból, mint ahogy a nyelvjárás egy későbbi alakja jön létre egy korábbi alakból. Sokkal inkább egy olyan idegen idiómáról van szó, amelynek a nyelvjárás áldozatul esik. Minderről a 23. fejezetben még szólni fogunk.

3. fejezet

A hangváltozás³

32. § Ahhoz, hogy megértsük azt a jelenséget, amelyet hangváltozásnak szoktak nevezni, tisztázni kell azokat a fizikai és pszichikai folyamatokat, amelyek mindig végbemennek hangkomplexumok létrehozásakor. Megtehetjük azt, és meg is kell tennünk, hogy eltekintünk azoktól a funkcióktól, amelyeket ezek a folyamatok ellátnak, és így a következő tényezők jönnek számba: először is a beszédszervek mozgása, azaz hogyan jön létre ez a mozgás a motorikus idegek aktivizálása és az így keletkezett izomtevékenység által; másodsor olyan érzetek sora, amelyek ezeket a mozgásokat szükségszerűen kísérik, azaz a mozgás érzete, ahogyan Lotze⁴ és utána Steinthal nevezték ezt a jelenséget; harmadsorban pedig a hallgatóban kialakult hangérzetek, amelyekhez normál körülmények között maga a beszélő is hozzátartozik. Ezek az érzetek természetesen nemcsak fiziológiai, hanem pszichológiai folyamatok is. Akkor is maradandó fizikai hatást, azaz emlékképeket hagynak maguk után, ha már a fizikai aktivizálás nincs jelen. A hangváltozás szempontjából ezeknek az emlékképeknek van a legnagyobb jelentőségük, mert egyedül ők kötik össze az egyébként elszigetelt fiziológiai folyamatokat, és ugyanazon hangkomplexum korábbi és későbbi létrehozása között ok-okozati összefüggést hoznak létre. Ugyanezen mozgások reprodukcióját az az emlékkép teszi lehetővé, amelyet korábban végrehajtott mozgások érzete hagyott maga után. A mozgás és a hang érzetének nem kell belső összhangban állniuk egymással, de mindketten egy külső asszociáció részei lesznek azáltal, hogy a beszélő hallja saját magát beszéd közben. Mások beszédének pusztán meghallgatásával nem keletkezik mozgásérzet, és ezáltal az a képesség sem jelenik meg, amely a hallott hangkomplexum reprodukálásához kell, ezért van szükség próbálgatásra és begyakorlásra ahhoz, hogy képesek legyünk egy olyan hang megismétlésére, amelynek kiejtése nem megszokott számunkra.

33. § Felmerül a kérdés, hogy milyen tartalommal bír a mozgás és a hang érzete, és hogy ezen tartalom egyes momentumai milyen mértékben válnak tudatossá.⁵ Talán semmi sem akadályozta annyira a hangváltozás természetébe történő helyes betekintést, mint az, hogy ebben a kérdésben túlbecsülték a tudatosság mértékét és világos voltát. Nagyot tévedünk, ha azt gondoljuk,

---

³ Ezzel a fejezettel vö. Kruszewski művét, II, 260–8. III, 145–170. Részletes elvi fejtegetések találhatók még Noreen: *Vårt Språk* című művében, 3. kötet, 5kk.

⁴ Vö. a szerző *Medizinische Psychologie* (1852) § 26, 304. o.; és *Methaphysik* című művét, II, 586kk. Vö. még a mozgás érzetével kapcsolatban G. E. Müller: *Zur Grundlegung der Psychophysik*, 10. § 1|1 és A. Strümpell: *Archiv für klinische Medizin* XXII 321kk. Wundt erre a *beidegzés* kifejezést használja. Jespersen a *Techmers Zeitschrift* III, 206 című írásban a *szervek érzete* elnevezést javasolja, mert az érzés nemcsak egy mozgásnak felel meg, hanem a beszédszervek elhelyezkedésének is. Egy ehhez fűzött megjegyzésében Techmer a *nyomásérzékelés* és a *belső beidegzésérzet* megkülönböztetését javasolja.

⁵ Vö. S. Stricker: *Studien über die Sprachvorstellungen*, Wien 1880., B. Erdmann: *Archiv für systematische Philosophie* II, 355kk., III, 31kk., 150kk., R. Dodge: *Die motorischen Wortvorstellungen*, Halle 1896., Ginneken: *Psychologische taalwetenschap* I, 1kk.

hogy ahhoz, hogy egy szó hangzását a maga sajátosságában megragadhatjuk úgy, hogy lehetővé váljon a vele asszociált képzetek aktiválása is, az egyes hangoknak, amelyekből a szó felépül, a világos tudatosságig kell eljutniuk. Sőt, egy egész mondat megértéséhez sem mindig szükséges az, hogy az egyes szavak hangzásuk és jelentésük tekintetében tudatossá váljanak. A grammatikusok önámítása abból fakad, hogy a szót nem mint az élő, gyorsan tovahaladó beszéd részének tekintik, hanem egy önálló dolognak tartják, amelyről kényelmesen elgondolkodnak, és ráérősen elvégzik annak tagolását. Ehhez hozzájárul az a tény, hogy nem a kiejtett, hanem a leírt szó fogalmából indulnak ki. Írásban a szó elemeire bontva jelenik meg, és szükségesnek tűnik az, hogy mindenki, aki ír, elvégezze ezt a felbontást. Valójában azonban a szó másképp viselkedik. A betűírás feltalálásakor és annak eddig írásosan fel nem jegyzett nyelvekre történő újabb és újabb alkalmazásakor bizonyára ilyen szófelbontást végeztek el. Az írás elsajátítását mindig a kiejtett szavak betűzésével párhuzamosan kell gyakorolni. Miután azonban bizonyos jártasságra tettünk szert, az írás folyamata nem azt jelenti, hogy minden szót először egyes hangokra bontunk, és aztán az egyes hangoknak megfelelő betűt használjuk. Már a gyorsaság is, amellyel a folyamat lezajlik, kizárja annak lehetőségét, hogy az egyes momentumok eljussanak a tiszta tudatosság fokáig, és emellett arra is rámutat, hogy a rendszeres íráshoz erre nincs is szükség. Belép azonban egy ténylegesen lerövidített eljárás, amely által az írás bizonyos fokig függetleníti magát a beszédétől. Egy olyan folyamatról van itt szó, amelyet később még meg kell vizsgálnunk közelebbről. És ha pontosabban megnézzük, hogyan is áll a dolog az írástudók szótagolási képességével, akkor igazán világosan szembe fog tűnni az, hogy mennyire nem tudatosak a szöveg elemei. Nap mint nap tapasztalhatjuk, hogy az írás és a kiejtés közötti sokszorosan meglévő diszkrepanciák az adott nyelvközösség számára nagyobb részt észrevétlenül maradnak, és csak egy idegennek tűnnek fel általában anélkül, hogy számot tudna adni arról, hogy azok min is alapulnak. Így minden, hangfiziológiában nem járatos német beszélő meg van győződve arról, hogy úgy ír, ahogyan beszél. Még ha az angol és francia beszélőkkel szembeállítva bizonyos jogosultságot is nyer ez a meggyőződés, nincs hiány olyan esetekben – a nyelvi finomságoktól eltekintve – ahol a kiejtés meglehetősen eltér az írástól. Az, hogy a *Tag, Feld, lieb* szavak záró mássalhangzója Németország nagy részén más hang, mint az, amelyiket a *Tages, Feldes, liebes* szavakban ejtenek, és hogy az *n* az *Anger* szóban egy lényegesen más hangot jelöl, mint a *Land* szóban, nos mindez keveseknek tűnik fel. Arra pedig, hogy az *Ungnade* szóban gutturális és az *unbillig* szóban labiális nazálist ejtünk, nem gondol senki. Ezenkívül csodálkozva néznek az emberre, ha azt mondja, hogy a *lange* szóban nem ejtjük a *g*-t, hogy a *legen, reden, Ritter, schütteln* szavak második szótagjában nem ejtjük az *e*-t vagy hogy a *leben* szó záró mássalhangzójaként az általánosan elterjedt kiejtés szerint nem *n*-et, hanem *m*-et ejtünk az előtte álló *e* kiejtése nélkül. Számíthatunk arra, hogy a legtöbben ezeket a tényeket vitatni fogják, akkor is, ha figyelmüket ezekre az esetekre már korábban felhívták.

Legalábbis én többször ezt tapasztaltam filológusok körében is. Mindebből azt látjuk, hogy a szó elemzése milyen nagy mértékben azonosítható valamely, az írás során megtanult dologgal, és hogy milyen csekély jelentőséggel bír a kiejtett szó tényleges elemeinek érzete.

34. § Egy szó elemeire történő felbontása nemcsak hogy nagyon nehéz, de egyenesen lehetetlen. A szó nem meghatározott számú önálló hangok egymás mellé helyezéséből áll össze, amely hangok mindegyike az ábécé egy jelével fejezhető ki, hanem a szó alapjában véve mindig egy végtelenül sok hang megszakítás nélküli sora, amelynek a betűk mindig csak néhány jellemző pontját jelzik nem tökéletes módon. Mindaz, ami jelöletlen marad, bizonyos fokig szükségszerűen adódik ezen pontok meghatározásából, de csak bizonyos fokig. Ez a kontinuitás legérthetőbben az ún. diftongusok esetében ismerhető fel, amelyek végtelenül sok elem ilyen sorát mutatják, vö. Sievers: *Phonetik*, 19. fejj., 2. pont. Sievers volt az, aki először hangsúlyozta nyomatékosan az átmeneti hangok jelentőségét. A szó kontinuitásából pedig az következik, hogy a szó egyes részeiről alkotott elképzelés nem lehet egy önmagából adódó dolog, hanem mindenképpen akár nagyon egyszerű, de tudományos gondolkodás gyümölcse kell, hogy legyen, amelyhez először a hangjelölő írás gyakorlati igénye vezetett.

Ami a hangképre érvényes, az természetesen igaz a mozgás érzetére is. De haladjunk tovább. Egyáltalán nem lehet szó arról, hogy az egyes beszélőknek elképzelése lenne azokról a különböző mozgásokról, amelyeket szerveik beszéd közben hajtanak végre, hiszen tudjuk, hogy azokat csak a legalaposabb tudományos megfigyelés által lehet meghatározni, és hogy a kutatók között sok ponton vita áll fenn. Ezen mozgások legfelületesebb és legelnagyoltabb megfigyelése is csak egy tudatosan irányított figyelem során jöhet létre. A megfigyelés akkor is teljesen felesleges, ha már begyakorolt hangokat és hangcsoportokat kívánunk a legegzaktabb módon létrehozni. Úgy tűnik, a helyes eljárás a következő: minden mozdulat meghatározott módon bizonyos érzőidegeket stimulál, és így olyan érzetet idéz elő, amely társul a mozgás irányításával, ami a központból motorikus idegek segítségével történik. Ha az asszociáció elég szilárd és az érzet által hátrahagyott emlékkép elég erős, amit általában begyakorlás által érünk el (azaz ugyanazon mozdulat többszöri ismétlése által, melybe talán sok rosszul sikerült kísérlet is keveredik), akkor az érzet emlékképe képes a vele asszociált mozdulatot reflexként reprodukálni, és ha az eközben stimulált érzet illik az emlékképhez, akkor biztosak lehetünk abban, hogy az adott mozdulatot úgy végeztük el, mint korábban.

35. § Mindazonáltal elismerhetnénk, hogy a tudatosság azon foka, amelyet a hangkép és a mozgás érzetének egyes momentumai az írás megtanulása és a gondolkodás által elérnek, nagyobb, mint amilyen valójában. Elismerhetnénk, hogy az anyanyelv valamint minden idegen nyelv elsajátításához ezen elemek tudatos meglétére van szükség, mint ahogy kétségtelenül nagyobb fokú érthetőség szükséges új ismeret megtanulásához, mint a begyakorolt alkalmazásához. Ebből

azonban nem következik az, hogy a mindennapi beszédben az érthetőség mindig ugyanazon fokára kellene eljutni. Inkább a pszichikai működés természetében rejlik az, hogy minden, kezdetben csak tudatosan ható képzet képes lesz nem tudatosnak hatni gyakorlás által, és csak egy ilyen nem tudatos hatás teszi lehetővé a képzet olyan gyors lefolyását, mint amilyen a mindennapi élet helyzeteiben és beszéd közben is elvárható. Egy hangfiziológus is sok dologról beszél és sok mindent hall, anélkül, hogy számára egyetlen hang is elérné a tiszta tudatosság fokát.

A természetes, intézményesen semmilyen módon sem szabályozott nyelvhasználat megítéléséhez rögzíteni kell azt az alapelvet, mely szerint a hangokat a tiszta tudatosság megléte nélkül hozzuk létre, és így is észleljük azokat. Megdől tehát minden olyan magyarázó elmélet, amely azt feltételezi, hogy az egyének lelkében jelen van a nyelv hangrendszerének képzete. Ide tartozik pl. a germán hangeltolódásról alkotott több hipotézis is.

36. § Másrészt viszont az elemek nem tudatos volta nem zárja ki azt, hogy egy pontos ellenőrzés is végbemenjen. A beszélő számtalanszor kiejthet vagy hallhat egy megszokott hangcsoportot anélkül, hogy egyszer is arra gondolna, hogy ez egy így és így felépülő hangcsoport. Mihelyt azonban az egyik elemben a megszokottól való eltérés lép fel, amely lehet akár nagyon jelentéktelen is, a beszélő észreveszi ezt, kivéve, ha bizonyos gátlások ez ellen hatnak. Hasonlóképpen a képzetek megszokott, nem tudatos lefolyásától való bármilyen eltérés is el szokta érni a tudatosság szintjét. Természetesen az eltérés tudatossá válásával nem jár együtt az eltérés természetének és okának a tudatossá válása is.

Az ellenőrzés lehetősége addig terjed ki, ameddig a megkülönböztetés képessége, amely azonban nem nyúlik a végtelenbe. A beszédszervek mozgásának fokozatai és természetesen az így keletkezett hangok esetében a lehetőségek száma végtelen. Így pl. az *a* és *i* valamint az *a* és *u* között a magánhangzók csengésének lehetséges fokozatai korlátlan számúak. Hasonlóképpen ábrázolhatjuk az összes palatális hang képzési helyeit egy olyan folytatólagos vonalon, amelyen bármely pont lehetne az előnyben részesített képzési hely. Mindazonáltal a palatális és az ajakhangok között nem lehetséges észrevétlen átmenetet képezni, míg a labiodentális hangok közeli kapcsolatban állnak a dentális hangokkal (*th-f*). Ugyanígy létrehozható fokozatosan egy átmenet a zárhangoktól a réshangokig és fordítva, mert egy nem teljes zár és egy lehetséges rés közel áll egymáshoz. Végül is mindennemű különbség, amely a mennyiséget, a hangmagasságot, az artikulációt vagy a kilégzés során kifejtett energiát érinti, végtelenül sok fokozatban képzelhető el, és még folytathatnánk a sort. Elsősorban ez a körülmény az, amely által a hangváltozás megragadhatóvá válik.

Ha belegondolunk abba, hogy nemcsak olyan különbségekről van szó, amelyek azokban a hangokban fordulnak elő, amelyekre szokásosan pontatlan módon a szavakat felbontjuk, hanem olyanokról is, amelyek az átmeneti hangokban, az akcentusban, a tempóban stb. jelennek meg,

továbbá ha belegondolunk abba, hogy egy sor hasonló részecskéhez mindig társulhatnak tőlük különböző részecskék, akkor világosan látható, hogy a hangcsoportok rendkívül nagy változatosságot mutatnak, ha kicsi is a különbség köztük. Ezért fordulhat elő az, hogy észrevehetően különböző hangcsoportokat a hangok többségének hasonlósága miatt lényegében azonosnak érzékelhetünk. Ezáltal értik meg egymást a különböző dialektusokhoz tartozó beszélők mindaddig, amíg a különbségek nem lépnek át egy bizonyos határt. Ezért léteznek variációk is, a köztük lévő különbséget a beszélők vagy egyáltalán nem, vagy pedig csak tudatosan a jelenségre irányított figyelemmel képesek észlelni.

37. § A korai gyermekkor mindenki számára a kísérletezés időszaka, amikor is sokféle tevékenység során a gyermek fokozatosan tanulja meg a hangok kiejtését oly módon, hogy a környezetében elhangzottakat megismétli. Ha ez a lehető legtökéletesebben sikerül, akkor egy viszonylagos nyugalmi helyzet áll be. Megszűnnek a korábbi jelentős ingadozások, és innentől kezdve egyenletesség jelentkezik a kiejtésben, amennyiben nem lépnek fel zavarok idegen dialektusok vagy egy írott nyelv erős hatásai következtében. A kiejtés egyenletessége azonban sohasem lehet abszolút. Ugyanazon szó, a mondat ugyanazon helyén történő újbóli kiejtésekor óhatatlanul előfordulnak kisebb ingadozások. Mert hiszen a test minden mozdulatánál, legyen az bármennyire begyakorolt is, vagy legyen a mozgás érzete bármennyire tökéletesen kidolgozott is, mindig marad egy kis bizonytalanság. Ez akkor is bizonyos fokig a véletlen műve, még ha kicsiny mértékben is, ha a mozgás abszolút egzakt módon megy végbe vagy egy kicsit letérünk a szabályos útról az egyik vagy a másik oldalra. A legnagyobb gyakorlattal bíró lövész is olykor eltéveszti a célt, és a legtöbb esetben el is tévesztené, ha a cél egy kiterjedés nélküli tényleges pont lenne, és ha a lövedéken csak egyetlen olyan pont lenne, amely megérinthatná a célt. Lehet valakinek olyan jellegzetes kézírása, amelynek sajátos vonásai azonnal felismerhetők, mégsem tudja ugyanazokat a betűket és betűcsoportokat minden alkalommal teljesen ugyanolyan módon leírni. Nem más a helyzet a mozgás esetében sem, amely által a hangok létrejönnek. A kiejtés ezen változatossága, amely észrevétlen marad a szűk határok miatt, amelyek között mozog, kulcs annak, a különben felfoghatatlan ténynek a megértéséhez, miszerint az úzus megváltozása fokozatosan megy végbe a nyelv hangtani oldalát tekintve, anélkül, hogy azok, akiken ez a változás végbemegy, valamit is sejtjenének belőle.

Ha a mozgás érzete, mint emlékkép, mindig változatlan maradna, akkor a kis ingadozások mindig ugyanazon pont körül mozognának a távolság ugyanazon maximumát megtartva. Ez az érzet azonban az összes korábbi, az adott mozgás végrehajtásakor szerzett benyomás terméke, és törvényszerűen nemcsak a teljesen azonos, hanem az egymástól észrevehetően különböző benyomások is összeolvadnak. A benyomások különbözőségének megfelelően minden új benyomással a mozgás érzetének is át kell alakulnia, még ha nem is jelentősen. Fontos, hogy a

későbbi benyomások mindig erősebbek, mint a korábbiak. Ezért a mozgás érzetét nem lehet az egész életünk során szerzett összes benyomás átlagával egyenlőnek tekinteni; a kevesebb, de frissebb benyomás ugyanis fontosságát tekintve felülmúlhatja a gyakrabban előfordulót. A mozgás érzetének eltolódásával – feltéve, hogy a lehetséges divergencia kiterjedése ugyanaz marad – a divergencia határpontjai is eltolódnak.

38. § Képzeljünk el egy olyan egyenest, amelynek minden pontja tökéletesen rögzítve van, és tekintsük azt a mozgás tulajdonképpeni normális útjának, amelyhez a mozgás érzete vezet el. Így természetesen az összes ponttól mért távolság, amely a ténylegesen végrehajtott mozgás során maximumként a mozgás érzetét tekintve ellentmondás nélkül elfogadható, általában az egyik oldal irányába akkora, mint a szemben lévő oldal irányába. Ebből azonban nem adódik az, hogy a ténylegesen bekövetkezett elhajlásoknak számukat és nagyságukat tekintve egyenletesen kellene eloszlaniuk mindkét oldalon. Ezeknek az elhajlásoknak is, amelyeket nem határoz meg a mozgás érzete, természetesen megvannak a maguk okai, ezek pedig olyanok, amelyek teljesen függetlenek a mozgás érzetétől. Ha ezek az okok teljesen egyidejűleg, teljesen azonos erővel ellentétes irányokba hatnak, akkor hatásaik kölcsönösen kioltódnak, és a mozgás teljesen egzakt módon megy végbe. Ez az eset azonban nagyon ritkán fordul elő. Legtöbbször a túlsúly vagy az egyik vagy a másik oldalra dől el. Az erőviszonyok azonban sokféleképpen megváltozhatnak a körülmények függvényében. Ha ez a változás az egyik oldalnak éppen olyan kedvező, mint a másiknak, akkor átlagosan az egyik oldal felé mutató ingás váltakozni fog egy ennek megfelelő, másik irányba mutató ingással, és így a mozgás érzetének minimális eltolódásai újra és újra elvesztik hatásukat. Teljesen másképp néznek ki azonban a dolgok akkor, ha azok az okok, amelyek az egyik oldal felé hatnak, fölényben vannak az ellentétes hatásúakkal szemben, legyen szó akár minden egyes vagy akár a legtöbb esetről. Bármilyen csekély is a kezdeti elhajlás, amely a mozgás érzetét minimálisan eltolja, a következőkben lehetővé válik egy, az eredetnél nagyobb mértékű elhajlás megjelenése, amely a mozgás érzetét újra eltolja, és így az eltolások összeadódása által – amelyet nem tudunk elég kicsinek elképzelni – fokozatosan létrejön egy észrevehető különbség. Így van ez akkor is, ha tovább folytatódik a mozgás egy meghatározott irányba és akkor is, ha azt újra és újra az előrehaladásnál ritkább és kisebb visszalépések szakítják meg.

Annak oka, hogy az elhajlás mértéke miért erősebb az egyik oldal irányába, mint a másik oldal felé, aligha kereshető másban, mint abban, hogy az egyik oldal felé történő elhajlás kényelmesebb valamely tekintetben a beszédszervek számára. A nagyobb vagy kisebb kényelem mibenlétének vizsgálata fiziológiai feladat. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy nem függ pszichológiai tényezőktől. A hangsúly és a tempó, amelyek döntő jelentőségűek, de az izomtevékenység energiája is, lényegében pszichikai feltételektől függnak, de hatásuk a hangtani viszonyokra fiziológiai természetű. Progresszív asszimiláció esetén csak a kiejtendő hang képze

lehet az, amely az öt megelőző hangra hatással van, azaz egy nagyon egyszerű típusú, egyenletesen folyamatos pszichikai viszonyról van szó, azonban az asszimilációs folyamat összes speciális meghatározásának az adott hangok fizikai megvalósulásának vizsgálatán kell alapulnia.

Ahhoz a feladathoz, amit itt magunknak kijelöltünk, elegendő néhány általános szempontra utalnunk. Nagy azoknak az esetnek a száma, amelyekben minden további nélkül elmondható, hogy egy adott hangcsoport kiejtése kényelmesebb, mint egy másiké, hiszen a beszédszervektől kisebb tevékenységet követel meg. Így pl. az ol. *otto*, *cattivo* szavak kiejtése kétségtelenül kényelmesebb, mint a lat. *octo* szóé, vagy az úfn. *empfangen* kiejtése kényelmesebb, mint a hasonulás nélküli **entfangen* szó ejtése lenne. A teljes és a részleges asszimiláció minden nyelvben visszatérő jelenség. Ha azonban egyedül álló hangokról van szó, aligha lehet általános alapelveket felállítani egyik vagy másik kiejtésének nagyobb vagy kisebb kényelméről, és minden, egy kis területről elvonatkoztatott rész alapján kialakított elmélet a nagyszámú tapasztalattal szemben értéktelennek bizonyul. Általában több hang kombinációja esetében sem lehet általános érvényű meghatározásokat adni. Először is a kényelmesség javarészt a mennyiségi viszonyoktól, valamint az expirációs és a zenei hangsúlytól függ. Hosszú szótag esetén más a kényelmes, mint rövid szótag esetén, a hangsúlyosnál megint más, mint a hangsúlytalannál, továbbá más a hajlított ékezetűnél, mint a tompa vagy éles ékezetűnél. A kényelmesség továbbá egy sor olyan viszonyhoz igazodik, amely minden egyén számára különböző lehet, de nagyobb csoportokra is vonatkozhat azonos vagy hasonló módon anélkül, hogy más beszélők is részt vennének benne. Különösen egy pontot kell hangsúlyoznunk. Minden nyelvben megvan a hangrendszer egy bizonyos harmóniája. Ebből az látható, hogy azt az irányt, amely felé egy hang eltér, a többi hang iránya is meghatározza. Ahogyan Sievers is hangsúlyozta, sok múlik a szervek ún. indifferencia helyzetén, melynek bármilyen különbözősége természetesen magával von egy olyan különbözőséget, amely az egyes hangok kényelmességére vonatkozik. Az indifferencia helyzet fokozatos eltolódását annak analógiájára kell megítélni, amit a fentiekben a mozgás érzetének eltolódásáról mondtunk.

39. § Nagyon fontos állandóan szem előtt tartanunk azt, hogy a kényelem az egyes hangképzések esetében mindig csak egy nagyon alárendelt mellékszerepet játszik, míg a mozgás érzete mindig igazán meghatározó marad. Az egyik legáltalánosabb tévedés, amellyel újra és újra találkozunk abban áll, hogy egy hosszú időintervallumban nagyon sok kis eltolódás következtében létrejött változást a kényelemre való törekvés egyetlen műveletére vezetnek vissza. Ez a tévedés részben azzal függ össze, hogy milyen módon tárgyalják a hangokra vonatkozó szabályokat a gyakorlati grammatikák, ill. olyan nyelvtanok, amelyek a tudományosság igényével lépnek fel. Ha pl. egy zöngés mássalhangzó szóvégi helyzetbe kerül, akkor az a németben zöngétlenné válik (vö. kfn. *mîde - meit*, *rîbe - reip*), ez olyan, mintha egy minden alkalommal újra végbemenő változással lenne dolgunk, amelyet az okoz, hogy a szóvégi helyzetnek a zöngétlen hang kényelmi szempontból

jobban megfelel. Valójában azonban a hagyomány által kialakult mozgás érzete hozza létre a zöngétlen hangot, és a zöngé fokozatos csökkenése ill. teljes megszűnése, valamint a kilégzési nyomás ezzel kapcsolatos felerősödése talán egy már rég elmúlt időszak jelensége. Teljesen téves egy hangváltozás bekövetkeztét mindig egy bizonyos tétlenségre, hanyagságra vagy figyelmetlenségre visszavezetni és azt, hogy a hangváltozás elmarad, különös gondosságnak vagy figyelemnek tulajdonítani. Valóban előfordulhat, hogy a mozgás érzete nem mindenhol alakul ki ugyanolyan biztos módon, ugyanakkor azonban sehol sem léphet fel egy, a hangváltozás megakadályozására irányuló törekvés. Az érintetteknek ugyanis fogalmuk sincs arról, hogy valami ilyesmit meg lehet akadályozni, hanem abban a hiszemben élnek, hogy ma pontosan úgy beszélnek, mint ahogyan évekkkel ezelőtt, és így is fognak beszélni, amíg élnek. Ha valaki képes lenne arra, hogy beszéd szervének azon mozdulatait, amelyeket egy szó kimondásakor évekkkel ezelőtt hajtott végre, összehasonlítsa a jelenlegi mozdulataival, akkor talán feltűnne neki valamilyen különbség. Erre azonban nincs lehetőség. Az egyetlen eszköz, amivel mérni lehet, az mindig a mozgás érzete, amely megfelelő módon változik, és már nem úgy van jelen a lélekben, mint azelőtt.

40. § Mindazonáltal megvalósul egy ellenőrzés, amely által az egyes egyéneknél fellépő, a fentiekben vázolt változással szemben egy erős gátlás lép fel: ez a hangkép. Míg a mozgás érzete csak a saját mozgás alapján alakul ki, addig a hangkép az egyén által kiejtett hangokból és mindabból áll össze, amit az egyén olyan személyektől hall, akikkel érintkeznek. Ha bekövetkezne a mozgás érzetének észrevehető eltolódása, amelyet nem követne a hangkép ennek megfelelő elhajlása, akkor diszkrepancia keletkezne az előbbi által létrehozott hangok és a korábbi érzékelésből nyert hangkép között. Egy ilyen diszkrepanciát úgy lehet elkerülni, hogy a mozgás érzete hozzáigazodik a hangképhez. Ez ugyanúgy megy végbe, mint ahogy a mozgás érzete alakul ki gyermekkorban a hangképhez idomulva. A nyelvnek, mint az érintkezés eszközének legjellemzőbb sajátosságához tartozik az, hogy az egyén úgy érzi, állandó összhangban van azokkal, akikkel érintkeznek. Természetesen a beszélő nem tudatosan törekszik erre, az ilyen összhang igénye – mint valami magától értetődő dolog – nem válik tudatossá. Ennek az igénynek nem lehet abszolút egzaktsággal megfelelni. Ha az egyén mozgásérzete nem képes teljesen uralni mozdulatait, és kis ingadozásoknak van kitéve, akkor a mozgás szabad terének, amely egyének egy csoportján belül áll fenn, természetesen nagyobbak kell lennie, mivel az egyének mozgásérzete sohasem fogja elérni azt, hogy teljesen eleget tegyen a hangképnek, amely előtte lebeg. És ehhez még hozzáadódik az is, hogy a hangkép, a hang észlelésében fennálló különbségek miatt minden egyénnél egy kicsit másképp alakul ki, és állandó ingadozásoknak is alá van vetve. De ezek az ingadozások nem mehetnek túl a meglehetősen szűk határaikon egy olyan csoport esetében, amelynek tagjait intenzív kapcsolatok kötik össze. Itt is észrevétlenül maradnak vagy pontosabb megfigyelés során észrevehetővé válnak, de alig lesznek definiálhatóak és a legteljesebb betűsor

segítségével sem lesznek megnevezhetőek. Mindezt nemcsak a priori sejthetjük, hanem az élő nyelvjárásokon ténylegesen meg is figyelhetjük, természetesen nem azokon, amelyek az írott nyelv fokozatos befolyását mutatják. Ha itt-ott egyes beszélőknél pl. szervi hiba következtében nagyobb elhajlások találhatók, annak nincs jelentősége az elmondottakra nézve.

41. § Amíg tehát az egyes beszélők az elhajlásra való törekvésével egyedül áll a közösség többi tagjával szemben, ezen törekvését csak elenyészően kis mértékben tudja érvényesíteni, mert hatását újra és újra szabályozó ellenhatások fogják meggátolni. Jelentősebb eltolódás csak akkor léphet fel, ha az összes egyén esetében érvényesül olyan közösségben, amely legalább a csoporton belüli kapcsolatok intenzitásához viszonyítva, kifelé tekintve, a lezártág bizonyos fokát mutatja. Egy ilyen folyamat lehetősége nyilvánvaló azokban az esetekben, ahol az elhajlás minden vagy majdnem minden beszéd szerv számára kényelmesebb, mint a mozgásérzet irányának pontos betartása. Meglehetősen fontos figyelembe kell venni eközben azt, hogy a hangsúly, tempó stb. már meglévő összhangja ugyanaz maradjon, ami érvényes az indifferencia helyzetben fennálló összhangra is. Mindez azonban nem elegendő a megfelelő magyarázat megadásához, hiszen látjuk, hogy ugyanabból a kiindulópontból nagyon sokféle fejlődés bontakozik ki, még hozzá anélkül, hogy a hangsúly megváltozásától vagy valami olyasmittől függne, aminek pszichológiai oka van. Újra és újra fel kell tennünk a kérdést: hogyan lehet az, hogy ennek a csoportnak éppen ezek az egyénei hajtják végre közösen éppen ezt és ezt a változást. Magyarázatként az éghajlat, a talajviszonyok és az életmód megegyezését szokták felhozni.⁶ Ezzel kapcsolatban azonban meg kell jegyezni, hogy még bele sem kezdtek abba a módszeres anyaggyűjtésbe, amelyből valószínűsíthető lenne, hogy a nyelv fejlődése ilyen tényezőktől függ. Mindaz, amit ebben a tekintetben állítanak, legtöbbször nagyon könnyen képtelenséghez vezethet. Aligha kételkedhetünk abban, hogy a beszéd szervek sajátosságai öröklődnek, és hogy ezért a közelebbi vagy távolabbi rokonság meglétét hozzá kell

---

⁶ Wundt ezt az I k. 473kk oldalain tárgyalja, ahol három okot különböztet meg: a külső természeti környezetet, a népek és rasszok keveredését és a kultúra hatását. A másodikkal a 12. fejezetben fogunk foglalkozni. Úgy tűnik, Meringer (*Indogermanische Forschungen* 16, 195 és *Neue freie Presse*, 1904. jan. 21.) azt a nézetet vallja, ha jól érttem, hogy a hangváltozások tulajdonképpen oka az emberek kedélyingadozásaiban keresendő. Ez mindenesetre lényegesen hozzájárul a normális kiejtés variálásához. De mivel a kedélyingadozások az egyes embereknél változnak, és a különböző egyéneknél nagyon eltérőek, feltételezhetjük, hogy az ellentétes kedélyingadozások, amennyiben ellenkező irányba hatnak, általában egyensúlyban vannak, és a standard nyelvre csak kivételes esetben fejtenek ki maradandó hatást. Ha meg akarunk állapítani valamit egy hangváltozás különleges okairól, akkor mindig az az első kérdés, hogy az adott hangváltozás mennyiben függ össze egyazon dialektus többi hangváltozásával valamint hangrendszerének általános jellegével. Így juthatunk valamilyen eredményre, amivel ideiglenesen meg is kell elégednünk. Mindenesetre ezt a vizsgálatot el kell végezni azelőtt, hogy megkockáztatnánk egy további feltevést. Továbbá ragaszkodnunk kell ahhoz, hogy a nyelvi tevékenység természetében benne rejlik annak oka, hogy a hangváltozások időbeli lefolyásukban nem állnak le, még ha hol nagyobb, hol kisebb terjedelemben, hol gyorsabb, hol lassabb tempóban is mennek végbe. Azt a nézetet is vissza kell utasítani, mely szerint a változás erősebb fokát mindig az érintett nép életfeltételeiben bekövetkezett mélyreható átalakulások okozzák. Ennek bizonyítására elegendő azokra a lényeges változásokra utalnom, amelyekben a német, nevezetesen sok felnémet nyelvjárás a középkor utolsó évszázadaitól kezdve keresztülment. Ezek olyan változások, amelyekben éppen a népesség állandóan egy helyen lakó és legkonzervatívabb rétegei vettek részt a legnagyobb mértékben. Ez ellen az az érv hozható fel, hogy a kisebb csoportok relatív zártsága elősegíti a hangváltozások érvényesülését, mert hiányzik a más beszélőkkel való érintkezés kiegyenlítő hatása, amely legalábbis az esetek nagy részében gátló hatást fejt ki.

számítani azokhoz a körülményekhez, amelyek a szervek felépítésében lévő kisebb vagy nagyobb egyezést jelölik meg feltételként. De nem kizárólag a rokonság az, amitől a szervek felépítése függ, mint ahogy a nyelv fejlődése sem csak a szervek felépítésének függvénye. Ezenkívül a dialektális elkülönülés ill. egyesülés nagyon sokszor ellentmondásba kerül a testi rokonsággal. Eszerint hiába is fáradozunk azon, hogy megpróbáljuk egy csoport egyedeinek találkozását valamilyen spontán dolognak tekinteni úgy, hogy figyelmen kívül hagyjuk a spontaneitás mellett ható másik tényezőt, a közösségi kényszert.

42. § Induljunk ki abból, hogy minden egyén különösen jó adottságú és tanult személy, nos ekkor rendkívül sok variációval számolhatunk, azonban ha minden egyes momentumot, ami számításba jön, elszigetelten kezelünk, úgy a lehetséges variációk száma mégiscsak csekély. Ha minden egyes hang megváltozását önmagában tekintjük, és megvizsgáljuk újra a képzés helyének eltolódását, a zár réssé történő átalakulását és fordítva, a kilégzési nyomás erősödését vagy gyengülését stb., akkor gyakran leszünk abban a helyzetben, hogy az elhajlás két lehetőségét kapjuk. Így pl. az *a* hang lassanként bármely lehetséges magánhangzóvá válhat, de az irány, amelybe mozog, kizárólag vagy az *i* vagy az *u* felé mutathat. Könnyen megtörténhet, hogy egy nagy nyelvterületen a két vagy három lehetséges irány, mindent összevetve, nagyjából egyensúlyban van. Teljesen valószínűtlen azonban, hogy ez így lenne minden időben és minden helyen. Az, hogy egy tendencia egy intenzív kapcsolatok által összetartott területen túlsúlyba kerül, nagyon könnyen bekövetkezhet akár a véletlen játéka folytán is, azaz, ha a többség megegyezése nem egy olyan közeli, belső összefüggés eredménye, amely szemben áll a csoporton kívül álló egyénnel, valamint ha azok az okok, amelyek az adott irányba vezetnek, esetenként talán teljesen különbözőek. Egy tendencia túlsúlya egy ilyen korlátozott körben elegendő ahhoz, hogy az útját álló akadályokat legyőzze. Az indítók az, hogy a mozgás érzetének eltolódásához, amelyre a beszélők többsége hajlik, a hangkép megfelelő irányba történő eltolódása rendelődik hozzá. Az egyes beszélők, hangképzeteinek kialakítása tekintetében, nem függenek a nyelvközösség minden tagjától, hanem csak azoktól, akikkel nyelvileg érintkeznek. Ráadásul ez a függés nem egyforma, hanem nagyon különböző mértékű lehet, melyet azon érintkezések gyakorisága és mélysége határoz meg, amelyekben a beszélő részt vesz. Nem az a döntő, hogy milyen sok embertől, hanem hogy milyen gyakran hallotta a kiejtés egyik vagy másik sajátosságát. Itt még azt is figyelembe kell venni, hogy mindaz, ami a szokásosan hallott ejtési módtól eltér, önmagában is különböző lehet, és így a többféle eltérés hatásai kölcsönösen zavarják egymást. Ha azonban a nyelvközösségi érintkezés során kialakult gátlás megszüntetése után bekövetkezik a mozgás érzetének eltolódása, akkor a tendencia hatásának folytatódásával megjelenhet egy további kis eltolódás ugyanazon oldal irányába. Közben ez a mozgás a kisebbségben lévő beszélőket is magával ragadja. Pontosan ezek azok az okok, amelyek nem engedik, hogy a kisebbségi beszélők az előrehaladó mozgásban

túlzottan eltávolodjanak az általános úzustól, de azt sem engedik meg, hogy az előrehaladó többség mögött nagyon lemaradjanak. Hiszen egy kiejtés túlnyomó gyakorisága jelenti a korrektség és a mintaszerűség egyetlen mértékadó kritériumát. A mozgás tehát oly módon halad előre, hogy egy része mindig az átlag előtt jár, másik része pedig mögötte marad, de annyira kicsi távolságra vannak egymástól, hogy az egymással szoros nyelvi kapcsolatban álló egyéneknek sohasem tűnik fel egy éles ellentét.⁷

43. § Ugyanazon a generáción belül ily módon mindig csak nagyon csekély eltolódások fognak keletkezni. Észrevehető eltolódások csak akkor jönnek létre, ha egy felnövő generáció kiszorít egy idősebb generációt. Először is, ha egy eltolódást a beszélők többsége már elfogadott, kisebb részük pedig még ellenáll, akkor a felnövő generáció természetesen a többséghez fog igazodni, főként, ha annak kiejtése kényelmesebb a számára. Ha a kisebbségben lévő beszélők kitartanak a régebbi szokás mellett, akkor az fokozatosan el fog tűnni. Lehetséges azonban, hogy a fiatalabb generáció mozgásérzete kezdettől fogva az idősebb generáció érzetétől egy meghatározott irányba eltolódva alakul ki. Bizonyára ugyanazok az okok hatnak a fiatalabb generációnál a mozgás érzetének kezdeti kialakulására, mint amelyek az idősebb generációnál a már kialakult mozgásérzettől való eltérés bizonyos módjához vezettek. Ezért kijelenthetjük, hogy a hangváltozás fő oka a hangok új egyénekre történő átvitelében rejlik. Ennek a folyamatnak a megnevezésére, ha tartjuk magunkat a valós tényekhez, egyáltalán nem találó a változás kifejezés, hanem inkább egy, a korábitól eltérő újraterelemtről van szó.

44. § Egy nyelv elsajátításakor csak a hangok és nem a mozgásérzetek kerülnek átadásra. Az önállóan létrehozott és a másoktól hallott hangok megegyezése jelenti a garanciát az egyes beszélőknek arra, hogy helyesen beszélnek. Azt, hogy a mozgás érzete is megközelítően azonos módon alakul ki, csak annak elfogadásával feltételezhetjük, hogy megközelítően azonos hangok a beszédszervek megközelítően azonos mozgása által jönnek létre. Ha lehetséges az, hogy különböző mozgások egy megközelítően azonos hangot hoznak létre, akkor annak is lehetségesnek kell lennie,

---

⁷ Wundt bizonyára rosszul emlékezett a fentiekben tett magyarázataimra (*Sprachgeschichte und Sprachpsychologie*, 59. o.), amikor általam érvényre juttatott nézetnek nevezte azt, hogy egy hangban bekövetkezett újítás az egyes beszélőknél kezdődik, és tőlük terjed át további beszélőkre, míg én nyomatékosan a normális hangváltozás létrejöttének feltételeként határoztam meg azt, hogy az egyes beszélők túlnyomó része ugyanazt a tendenciát mutatja. Végül is mit szólnak ahhoz, ha a nyelvi változások lényegéről alkotott általános nézeteimet a továbbiakban (62. o. 3) a következő szavakkal jellemzi: „ez a különösen H. Paul által olyan erősen hangsúlyozott gondolat, mely szerint a nyelvben csak az válhat uzuálissá, ami eredetileg individuális volt, azaz az egyes beszélőkből indult ki”. Egy, csak kicsit is hasonlóan megfogalmazott gondolatot hiába is keresnének a könyvemben. Természetesen azt a nézetet képviselem, hogy a nyelvhasználatban bekövetkező összes változás nem mehet máshol végbe, mint az egyes beszélőknél, és hogy eközben a beszélők csak egy részének kell spontán módon aktívnak lennie, míg a másik része csak befogadóként viselkedik. De hol állítottam azt, hogy a spontaneitás és az aktivitás mindig vagy csak rendszerint az egyes beszélők részéről van jelen? Mindenhol ennek ellenkezőjét találjuk. Ez tehát a nézetem karikatúrája, amelyet Wundt könnyedén megcáfol. Ez egyébként nem egy egyszeri eset. Mások nézetét is, akikkel Wundt vitába száll, eleve helytelenül értelmezi, és így gyakran egyetlen személy olyan kijelentéseiből, amelyeket talán nem gondolt át elég alaposan, Wundt olyan kutatócsoportok nézeteivel kapcsolatban von le következtetéseket, amelyekhez szerinte ez a személy tartozik. Nem lényegtelen szerepet játszik ilyen feltételezett csoportok jellemzésében a nem igazán találó címkék használata. Egy példa erre a jelentésváltozásról szóló korábbi tanítások jellemzése. Vö. ezzel kapcsolatban Marty: *Grundlegung* 544kk.

hogy a nyelvet tanuló személy mozgásérzete másképp formálódik, mint azon személyeké, akiktől azt tanulja. Néhány, kisszámú esetben lehetségesnek kell tekintenünk a mozgás érzetének ilyesfajta eltolódó kialakulását. Így pl. a dorzális *t* és *s* hangzásban nem nagyon fog különbözni az alveoláris *t* és *s* hangoktól, annak ellenére, hogy az artikuláció lényegesen eltér. Bár a linguális és az uvuláris *r* meglehetősen könnyen megkülönböztethető – és amennyire én ismerem, a különböző nyelvjárásokban vagy az egyik vagy a másik szokott érvényesülni – az egyikből a másikba történő átmenetet alig lehet mással megmagyarázni, mint azzal, hogy az eltérő realizációkat nem javították ki, mert a hangzásban az eltolódások nem voltak eléggé feltűnőek.

45. § Vannak még olyan más hangtani változások is, amelyeknek nem egy eltolódás vagy a mozgás érzetének eltérő kialakulása az alapja. Ezeket szűkebb értelemben véve el kell választani az eddig felvázolt hangváltozástól, bár mindkettő közös jellemzője, hogy amikor végbemegy, nincs tekintettel a szó funkciójára. Nem a beszédet alkotó elemek változnak meg helyettesítés által, hanem arról van szó, hogy bizonyos esetekben egyes elemek felcserélődnek.⁸

Ide tartozik először is a metatézis jelensége. Az alábbi fő típusokat különböztetjük meg:

(1) két közvetlenül egymást követő hang cserél helyet

Vö. angolszász *fix* a *fisc* szó mellett, *ácsian* (*áhsian*) az *ácsian* = ófn. *eiscôn* ('kutatni') szó mellett, lat. *ascia* a gr. *axínê* szóval szemben, gót *aqizi* ('fejsze'), fr. dial. *fisque* = *fixe*, *sesque* – *sexe*, lat. *vespa* a **vepsa* szóból, mint a német *Wespe* szemben a fn. *Wefse* szóval, vulg. lat. *ispe* = *ipse*, sp. *escarbar* a *scabrare* szóból, *olvidar* = fr. *oublier*; angolszász *fierst* = *frist*, *irman* = *rinnan*, úfn. (eredetileg an.) *bersten* = kfn. *bresten*, *Born* a *Brunnen* szó mellett, *Bernstein* és *brennen*, *Kersten*, *Karsten* a *Christian* szóból, kan. és kn. *nâlde*, holland *naald* a *nâdel* szóból.⁹

(2) két, nem egymás után következő, rendszerint valamilyen módon rokon hang cserél helyet

⁸ Vö. Brugmann: *Zum heutigen Stand der Sprachwissenschaft*, 50. o. valamint Kurze: *Grammatik der indogermanischen Sprachen*, 39kk. 235kk. című műveit. Delbrück: *Die neueste Sprachforschung*, 18. o., Behrens: *Über reziproke Metathese im Romanischen*, Greifswald 1888., Nigra: *Metathesi (Zeitschrift für romanische Philologie*, 28, 1). H. Schröder: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 29, 355 és *Zeitschrift für deutsche Philologie* 37, 256. Bechtel: *Über gegenseitige Assimilation und Dissimilation der beiden Zitterlaute*, Göttingen 1876. Grammont: *La dissimilation consonantique dans les langues indoeuropéennes et dans les langues romanes*, Dijon 1895. Hoffmann-Krayer: *Ferndissimilation von r und l im Deutschen (Festschrift zur 49. Versammlung deutscher Philologen*, Basel 1907, 491kk.). Edw. Schröder: *Pfennig (Zeitschrift für deutsches Altertum* 37, 124) és Blachfeld (*Nachrichten der Gesellschaften der Wissenschaften zu Göttingen, philologisch-historische Klasse* 1908, 15). Meringer és Mayer: *Versprechen und Verlesen*, Stuttgart 1895. Meringer: *Aus dem Leben der Sprache, Versprechen, Kindersprache, Nachahmungstrieb*. Berlin 1906. K. Brugmann: *Das Wesen der lautlichen Dissimilationen (Abhandlungen der sächsischen Gesch. d. W.* 57, 139–178). Behaghel: *Geschichte der deutschen Sprache* § 232kk.

⁹ Ahol úgy tűnik, hogy a metatézis hangsúlytalan szótagban zöngés mássalhangzó és magánhangzó között történik meg, ott ezt a jelenséget legtöbbször egy más típusú fejlődés eredményeként kell felfognunk. Lehet, hogy először eltűnt a szótag magánhangzója, ami miatt a zöngés mássalhangzó szonánsná alakult, amelyből aztán egy új magánhangzó keletkezhetett egy másik helyen. Így fogható fel sok, metatézisnek tűnő eset az újlatin nyelvekben, pl. fr. dial. *vous pernez* = *prenez*, fr. *fromage* a *formaticum* szóból; vö. Behrens i.m. Így lehet a kfn. *en-* tagadószócskát az ófn. *ni* szóból megmagyarázni. Egy kicsit más fejlődés, amely ugyanígy látszólagos metatézishez vezet, abban áll, hogy a magánhangzó kiesése nélkül az öt követő zöngés hangból egy ún. *svarabhakti*-magánhangzó jön létre, amely megmarad, míg az eredeti magánhangzó eltűnik. Jó példa erre a személynevekben előforduló német *-brecht*, gót *bairhts* ('fénylő, ragyogó'); az ófelnémetben *beraht* alakban önálló szóként is megjelenik. Emellett létezik még pl. a *Werinbraht* (Otfried) tulajdonnév is. A szó fejlődését úgy képzelhetjük el, hogy a **Wërinbëraht* alakban először a mellékhangsúly eltolódása következett be (*Wërinberäht*), ami a tömagánhangzó kiesését okozta.

Leggyakrabban az *r* és *l* cseréje fordul elő, vö. ófn. *erila* szó mellett *elira* = úfn. *erle* – *eller*, angolszász *weleras* ('ajkak') a gót *wairilos* szóval szemben, ol. dial. *grolioso* = *glorioso*, toszkán *balire* = ol. *barile* ('hordó'), sp. *milagro* a *miraculum* szóból, sp.-port. *palabra* a *parabola* szóból; de más mássalhangzók is felcserélődnek: ófn. *ezzih*, amelynek a hangeltolódás előtt **etik* formában kellett szerepelnie = lat. *acetum*, fr. *étincelle* a **stincilla* = *scintilla* szóból, szicíliai *vispicu* az *episcopus* szóból, északn. dial. *Schersant* = *Sergeant*, sp. *ajuagas* ('lovak daganatos betegsége') az *aguaja* szó mellett (lat. *aqua*), milánói *valmasia* = ol. *malvasia*, ol. *padule* a *palude* szó mellett, ol. *cofaccia* ('sütemény') a *focaccia* (*focus*) szó mellett, ol. dial. *telefrago* = *telegrafo*.

(3) Ritka, hogy egy mássalhangzó egy másik szótagba lép át anélkül, hogy valamely más hang a korábbi helyét elfoglalná.

Ez leggyakrabban az *r* hanggal fordul elő, vö. ol. dial. *crompare* = *comprare*, ol. *strupo* a *stupro* szó mellett és sp. *estrupo* az *estupro* (*stuprum*) szó mellett, klat. *lampreda* a *lampetra* szó mellett, fr. *abreuver* az **adbibrare* szóból, klat. *cocodrillus* (*crocodilus* szóból), amelyből származik az ol. *cocodrillo*, kfn. *kokodril*. Schuchardt ezekkel az esetekkel kapcsolatban azt a nézetet vallotta, hogy először asszimiláció és utána disszimiláció ment végbe (tehát pl. *stupro* – **strupro* – *strupo*), amely magyarázat részben helytálló.

Továbbá ide tartozik két nem szomszédos hang asszimilációja, mint a lat. *lilium* a gr. *leirion* szóból, lat. *quinque* a **pinque* szóból, ősgermán **finfi* (öt) = **finhwi*, szanszkr. *ṣvaçuras* a **svaçuras* (= lat. *socer*) szó helyett, lat. *bibo* az óind. *Pibâmi* szóval szemben, lat. *barba* a német *Bart* szó alapján várt **farba* szó helyett (amelyben közrejátszhattak olyan összetételek, mint az *imberbis*, amelyekben a *b* a hangtörvény szerint fejlődött), gr. *Mekaklê's* a *Megaklê's* szóból, lat. *forfex* a *forpex* szóból.¹⁰

Gyakrabban fordul elő két nem szomszédos, de azonos hang disszimilációja, amikor az egyik hang helyére egy hasonló hang lép be. Legáltalánosabb az *r* kicserélése *l* hangra és fordítva, vö. ófn. *turtiltûba* a lat. *turtur* szóból, *murmulôn* a lat. *murmurare* szóból, *marmul* a lat. *marmor* szóból, kfn. *martel* a *marter* szó mellett a *martyrium* szóból, *prîol* a *prîor* szó mellett, úfn. *Mörtel* = kfn. *mörtel* a *mörter* szó mellett, a lat. *mortarium* szóból, kfn. és óúfn. *körpel* a *körper* szó mellett, óúfn. *erke* az *Erker* szó mellett, *Christoffel* a *Christophorus* szóból, *Herbolzheim* a *Herbortsheim* szóból, ol. *mercoledì* a *Mercurii dies* szókapcsolatból, vulgáris *balbieren* = *barbieren*, klat. *almaria* (ebből kfn. *almer*) az *armarium* szóból, klat. *pelegrinus* a *peregrinus* szó mellett, ófn. *fluobra* ('vigasz') az angolszász *frôfra* és az angolszász *frôfor* szóval szemben, vulg. lat. *meletrix* = *meretrix*, *Maulbeere*, kfn. *mûlbere* az ófn. *mûrberi* szóból (lat. *morum*); kfn. *pheller* a *phellel* szó mellett a lat. *palliolum* szóból, lat. *consularis*, *militaris* szemben az *aequalis* szóval, stb., *lucrum*,

¹⁰ Csak látszólag tartozik ide sok olyan magánhangzó-asszimiláció, mint pl. az umlaut a germán nyelvekben. Ezek a jelenségek a magánhangzók között álló mássalhangzók módosulásai által jönnek létre, azaz valójában nem távol eső hangok asszimilációjáról van szó.

simulacrum szemben a *piac(u)lum* szóval, *caeruleus* a *caelum* szóból, gr. *kephalargê's* a *kephalalgê's* szóból.

Más hang változásai: *Knäuel* a régebbi *Kläuel* szóból (kfn. *kliuwel*), *Knoblauch* a régebbi *Kloblauch* szóból (*Kloben*), *Knüppel* a *Klüppel* ('sulyok') szóból, ol. *calonaco* a *canonico* szó mellett, *Bologna* (fr. *Boulogne*) a *Bononia* szóból, *Palermo* a *Panormus* szóból, *Girolamo* a *Hieronymus* szóból, óúfn. *Nollhard*, *Nollbruder* a *Lollhard*, *Lollbruder* szavakból, fr. *niveau* a *libella* szóból, vulg. lat. *conuclus* (alap az újlatin nyelvek számára) a **coluclus* (*colus*) szóból, óúfn. *Marbel* a *marmel* ('márvány') szóból, *murbeln* a *murmeln* szóból; *Kartoffel* a *Tartuffel* szóból, lat. *meridies* a *medidies* szóból, *Fibel* a *Bibel* szóból, *Blachfeld* = *flach Feld*. Legtöbbször, de nem minden esetben a hangsúlytalan szótag mássalhangzója tér el.

Disszimilációnak tekinthetjük egy hang kiesését is, ha ezt az okozza, hogy a kieső hang közelében egy vele azonos hang áll, vö. *Köder* a *Körder* szóból (ófn. *querdar*), *fodern* a *fordern* szó mellett, kfn. és óúfn. *mader* = *Marder*, *Polier* (*Palier*) a kfn. *parlier* szóból, *Hatschier* a *Hartschier* szó mellett (az ol. *arciere* szóból), *maschieren* sok német nyelvjárásban a *marschieren* helyett, lat. *fragare* a *fragrare* szó mellett, *praestigia* – *praestringere*, ol. *frate*, *prete*, gr. *phatría* a *phratría* szó mellett, *drúphaktos* ('farekesz') – *phrássô*, *ékpaglos* – *pléssô*, lat. *laterna* a *lanterna* szó mellett, vulg. lat. *cinque*, *cinquaginta* (alap az újlatin nyelvek számára) a *quinque*, *quinginta* szavakból, gr. *putizô* – *ptúô*, kfn. *pherit* ('ló') a régebbi *pherfrit* szóból; latin perfektumok, mint a *steti*, *spopondi* először is a **stesti*, **spopondi* alakokra mennek vissza. A hangsúlytalan szótagban lévő mássalhangzó a legtöbb esetben eltűnik. Az együtthatás kis hangintenzitás mellett a németben különösen akkor mutatkozik meg, amikor egy nazális esik ki mássalhangzó előtt. A hangmagasság legalsó fokán a hang kiesése minden környezetben bekövetkezhet (vö. kfn. *helde* = *helende*, *gebe wir* = *geben wir*), de különösen azokban az esetekben volt általános, ahol az adott hang szomszédságában egy másik nazális hang állt, vö. kfn. *kü nec* = ófn. *kuning*, *honec* = ófn. *honang*, *senede* – *senen*, úfn. *Pfennig* a *phenninc* szóból, *Wernigerode* az *Elbingerode* szóval szemben, *Leineweber* – *Leinen*, *Schöneberg*, *Schönebeck* a *Schwarzenberg* szóval szemben (régí dativus). Egy egész szótag is kieshet, ha hasonló, ugyanazzal a mássalhangzóval kezdődő szótag mellett áll, vö. lat. *semestris* a **semimestris* alak helyett, *nutrix* a **nutritrix* alak helyett, *stipendium* a **stipipendium* alak helyett, gr. *hémédimnon* a *hémimédimnon* szó mellett, *amphoreús* az *amphiphoreús* szó mellett, *kelainephê's* a **kelainonephê's* szó mellett; ide tartozik még a *tragikomisch* a *tragikokomisch* szó helyett és a *Mineralogie* a **Mineralologie* szó helyett.

Mindezeknek a folyamatoknak a kiváltó oka gyakran nyelvbotlásra is alkalmat ad.¹¹ Ismert tény az, hogy beszéd közben a szavak, szótagok vagy az egyes hangok sorrendje gyakran eltolódik

---

¹¹ A Meringer és Mayer említett művében összegyűjtött anyag nagy része számításba jön kérdésfeltevésünk szempontjából.

azáltal, hogy egy elem túl korán válik tudatossá. Továbbá az is ismert, hogy különösen nehéz hasonló, de mégis különböző hangokat egymás után helyesen kiejteni. Ez az alapja a tréfás nyelvtörőknek, mint pl. *der Kutscher putzt den Postkutschkasten* stb.¹² Hasonlóan nehéz ugyanazt az elemet többször egymás után különböző kombinációkban kiejteni, pl. az alábbi nyelvtörőben: *Fischers Fritz isst frische Fische; frische Fische isst Fischers Fritz*. Tagadhatatlan tehát, hogy léteznek bizonyos nyelvbotlásokat elősegítő feltételek, és a hibák így különböző személyeknél és ismételten fordulnak elő. A nyelvbotlások a fiatalabb generációnak történő átadás során a normának megfelelő alakokká válhatnak. Azt, hogy a fiatalabb generáció, amikor a helyesen kiejtett hangokat megpróbálja képezni, magától is egy megfelelő irányba mutató átalakulást hajt végre, a gyermeknyelv megfigyelésével lehetne igazolni. Gyermeknyelvi asszimilációra példa a *Plampe* alak használata a *Lampe* szó helyett, ill. a *Plappen* alak megjelenése a *Lappen* szó helyett. Legkönnyebben akkor érthetőek meg a tárgyalt folyamatok, ha azok olyan idegen szavakat érintenek, amelyek az adott nyelvben nem szokásos hangkapcsolatokat tartalmaznak. Mindehhez pontatlan percepció és hiányos bevésés járul. Ezért ezek a jelenségek nem választhatók el mindig könnyen azoktól, amelyeket hanghelyettesítésnek nevezünk, és amelyekkel a 22. fejezetben fogunk megismerkedni. Némely esetben pedig fontolóra kell vennünk, hogy nem népetimológia játszik-e szerepet az adott jelenségben. Az idegen szavak mellett helységneveknél gyakoriak ezek a folyamatok, egyrészt azért, mert a jelentéktelen helységek neveit szokásosan csak egy kis nyelvközösségen belül használják, ahol az újítások könnyebben érvényesülnek, mint egy nagyobb területen; másrészt pedig azért, mert a helységnevekben a név alapjául szolgáló köznévvvel való összefüggés elhalványult vagy teljesen elveszett, ami miatt a régi formák analógia útján történő helyreállítása nem következik be, vö. 10. fejezet.

46. § Marad még egy fontos és sokat vitatott kérdés, amelyet meg kell válaszolnunk: mi a helyzet a hangtörvények konzekvens voltával?¹³ Először tisztáznunk kell, hogy egyáltalán mit is értünk hangtörvény alatt. A *törvény* szót itt a szokásostól nagyon eltérő értelemben használjuk, ami könnyen zavart okozhat. Abban az értelemben, ahogyan a fizikában vagy a kémiában beszélünk a törvényekről, ill. ahogyan ezzel a fogalommal találkoztam, amikor a törvény fogalmát használó tudományokat szembeállítottam a történelemtudománnyal, a hangtörvény fogalma nem értelmezhető. A hangtörvény nem azt mondja ki, hogy valaminek bizonyos általános

¹² További példák Meringer és Mayer művében 87. o.

¹³ Vö. L. Tobler: *Über die Anwendung des Begriffs von Gesetzen auf die Sprache* (*Vierteljahrschrift für wissenschaftliche Philosophie* III, 32kk.). Misteli: *Lautgesetz und Analogie* (*Zeitschrift für Völkerps.* II, 365. 12, 1). Wundt: *Über den Begriff des Gesetzes, mit Rücksicht auf die Frage der Ausnahmslosigkeit der Lautgesetze* (*Philosophische Studien* III). Schuchardt: *Über die Lautgesetze. Gegen die Junggrammatiker*, Berlin 1886. Jespersen: *Zur Lautgesetzfrage* (Techmer III, 188). E. Wechsler: *Gibt es Lautgesetze*, Halle 1900 (megtalálható a *Forschungen zur romanischen Philologie* című folyóirat *Festgabe für H. Suchier* című számában is [a függelékben gazdag irodalom van megadva]). E. Herzog: *Streitfragen zur romanischen Philologie*. Első kötet: *Die Lautgesetzfrage*. Halle 1904.

feltételek mellett újra és újra be kell következnie, hanem csak az egyforma lefolyást állapítja meg meghatározott történeti jelenségek csoportján belül.

A hangtörvények felállításakor mindig egy összehasonlításból indultunk ki. Egy dialektus viszonyait hasonlítottuk össze egy másik dialektus viszonyaival vagy egy régebbi fejlődési fok viszonyait egy korábbiéival. Az egy és ugyanazon dialektuson és időn belüli különböző viszonyok összehasonlításából hangtörvényeket állítottunk fel elvonatkoztatással. Így álltak elő azok a szabályok is, amelyeket a gyakorlati nyelvtanok is tartalmaznak. Íme egy mondat, amelyet szó szerint veszek Krüger görög nyelvtanából: a *t* hang egy másik hang előtt rendszerint *s* hangba megy át, példák: *anusthê[^]nai* az *anútó* szóból, *ereisthê[^]nai* az *ereídó* szóból, *peisthê[^]nai* a *peíthó* szóból. Már a 39. §-ban kihangsúlyoztam, hogy nem szabad hagynunk, hogy ilyen szabályok tévesen azon meglátás felé vezessenek minket, hogy az adott hangváltozások mindig előről mennek végbe úgy, hogy a beszélő az egyik alakot a másiktól képzi. A szóban forgó alakok, amelyek ilyen viszonyban állnak egymással, vagy mindketten bevésődtek az emlékezetbe, vagy a beszélő az egyiket a másiktól képezte analógia segítségével, amelyről az 5. fejezetben szólunk. Ezt a viszonyt a továbbiakban nem hangváltozásnak, hanem hangcserének nevezem. A hangcsere nem azonos a hangváltozással, hanem annak csak egy utóhatása. Eszerint a hangtörvény fogalmát sohasem vonatkoztathatjuk a hangcserére, hanem csak a hangváltozásra. Bár egy hangtörvény a hátrahagyott hatásai következtében tükröződhet egy nyelv egymás mellett fennálló viszonyaiban, de mint hangtörvény sohasem ezekre a viszonyokra vonatkozik, hanem mindig csak egy meghatározott időszakaszban végbement történeti fejlődésre.

Ha tehát a hangtörvények konzekvens hatásáról beszélünk, akkor ez csak azt jelentheti, hogy a hangváltozás során ugyanazon a dialektuson belül az egyes eseteket, amelyekben ugyanazok a hangtani feltételek vannak jelen, a változás egyformán érinti. Vagy meg kell maradnia ugyanannak a hangnak a fejlődés későbbi fokán is ott, ahol korábban is állt, vagy ahol különböző hangokra történő hasadás következett be, ott meg kell adni annak okát, mégpedig egy tisztán hangtani természetű okot, mint pl. a környező hangok hatása, hangsúly, szótag helyzete és hasonlók, magyarázatként arra, hogy az egyik esetben miért ez és a másokban miért az a hang jött létre. Eközben természetesen a hang létrehozásának összes momentumát tekintetbe kell venni, azaz a szót nem elszigetelten, hanem a mondatban elfoglalt helye szerint kell vizsgálnunk. Csak ezután válik lehetővé a hangváltozások konzekvens voltának felismerése.

47. § Az eddigi fejtegetések után nem nehéz kimutatni a következetesség szükségességét tulajdonképpeni hangváltozás esetén, amely a mozgás érzetének fokozatos eltolódásán alapul. Szigorúan véve azt kellene mondanunk, hogy a következetes lefolyástól való eltérés olyan szűk határokra korlátozódik, ahová megkülönböztető képességünk már nem ér el.

Az aztán, hogy a fejlődés az egyes egyéneken konzekvens módon megy végbe, mindenki számára magától értetődik, aki elismeri, hogy minden történésben általános törvények működnek. A mozgás érzete nem alakul ki külön minden egyes szóra, hanem mindenhol, ahol a beszédben ugyanazok az elemek térnek vissza, létrehozásukat ugyanaz a mozgásérzet szabályozza. Ha a mozgás érzete eltolódik egy, valamely szóban előforduló elem kiejtésékor, akkor ez az eltolódás mérvadó lesz ugyanezen elem másik szóban történő kiejtésékor is. Ezért az adott nyelvi elem kiejtése a különböző szavakban éppen úgy, ugyanazon szűk határokon belül ingadozik, mint ahogy a legelső szóban, ahol az eltolódás jelentkezett. A kiejtésbeli ingadozások, amelyeket gyorsabb vagy lassabb, hangosabb vagy halkabb, gondosabb vagy hanyagabb beszéd okoz, ugyanazt a nyelvi elemet mindig azonos módon fogják érinteni, bármilyen szóban forduljon is elő, és ezek az ingadozások mindig a normálistól a megfelelő távolságra kell, hogy mozogjanak.

Az egyes egyének fejlődésével kapcsolatban lényegében egyetlen olyan kifogás létezik, amely a hangtörvények konzekvens volta ellen szól. Az állítás szerint az etimológiai tudatosság, a rokon alakok figyelembe vétele egy hangtörvény működését akadályozza. Aki ezt állítja, annak először tisztában kell lennie azzal, hogy az etimológiai tudatosság a hangváltozáshoz vezető faktor hatásosságát nem szüntetheti meg, erre csak egy teljesen más természetű tényező képes, amely vele szemben hat. Egyáltalán nem mindegy, hogy azt feltételezzük, hogy egy faktor néha kifejti hatását, néha pedig nem, vagy azt, hogy minden körülmények között hat, és hogy hatását csak egy másik tényező béníthatja meg. Hogyan képzelhetjük akkor el ezen faktorok hatásában a kronológiai viszonyokat? Mindkettő egyidejűleg hat úgy, hogy nem jön létre semmilyen változás, vagy pedig az egyik a másikat követve hat úgy, hogy az utóbbi hatása újra és újra megszűnik? Az első eset csak akkor lenne elgondolható, ha azt feltételeznénk, hogy a beszélő tud valamit a közelgő változásról, és megpróbál az ellen már előre védekezni. Azt, hogy erről nem lehet szó, úgy gondolom, már megfelelő mértékben kifejtettük. Ha azonban elismerjük, hogy először a hangtani tényező hatása érvényesül, amelyet azután egy másik tényező megszüntet – ezt analógiának nevezzük, amely jelenséget a későbbiekben még közelebről jellemeznünk kell –, akkor ezzel elismertük a hangtörvények konzekvens voltát. Legfeljebb arról lehet még ésszerűen vitatkozni, hogy szabályszerűnek tekinthetjük-e azt, hogy az analógia az etimológiailag összefüggő alakok közötti egész kicsi differencia megjelenése után közvetlenül működésbe lép, vagy arról van-e szó, hogy csak akkor szokta kifejteni hatását, ha már az elszakadás élesen végbement. Elvben e kettő között nincs különbség. Az utóbbi eset nagyon gyakori előfordulása egy olyan tapasztalattal bizonyítható, amelyről a későbbiekben lesz majd szó. A dolgok természetében rejlik, hogy azok a differenciák,

amelyeket a beszélők még nem éreznek különbségnek, nem csökkentik a szavak etimológiájáról kialakult érzetet, amely ugyancsak nincs hatással a differenciákra.¹⁴

Vissza kell utasítani azt a feltevést is, amely szerint egy alak világos és érthető voltának figyelembe vétele megakadályozza egy hang átalakulását. Olykor azonban olyan tényekbe ütközünk, amelyek mindezt bizonyítani látszanak. Így pl. az újfelnémetben a gyenge praeteritum és a participium középső *e* hangja megmarad *t* és *d* után (*redete*, *rettete*), amely hang egyébként ki szokott esni. Ha azonban visszamegyünk a XVI. századi nyelvállapotba, akkor azt találjuk, hogy minden ige két alakkal rendelkezik, pl.: *zeigete* és *zeigte*, ill. *redte* és *redete*. A hangváltozás tehát bekövetkezett anélkül, hogy a célszerűséget figyelembe vette volna, amely csak az alakok fennmaradásánál számított mérvadónak.

48. § Felmerül még az a kérdés, hogy a különböző egyének egymás közötti érintkezései okozhatnak-e inkonzekvenciákat. Ez úgy lenne elgondolható, hogy az egyes beszélők egyidejűleg több csoport hatása alatt állnának – amely csoportok láthatóan elkülönülnek egymástól a különböző hangfejlődés következtében – és bizonyos szavakat csak az egyik, más szavakat pedig csak a másik csoporttól tanulnának meg. Ez azonban egy teljesen kivételes kapcsolatot tételez fel. Rendszerint nincsenek ilyen differenciák azon a beszédközösségen belül, amelyben az egyes beszélők felnőnek, és amelyhez sokkal bensőbb kötelékek fűzik, mint a tágabb környezetéhez. Ahol valamely történelmi indítatásból nem választottak el nagyobb csoportokat eredeti lakhelyüktől, és nem keverték össze őket más beszélőkkel, vagy ahol a lakosság legfeljebb kisebb el- és bevándorlás során változik, de a főrésze állandó marad, nos ott nem alakulhatnak ki érzékelhető mértékű differenciák. Ha A beszélő adott helyen egy kicsit más hangot mond, mint B beszélő, akkor az egyik hang percepciója ugyanúgy összeolvad a hangképpel, mint a másiké, amely hangképet a hallgató már a lelkében hord, és ezért annak csak ugyanaz a mozgásérzet felelhet meg. Egyáltalán nem lehetséges az, hogy két ilyen kis differencia ugyanannál az egyénnél két különböző mozgásérzetet alakítson ki. Erre akkor sem lenne mód, ha egy kis nyelvi érintkezési területen kizárólag a legnagyobb szélsőségek léteznének. Még ha a hallgató képes is lenne a két szélső érték közti különbséget felfogni, a finom közbülső fokok sora, amelyeket folyamatosan emellett hall, lehetetlenné tennék számára egy határvonal fenntartását. Ha a beszélő az egyik szót gyakrabban és korábban hallja olyan emberektől, akik az egyik szélsőség felé hajlanak, a másik szót pedig

---

¹⁴ Azt a nézetet, mely szerint az etimológiai rokonság megakadályozhatja a hangváltozás bekövetkezését, többek között H. Pipping: *Zur Theorie der Analogiebildung (Mémoires de la société néophilologique à Helsingfors IV)*, Helsingfors 1906. képviseli. Ez az értekezés azonban nem alkalmas arra, hogy az ún. *megőrzött analógiás képzésekről* kifejtett nézetét igazolja. Hogyan is támaszthatná alá ezt a nézetet az a tény, hogy szükséges feltételét jelentik a szerző a régi északi nyelvek hangviszonyainak nehezen megoldható problémáiról alkotott kétséges hipotéziseinek? Ha ezt a kérdést tapasztalatból szeretnénk eldönteni, akkor azokhoz az esetekhez kell tartanunk magunkat, ahol a fejlődést a ránk maradt gazdag tényanyag következtében lépésről lépésre nyomon tudjuk követni és kétséget kizáróan tudjuk értelmezni. Mindez azonban a szerző gondolatával ellentétes nézet helyessége mellett szól, vö. 10. fejt.

gyakrabban és korábban hallja olyanoktól, akik a másik szélsőség felé hajlanak, akkor ez sosem lehet indítóok arra, hogy a szavak hallás utáni kiejtések az adott hang létrehozását az egyik szóban egy más mozgásérzet szabályozza, mint a másokban, amennyiben ugyanaz a beszélő mindkét helyen azonos hangot ejt.

Ugyanazon dialektuson belül tehát nem alakulnak ki inkonzekvenciák, hanem dialektusok keveredésének következtében vagy – ahogy a későbbiekben majd pontosabban elmondjuk – idegen dialektusból történő szókölcsonzés által jönnek létre. Azt, hogy a dialektusok keveredése milyen kiterjedésű és milyen feltételek mellett jelentkezik, később fogjuk megvizsgálni. A hangtörvények felállításakor természetesen ilyen látszólagos inkonzekvenciákkal nem kell számolnunk.

Alig érdemelnek említést azok a kísérletek, amelyek a hangváltozás bekövetkeztét a beszélők önkényes hangulatával vagy hangok rosszul hallásával magyarázzák. Egy szórványosan jelentkező téves hallás nem járhat maradandó következményekkel a nyelvtörténet számára. Ha hallok egy szót valakitől, aki ugyanazt a dialektust beszéli, mint én, vagy egy olyan dialektust beszél, amely számomra teljesen ismert és ha nem érzékelem érthetően az elhangzott szót, de a többi összefüggésből kitalálom, hogy mit akar mondani a beszélő, akkor a szót kiegészítem a róla alkotott emlékképem alapján, amelyet a lelkemben hordok. Ha az összefüggés nem elegendő a szó tisztázásához, akkor talán rosszul fogom kiegészíteni azt, vagy semmit sem fogok kiegészíteni, és megelégszem azzal, hogy nem értettem meg a szót vagy pedig visszakérdezek. Teljesen rejtélyes számomra azonban, hogy miként jutok el odáig, hogy azt gondoljam, hogy egy szót annak szokásos hangzásától eltérően hallottam, és hogy azzal helyettesítsek egy jól ismert hangzású szót. Egy gyereknek, aki az adott szót még sosem hallotta, nem fog nehezebbé esni a szó nem teljes megértése és utána annak nem tökéletes visszaadása. Azonban a helyesen megértett szót is többször hiányosan fogja elismételni, mert a mozgás érzete még nem alakult ki nála megfelelő mértékben. A szó felfogása és visszaadása javulni fog, ha az adott szót a gyerek újra és újra hallja, de ha ez nem következik be, akkor a szót el fogja felejteni. A helytelen értés csak ott megy végbe bizonyos rendszerességgel, ahol olyan emberek beszélgetnek egymással, akik különböző dialektális területekhez vagy különböző nyelvekhez tartoznak, ami sokrétűen befolyásolja azt, hogy milyen alakban veszik fel nyelvükbe az idegen szavakat, de bizonyára nagyobb a befolyása annak, hogy a beszélő nem rendelkezik a saját dialektusából hiányzó hangokhoz tartozó mozgásérzettel.

Mindeközben eltekintettünk a fentiekben tárgyalt, az egyes beszélők között lévő csekély differenciákról, amelyek sohasem hiányoznak, de általában észrevétlenek maradnak. Leghamarabb az idősebb és a fiatalabb generáció közötti ellentét válik észrevehetővé. Többször elhangzott olyan állítás, miszerint ez az ellentét egyes nyelvjárásokban nagyon élesen van jelen. De, amennyiben ez a megfigyelés helyes, mégpedig én így látom, itt megint a nyelvkeveredés egyik esetével állunk szemben. Rendszerint ez úgy alakul ki, hogy a fiatalabb generációt az iskola nagyobb mértékben

befolyásolja, ami miatt nyelvhasználata az írott nyelvhez közelít. Aki azt a nézetet kívánja képviselni, hogy a fiatalabb és az idősebb generáció közötti erős differenciálódás nyelvjárási fejlődés során jön létre, annak csak olyan elhajlásokat szabad példaként felhoznia, amelyek nem az írott nyelvhez való közeledésből adódnak.

49. § Marad még a hangtani változásoknak néhány olyan fajtája, amelyek esetében azok konzekvens lefolyása elméletileg nem lenne szükséges. Ezek az esetek az összes hangváltozáson belül egy viszonylag kis részt alkotnak, és csoportjuk pontosan körülhatárolható. Egyrészt ide tartoznak azok az esetek, amelyekben egy hangot eltérő artikulációval utánoznak, másrészt pedig a 45. §-ban tárgyalt metatézis, asszimiláció és disszimiláció jelensége. Egyébként ténylegesen itt is csak részben beszélhetünk teljes következetességről, nevezetesen a közvetlenül egymást követő hangok metatézise, ill. pl. a szanszkritban és a görögben (*kéchuka, pépheuga*) az aspiráták disszimilációja esetében.

50. § A meglévő nyelvi anyag alapján nem lehet közvetlenül eldönteni azt a kérdést, hogy a hangtörvények mennyiben tekinthetők kivétel nélkülieknek, mert vannak olyan nyelvi változások, amelyek, bár természetükre nézve teljesen különböznek a hangváltozástól, mégis hozzá hasonló eredményeket mutatnak. Ezért kérdésünk nagyon szorosan kapcsolódik ahhoz a problémához, hogy milyen hatékonysággal működnek ezek a változások, és hogyan lehet elkülöníteni őket a hangváltozástól. Erről az alábbiakban fogunk beszélni.

5. fejezet

Az analógia¹⁵

75. § Ahogy már az 1. fejezetben kihangsúlyoztuk, az egyes szavak a lélekben vonzzák egymást, és ezáltal számos nagyobb vagy kisebb csoportot hoznak létre. A kölcsönös vonzás a hang vagy a jelentés ill. a hang és a jelentés egyidejű részleges megegyezésén alapul. Az egyes csoportok nem elszigetelten léteznek egymás mellett, hanem vannak nagyobb csoportok, amelyek több kisebbet foglalnak magukban, és a csoportok kölcsönösen keresztezik is egymást. Két fő típust különböztetünk meg, a tartalmi és a formai csoportot.

Tartalmi csoportot alkotnak pl. egy főnév különböző esetei. Ez a csoport két különböző elv szerint még további kisebb csoportokra bontható: vagy az egyes szám – többes szám – (kettős szám) kategóriáiról beszélünk, vagy pedig az alanyeset – birtokos eset stb. alakjairól (egyes, többes és kettős számban). A két csoportosítás keresztezi egymást. Egy ige, főként egy görög ige alakjai egymás fölé- és alárendelt, valamint egymást keresztező csoportok sokrétű rendszerét alkotják. Lazán összefüggő nagyobb tartalmi csoportok jönnek létre olyan szavak összekapcsolódásából, amelyek jelentésüket tekintve egymáshoz illeszthetők. Rendszerint a jelentés részleges megegyezését a hangalak részleges megegyezése kíséri, amely etimológiai összefüggésen szokott alapulni. De vannak olyan tartalmi csoportok is, amelyek a jelentésen és nem a hangalakon alapulnak, vö. *Ochse (Stier) – Kuh, Mann – Weib, Knabe – Mädchen, Vater – Mutter, Sohn – Tochter, Bruder – Schwester, Mönch – Nonne; alt – neu vagy jung, dünn – dick vagy dicht, hier – da* és egyáltalán minden ellentétes jelentésű szópár; *sein – werden, werden – machen; sterben – Tod; gut – besser; bin – ist – war, horáo – eídon – ópsomai*.

Formai csoportnak nevezem pl. az összes cselekvést kifejező főnevet, az összes középfokú alakot, az összes alany esetben álló alakot, az összes egyes szám 1. személyű igealakot stb. Itt is vannak nagyobb csoportok, amelyek kisebbeket foglalnak magukban, így pl. az utóbbi csoport tartalmazza a kijelentő mód, jelen idő, egyes szám 1. személyű alakot, a kötőmód, jelen idő, egyes szám 1. személyű alakot stb. Meg kell különböztetni tehát a szorosabb és a lazább kapcsolatokat. A formai csoportoknál a funkcionális egyezés összekapcsolódása a hangtani egyezéssel messzemenően nem jelentkezik olyan szabályszerűen, mint a tartalmi csoportoknál. A formai csoportok általában több kisebb csoportra oszlanak, ezek mindegyikét hangtani egyezés tartja össze, amelyek azonban különböznek egymástól, vö. a részes esetben álló *libro, anno – mensae, rosae – paci, luci* stb. szavakat. A hangtani egyezés nagyobb vagy kisebb foka alapján a nagyobb csoportok

---

¹⁵ Vö. Misteli: *Lautgesetz und Analogie* (vö. 68.o.). V. Henry: *Étude sur l'analogie en général et sur les formations analogiques de la langue grecque*. Paris, 1883. Wheeler: *Analogy, and the scope of its application in language*. Ithaca, 1887.

alá kisebb csoportok rendelkeznek, vö. *gab, nahm – bot, log – briet, riet* stb., amelyek egymás között még mindig egyezést mutatnak, szemben a *sagte, liebte* stb. igealakokkal.

A formai csoportok általában keresztezik a tartalmi csoportokat.

76. § Nem csak egyes szavak rendeződnek csoportokba, hanem a különböző szavak között fennálló analógiás viszonyok is. Az ilyen, egyben aránypárokkal felírt egyenletet alkotó proporcionális csoportok kialakulásának oka először is a tartalmi és formai csoportok imént említett kereszteződésében keresendő. Az összehasonlítás alapja a jelentésben lévő, a tartalmi elem esetében az egyik irányban, a formai elem esetében a másik irányban jelentkező egyezés, ami miatt ezt a típust tartalmi-formai proporcionális csoportnak nevezzük. Ehhez egy mindkét irányba mutató hangtani egyezés is járulhat, vö. *Tag : Tages : Tage = Arm : Armes : Arme = Fisch : Fisches : Fische; führen : Führer : Führung = erziehen : Erzieher : Erziehung* stb.; vagy a belső tagok minden aránypárnál lehetséges felcserélésével *Tag : Arm : Fisch = Tages : Armes : Fisches* stb. A hangtani egyezés azonban korlátozódhat a tartalmi elemre is, vö. *gebe : gab = sage : sagte = kann = konnte*; lat. *mensa : mensam : mensae = hortus : hortum : horti = nox : noctem : noctis* stb.; *rauben : Raub = ernten : Ernte = säen : Saat = gewinnen : Gewinnst*; ill. *gebe : sage : kann = gab : sagte : konnte* stb. Sokkal kisebb a jelentősége azoknak az összehasonlításoknak, amelyeknél a hangtani egyezés a formai elemre korlátozódik, mint pl. *gut : besser = schön : schöner*, vagy ahol egyáltalán nincs jelen hangtani egyezés, mint pl. *bin : war = lebe : lebte, horáo : eïdon = týpto : étypsa*.

Az ugyanazon tartalmi csoporthoz tartozó alakok is alkothatnak proporcionális csoportokat, amennyiben különböző szempontok szerint tagolni lehet őket. Így pl. fel lehet írni egyenletben a névszók egyes és többes számú eseteit: *hortus : horti : horto = horti : hortorum : hortis*. Sokkal sokrétűbb viszonyhálózatot mutat az igerendszer. Fel lehet állítani pl. a következő aránypárokat: *amo : amas = amavi : amavisti = amabam : amabas* stb. Itt tehát nem különbözik a tartalmi elem az egyes tagoknál, mint a tartalmi-formai proporcionális csoportoknál, hanem ehelyett a formai elem funkciójának részleges különbözősége áll fenn a részleges egyezés mellett. A funkcionális egyezéshez itt is járulhat egy hangtani egyezés, vö. *amabam : amabas = amaveram : amaveras*.

Az aránypárokkal felírt egyenlet másik típusa a hangcserén alapul, vö. *Klanges* (fonetikailag *klaññes*) : *Klang* (fonetikailag *klañk*) = *singe : sang = hänge : hängte* stb. vagy *Spruch : Sprüche = Tuch : Tücher = Buch : Büchlein* stb. (gutturális és palatális *ch* cseréje). Az aránypárok tagjait itt olyan szavak alkotják, amelyek etimológiailag összefüggnek, ami miatt a tartalmi elemükben, a jelentés és a hangtani felépítés tekintetében egyezést mutatnak, de emellett jelen van egy olyan hangtani különbség is, amely az összes többi aránypárban ismétlődik. A formai elem jelentése eközben egyáltalán nem játszik szerepet. Amíg csak olyan eseteket vizsgálunk, mint *Klanges : Klang = Sanges : Sang = Dranges : Drang*, nem dönthető el, hogy azok ugyanahhoz a tartalmi-formai csoporthoz tartoznak-e vagy sem. A hangcserének, amennyiben ide tartozik, olyan esetekben

kell megmutatkozni, amelyeknek a funkcionális viszonyok tekintetében nincs közük egymáshoz, és ezáltal a jelentéstől függetlennek bizonyulnak. A proporcionális csoportok ezen típusát tartalmi-hangtani vagy etimológiai-hangtani csoportnak nevezzük.

Egy további típus alapjául szintaktikai szerkezetek szolgálnak, ez abban különbözik az eddig tárgyalt típusoktól, hogy az egyes aránypárok tagjainak kapcsolata kívülről kerül be a lélekbe. Az analógiás viszonyoknak is hasonlóképpen a lélekben, a szavak vonzása által kell létrejönniük. Olyan mondatok, mint pl. *spricht Karl, schreibt Fritz* stb. (az állítmány előrehelyezésével) vagy olyan szerkezetek, mint *pater mortuus, filia pulchra, caput magnum* (a nem, szám, eset egyeztetésével) asszociáció útján összekapcsolódnak egymással, és olyan aránypárokat képeznek, mint *spricht : Karl = schreibt : Fritz* és *pater : mortuus = filia : pulchra = caput : magnum*. Úgy érezzük, hogy a szintaktikai összeillesztés külső alakja egy meghatározott funkcióval társul, és ez a funkció lesz az, amely a beszédközösségben a külső alakkal együtt jelenti azt a köteléket, amely az aránypár elemeit összetartja. Minden szintaktikai funkció csak ilyen viszonyokból vezethető le elvonatkoztatás útján. Ezért a szintaktikai proporcionális csoportok részben szükséges előfeltételét jelentik a formai és tartalmi-formai viszonycsoportok kialakulásának. Nem lehet pl. a birtokos eset alakjait egy csoportba összefogni addig, amíg olyan szerkezetek, mint *das Haus des Vaters, der Bruder Karls* stb. nincsenek egy csoportba rendezve.

77. § Alig akad olyan szó, bármely nyelvet tekintünk is, amely teljesen a felvázolt csoportokon kívül állna, ugyanis mindig találni valamilyen szempontból hozzá hasonlókat, amelyekhez csatlakozhat. Azokban a többé-kevésbé változatos kapcsolatokban viszont, amelyekben egy szó szerepel, valamint a kötelék szorosságát tekintve, jelentős különbségek mutatkoznak. A csoportosítás annál könnyebben és biztosabban végezhető el, minél nagyobb a jelentésben és a hangtani felépítésben jelentkező egyezés, másrészt pedig minél intenzívebben vannak bevésve az emlékezetbe azok az elemek, amelyek alkalmasak egy csoport képzésére. Az utóbbi tekintetében a proporcionális csoportok képzésénél egyrészt az egyes szavak gyakorisága, másrészt pedig a lehetséges analógiás viszonyok előfordulása jön számításba. Ahol az egyes elemek kevésbé intenzívek, vagy a köztük fennálló egyezés túl gyenge, ott az elemek vagy egyáltalán nem kapcsolódnak össze, vagy a kötelék laza marad. Itt megint csak sokféle fokozat lehetséges.

78. § Azok a proporcionális csoportok, amelyek elérték a stabilitás egy bizonyos fokát, nagy jelentőséggel bírnak minden beszédtevékenység és a nyelv mindennemű fejlődése szempontjából. Nem járunk el igazságosan a nyelv életének ezen tényezőjével, ha csak akkor kezdünk figyelni rá, amikor az a nyelvhasználatban változást idéz elő. A régebbi nyelvtudomány alapvető tévedése volt, hogy minden beszélt nyelvi jelenséget, amíg az nem tért el a fennálló úzustól, csupán valami emlékezetből létrehozott dologként kezelt, aminek az lett a következménye, hogy nem tudott helyes elképzelést kialakítani a proporcionális csoportoknak a nyelv átalakulásában vállalt szerepéről, igaz

W. v. Humboldt nyomatékosan kihangsúlyozta, hogy a beszéd egy folyamatos alkotó tevékenység. Azonban még ma is nagy és gyakran igazán érthetetlen ellentmondásba ütközünk, ha ebből a felfogásmódból következtetéseket próbálunk levonni.

Azoknak a szavaknak és szócsoportoknak, amelyeket a beszédben használunk, csak egy része jön létre a korábban az emlékezetbe felvett és onnan felidézett tartalom visszaadásával. Megközelítően ugyanolyan része van ebben annak a kombinatorikus tevékenységnek, amely a proporcionális csoportok létezésén alapul. A kombináció bizonyos tekintetben egy aránypárokkal felírt egyenlet megszűnésében áll, amely úgy megy végbe, hogy egy már gyakorivá vált analógiás viszony ugyancsak gyakran előforduló szavának mintája alapján szabadon létrejön az aránypár hiányzó második tagja. Ezt a folyamatot analógiás képzésnek nevezzük. Nem vonható kétségbe az a tény, hogy sok olyan szóalak és szintaktikai szerkezet létezik, amely sohasem kívülről kerül be a lélekbe, és amelyet a proporcionális csoportok segítségével nemcsak hogy képezni lehet, hanem a beszélő azt folyamatosan képzi is anélkül, hogy azt érezné, hogy elhagyja az elsajátított ismeretek biztos talaját. A folyamat természetére nézve teljesen közömbös, hogy annak kimenete már korábban megszokott volt-e a nyelvben, vagy addig még nem volt meg benne. Önmagában véve az sem számít, hogy az új alak az eddig megszokottakkal ellentmondásba kerül-e, mert elegendő az, hogy az adott egyén ne érezzen ellentmondást az új alak és az eddig elsajátított ismeretei között. Más esetekben kívülről kerül felvételre az adott elem, de annak hatása túl gyenge ahhoz, hogy újra a tudatba lehessen hívni, ha nem lenne segítségére az a proporcionális csoport, amelybe tartozik.

79. § Minden további nélkül el kell fogadnunk azt, hogy az általunk kiejtett mondatok közül a legminimálisabb azoknak a száma, amelyeket kívülről megtanultunk, és a legtöbbre inkább az jellemző, hogy azt az adott pillanatban rakjuk össze. Ha egy idegen nyelvet módszeresen tanulunk, akkor szabályokat kapunk, amelyek segítségével egyes szavakat mondatokká fűzünk össze. De egyetlen, pedagógiailag helyesen eljáró tanár sem fogja elmulasztani azt, hogy a szabályokhoz egyben példákat is adjon, azaz a később önállóan képzendő mondatokhoz mintát szolgáltatson. A szabály és a minta hatásukban kiegészítik egymást, és ebből a pedagógiai eljárásból pedig látható, hogy a konkrét minták olyan előnyökkel bírnak, amelyek az absztrakt szabályokból hiányoznak. Az anyanyelv természetes elsajátításakor nem szabályt, hanem bizonyos számú mintát kapunk. Újra és újra bizonyos gyakorisággal olyan mondatokat hallunk, amelyek ugyanolyan módon vannak összefűzve, és ezért egy csoportba lehet sorolni őket. Az egyes mondatok egyedi tartalmára egyre halványabban emlékezünk, a közös elem újra és újra megerősítésre kerül az ismétlés által, és így a beszélő elvonatkoztatás útján nem tudatos módon felállítja a szabályt a mintákból. Éppen azért, mert nincs egy kívülről megadott szabály, mindehhez nem elegendő egyetlen minta, hanem minták csoportjára van szükség, amelyek egyedi tartalma közömbös marad. Csak így alakulhat ki egy

elképzelés a minták általános érvényéről, ami által az egyes beszélők jogosultságot éreznek arra, hogy ők maguk mondatokat alkossanak. Ha a nyelvtanuló elég gyakran használt egy kívülről megtanult szabályt, akkor eléri a szabály nem tudatos működését. Nem szükséges sem a szabályt, sem az adott mintát a tudatába hívnia, mert e nélkül is teljesen helyes mondatokat fog alkotni. Így a nyelvtanuló, legalábbis, ami a gyakorlati alkalmazást illeti, egy másik úton pontosan oda jutott el, ahol az a személy áll, aki nem vett részt semmilyen nyelvtani oktatásban.

A fő hátránya annak a beszélőnek, akinek csak mintákat közvetítettek, azzal szemben, aki egyidejűleg szabályt és mintákat is kapott, abban áll, hogy az előbbi nem értesült a minták érvényességének terjedelméről, míg az utóbbi már eleve tud erről. Aki pl. az *in* előjárószt először ismételt csak tárgyesséttel összekötve hallja, ezt könnyen annak általános kapcsolódási módjának fogja érezni. Aki viszont az *in* előjárószt néha tárgy, néha pedig részes esettel összekapcsolva hallja, annak szüksége lesz valamennyi időre ahhoz, hogy rájöjjön a két használat közötti különbségre, és közben talán mindkettőt vegyesen fogja használni. A szabály segítségével tehát sokkal gyorsabban érünk célba. Két olyan csoport összevonása, amelyeket az úzus alapján szét kellene választani, annál inkább lehetséges, minél árnyaltabb az ehhez szükséges logikai megkülönböztetés, és minél nagyobb mozgásteret hagytak a szubjektív megítélésnek. Mindenekelőtt azonban egy csoport akkor képes a mintáját egy vele rokon csoport területére könnyen kiterjeszteni, ha az előforduló esetek gyakoriságát tekintve felülmúlja azt. Végül pedig sok olyan elem van a nyelvhasználatban, amely elszigetelten áll, és nem tartozik sem egy tudatosan elvonatkoztatott szabály, sem pedig egy nem tudatosan keletkezett csoport alá. Minden olyan elem, amely a csoport támaszát nélkülözi vagy csak nagyon kis mértékben részesül benne, nem lesz elég ellenálló a nagyobb csoportok erejével szemben, hacsak gyakori ismétlés által nem vésődik be intenzíven az emlékezetbe. Így tehát pl. a németben, úgy, mint a többi indogermán nyelvben is, létezik az a szabály, mely szerint, ha az igétől két tárgy függ, akkor az egyik tárgy, a másik pedig részes esetben áll. Emellett azonban létezik néhány olyan eset – korábban ezekből több is volt –, amelyben kettős tárgyeset áll. Ezeket a kivételeket külön kellett és kell is megtanulni. Az általános szabállyal való ellentmondás következtében a nyelvérzék elbizonytalanodik, és ez végül az elszigetelt szerkezet megszűnéséhez vezethet. Manapság majdnem olyan gyakran lehet hallani azt, hogy *er lehrt mir die Kunst* mint azt, hogy *er lehrt mich die Kunst*, és már senki sem mondja azt középfelnémet formában, hogy *ich verhehle dich die Sache*, hanem csak azt mondjuk, hogy *ich verhehle dir*.

80. § Az egyén teremtő tevékenysége nagyon jelentős a szóképzés, de még inkább a ragozás területén. Az általunk kiejtett névszói és igei alakok közül csak keveset idézünk fel tisztán emlékezetből. Némely alakot azelőtt sohasem mondtunk ki, és nem is hallottunk, másokat pedig csak annyira ritkán, hogy azokat azon csoportok segítségével nélkül, amelyekhez csatlakoztak,

sohasem tudnánk újra a tudatunkba visszahívni. Mindenesetre az szokott történni, hogy a létrehozási és a felidézési folyamat szorosan együttműködik, bár a köztük lévő viszony nagyon különböző lehet.

Különösen tisztán láthatjuk az analógia hatásait egy idegen nyelv ragozási alakjainak elsajátításakor. Ekkor a tanuló kívülről megtanul egy bizonyos számú paradigmát, és az egyes szavakból csak annyi alakot jegyez meg, amennyi ahhoz szükséges, hogy az adott szó egyik vagy másik paradigmához való hovatartozását felismerje. Olykor elegendő ehhez egyetlen egy alak is. A többi alakot abban a pillanatban képzi, amikor szüksége van rá, mégpedig a paradigma, vagyis analógia alapján. Kezdetben a megtanult paradigma mindig a szeme előtt lebeg. Miután azonban az alakok nagy számát képezte már ez alapján, és ezek az alakok nyomot hagytak a lelkében, a szóalak képzése már anélkül is végbemegy, hogy az a szó, amely paradigmaként szolgált, belépne a tudatába. A korábban más szavakból létrehozott alakok is közrejátszanak, aminek az a következménye, hogy csak a mindenki számára közös elem jut el a tudatig, míg a különböző tartalmi elemek kölcsönösen akadályozzák egymást. Tehát a beszélő viszonya a ragozási alakokhoz a használat pillanatában megközelítően olyan, mint amilyen az anyanyelv természetes elsajátításakor alakul ki. Ez a természetes elsajátítás egy kevésbé közvetett, de végül is éppen olyan biztos úton vezet el ugyanahhoz a célhoz. Ekkor a formai elemek nem törekszenek a kezdetektől fogva arra, hogy hozzátapadjanak egy meghatározott tartalmi elemhez, és a lehetséges alakok összessége sohasem rendeződik egy meghatározott sorrendbe. Azt sem tanítják, hogy egy szót egy másik szóhoz kell igazítani. Az a körülmény, hogy különböző szavak adott számú alakjai egyformán viselkednek, elegendő ahhoz, hogy azt az érzést keltse a beszélőben, hogy jogosan jár el, amikor ezt az egyformaságot követi. Miután bizonyos számú szó összes alakja egyszer már bevésődött, és csoportokba rendeződött, a nyelvérzék magától értetődőnek tekinti, hogy a többi szó alakjai is ilyen csoportokhoz tartoznak, tehát pl. egy főnév alany vagy birtokos esetéhez hozzátartozik a többi eset is, mint szükséges kiegészítés. Ebből fakad az, hogy az esetformákat és az igelakokat nem külön szóként fogjuk fel, hanem a főnév vagy az ige szokásos alapalakjába (alanyeset, ill. főnévi igenév) rögtön beleértjük az összes alakot.

A szóképzés területén ezek a viszonyok csak részben hasonlítanak azokhoz, amelyek a ragozásnál vannak jelen. Egyes képzési módok mindazonáltal analógia útján ugyanolyan könnyen és természetesen jönnek létre, mint a ragozási alakok, erre példa a melléknév közép- és felsőfokának képzése az alapfokú alakból. Más esetekben a hagyományosan ránk maradt szavak csak korlátozott mértékben, megint mások pedig egyáltalán nem idéznek elő analógiás képzéseket.

Ez az eltérő magatartás egyszerűen a ránk hagyományozott nyelvi anyag eltérő csoportalkotó képességével függ össze.¹⁶

81. § Mivel a nyelvben szokásos alakok többsége viszonycsoportokba sorolható, így teljesen természetes, hogy aránypárok segítségével gyakran olyan alakokat kell létrehozni, amelyek a nyelvben korábban már szokásosak voltak. Ha azonban ez mindig így lenne, akkor egyrészt minden aránypárral képezhető alaknak már egyszer létre kellett volna jönnie, másrészt pedig az alakrendszerben egy olyan tökéletes harmóniának kellene meglennie, amely sehol sem található meg, vagy pedig, legalábbis ott, ahol különböző képzési módok állnak egymás mellett, ahol különböző deklinációs vagy konjugációs osztályok vannak, ahol különböző módjai vannak pl. annak, hogy egy igéből cselekvést kifejező főnevet képezzünk stb., sohasem fordulhatna elő, hogy a különböző osztályok megfelelő alakjai megjelenésükben hasonlóak. Minden egyes alakból kétséget kizáróan elő kellene tűnnie annak, hogy az adott szó a meglévő osztályok közül melyikbe tartozik. Mihelyt egy alak a megjelenése alapján több osztályba is tartozhat, akkor az is lehetővé válik, hogy belőle kiindulva létrehozzuk a többi hozzátartozó alakot különböző aránypárok segítségével. Hogy a különböző alkalmazható aránypárok közül melyik jut érvényre, az a köztük lévő erőviszonytól függ.

Egy aránypárral képzett új alak semmilyen gátat sem talál a lélekben akkor, ha arra a funkcióra, amelynek ellátására létrejött, eddig még egyáltalán semmilyen kifejezés sem létezett. Akkor sincs gát, ha, bár létezik egy tőle eltérő, már szokásossá vált kifejezés, ez azonban sohasem hagyományozódott át az érintett egyénre, ami a ritkábban használt szavaknál elég gyakran előfordul. Ha azonban a szokásos alak egyszer felvételre került az emlékezetbe, akkor az erőviszonyok döntik el azt, hogy abban a pillanatban, amikor egy meghatározott funkciót el kell látni, akkor az erre a célra megfelelő alak egyszerű felidézéssel vagy aránypár segítségével jusson-e el a tudatosság szintjére. Eközben felléphet az az eset, hogy először az aránypár jut érvényre, azonban a szokásos alak emlékképével korábban létesített kapcsolat még elég erős ahhoz, hogy ezután az újonnan létrehozott alak és az emlékkép közötti ellentmondást felfedje. A beszélő ekkor rájön, hogy valami helytelent mondott vagy akart mondani. Ez tehát a nyelvbotlás különböző fajtáinak egyike. Még egy további nyelvbotlást is el kell ismernünk, amikor is a beszélő az emlékképpel való ellentmondást utólag nem magától veszi észre, de azonnal felismeri, mihelyt egy enyhe célzással felhívják rá a figyelmét. Az emlékkép ereje azonban olyan csekély is lehet, hogy egyáltalán nem képes fellépni az aránypárral képzett alakkal szemben, amely így zavartalanul jut érvényre.

---

¹⁶ Vö. ezzel kapcsolatban az *Über die Aufgaben der Wortbildungslehre* című értekezésemet a *Sitzungsbericht der philosophisch-philologischen Klasse der bayerischen Akademie der Wissenschaften* évkönyben, 1896. 692kk.

A viszonycsoportok hatékonysága miatt tehát minden egyes beszélőnek lehetősége és alkalma nyílik arra, hogy nagymértékben túlhaladjon a nyelvben már szokásossá vált alakokon. Figyelembe kell venni, hogy minden, ami ily módon jön létre, maradandó hatást hagy maga után. Ha ez a hatás kezdettől fogva nem is elég erős és hosszan tartó ahhoz, hogy lehetővé tegyen egy közvetlen felidézést, mégiscsak megkönnyíti az adott szóalkotási folyamat jövőbeni megismétlődését, és hozzájárul az esetleg ezzel szemben fellépő gátak még nagyobb visszaszorításához. Ilyen ismétlések által az újonnan létrehozott alak ereje kiegészülhet azzal, ami még esetleg ahhoz hiányzik, hogy közvetlenül felidézhető legyen.

82. § Az úzus minden ilyen megszegése, amikor is a beszélő a szokásoshoz egy többletet fűz hozzá, anélkül, hogy azzal ellentmondásba kerülne, az egyénre korlátozva bizonyos merészségnek tűnik, és ha ezt megteszi, az hibának számít. Egy ilyen hiba elszigetelt eset maradhat anélkül, hogy szokásossá válna. Előfordulhat az is, hogy miután szokásossá vált, újra feledésbe merül azáltal, hogy a beszélő a nyelvi érintkezés során a korábbi szokásos alakot sajátítja el, vagy újra kezdi alkalmazni. Ha azonban nem merül feledésbe, akkor általában az egyénnel együtt tűnik el, mert nem könnyű átvinni egy alak használatát egy másik egyénre. Sokkal könnyebben terjed egy újonnan létrehozott alak, ha nem kerül konfliktusba egy már meglévővel, azaz az egyes beszélők sokkal könnyebben képesek elindítani azt. Az eddig szokásos alak új alakkal történő helyettesítésével ezzel szemben éppen az a helyzet, mint a hang- és a jelentésváltozással. Kizárólag akkor következhet be az úzus megváltozása, ha egy szűkebb nyelvi közösségen belül az egyének nagy számánál spontán módon megy végbe ugyanaz az új szóalkotás. Sok egyénnél ilyen spontán folyamat lehetősége azon alapul, hogy a nyelvre vonatkozó képzetcsoportok szerveződése túlnyomórészt egyezést mutat. Minél nagyobb azoknak a száma, akiknél megjelenik az újonnan képzett alak, és minél nagyobb tekintélyt nyer az, ami kezdetben hibaként jelent meg, annál könnyebb lesz az új alakot másokra átvinni.

Ugyanúgy, mint a hangtani viszonyok és a szavakhoz csatolt jelentés területén, az analógiás szóképzés esetében is a gyermeknyelvben mutatkoznak meg az úzustól való legnagyobb eltérések. Minél hiányosabb és gyengébb az egyes szavak és alakok bevéődése, annál kisebb akadályba ütközik, és annál szabadabb mozgástérrel rendelkezik az újonnan létrehozott alak. Így pl. minden gyerek hajlik arra, hogy az emlékezetében még nem rögzült szabálytalan és ritka képzési módok helyett a szabályos és szokásos képzési módot használja, azaz pl. az újfelnémetben minden igét gyengén, vagyis szabályosan képezzen. Ha az egyén fejlődésével fokozatosan csökken az új képzés, akkor ez természetesen nem annak a következménye, hogy egy kezdetben meglévő képesség eltűnik, hanem annak, hogy arra a célra, amelyre korábban új alakot hozott létre, egyre inkább az emlékezetébe felvett alakokat használja. A gyermeknyelv elhajlásai általában ezen a területen sem járnak olyan következményekkel, amelyek a nyelv általános fejlődését érintenék, de azért itt-ott

fennmaradnak a nyomai. A gyerekeknél ez különösen olyan esetekben lép fel még erősebben, amikor már a felnőttek is hajlanak az új képzésre, így a gyerekek aztán szabadon átengedik magukat ennek a hajlamnak, mielőtt elhárul a felnőttek nyelvének gátja.

Az analógiás képzés egy korábban meglévő, azonos jelentésű alakot nem szorít ki egy csapásra a helyéről. Nem igazán képzelhető el az, hogy a korábbi alak képe egyidejűleg minden egyénnél elhalványul, és hogy az analógiás alak akadálytalanul tud előrehaladni. Inkább arról van szó, hogy néhány egyén mindig megőrzi a régi alakot, míg mások már az újonnan képzettet használják. Amíg azonban az említett beszélők két csoportja megszakítás nélküli kapcsolatot tart fenn egymással, kiegyenlítődésnek kell végbemennie. Emiatt az egyének kisebb vagy nagyobb részének mindkét alakot ismernie kell. Csak a két alak hosszabb ideig tartó viaskodása után válhat az új alak dominánssá.¹⁷

83. § Mivel az analógiás újratereztetés az aránypárokkal felírt egyenlet feloldásából áll elő, abban természetesen legalább három olyan tagnak kell szerepelnie, amely alkalmas egy ilyen arány felállítására. Mindegyik tagnak valamilyen módon összehasonlíthatónak kell lennie a másik taggal, azaz jelen esetben az egyikkel a tartalmi, a másikkal pedig a formai elemekben kell egyezést mutatnia. Így pl. a latinban felírhatjuk az *animus : animi = senatus : x* egyenletet, de nem állíthatjuk fel az *animus : animi = mensa : x* aránypárt. Tehát egy szó, ragozását tekintve, csak akkor kerülhet más szavak analógiás hatása alá, ha egy vagy több ragozott alakjában megegyezik velük. Mindazonáltal olykor fellép az analógiás hatás egy ilyen megegyezés megléte nélkül is, azonban az ilyen esetet nem nevezhetjük joggal analógiás képzésnek. Egy ragot, különösen gyakori előfordulása miatt, egy ragozási forma rendes végződésének érezhetünk. Aztán ez a rag átterjedhet más szavakra az azonos módon képzett szavak támogatása nélkül is. Ilyen pl. az *ou*, az attikai görögben birtokos eset végződése, amely a 2. deklinációból átterjedt az 1. deklináció hímnemű

---

¹⁷ Wundt a morfológia területéhez tartozó analógiás képzések egy részét (a többi esetet egyáltalán nem veszi figyelembe) a *Lautwandel als assoziative Fernwirkungen der Laute* (I, 431kk.), azaz a 'Hangváltozás, mint a hangok asszociatív távhatása' című bekezdésben tárgyalja. A hangok említett hatását párhuzamba állítja az asszociatív érintkezési hatásokkal (asszimiláció stb.), ami megtévesztő lehet, mivel a szóban forgó jelenségek teljesen más természetűek. Az ebből adódó következmények egyikét példázza az alábbi eset. Ha az újfelnémetben a *starben* alak lépett a kfn. *sturben* helyébe, akkor ez Wundt felfogásában azt jelenti, hogy az *u* megváltozását a *starb* alak *a* hangja idézi elő analógiás úton, hasonlóképpen, mint ahogy a lat. *octo* > ol. *otto* példában a *c* megváltozik az *öt* követő *t* hatására. Ez a magyarázat nyilvánvalóan téves. Azoknak a beszélőknek, akik először a *starben* alakot képezték, a *sturben* alak nem került be a tudatukba, mert különben azt használták volna. Az új alak csakis olyan egyénektől indulhatott ki, akiknek az emlékezetébe a *sturben* alak nem vésődött be eléggé. Ha Wundt egy ilyen típusú folyamat megjelölésére találóbbnak tartja a hasonulás kifejezést az analógiás képzésnél, akkor ez téves, mert éppen a fordítottja igaz. Senki sem vonja kétségbe azt, hogy ha egy gyerek az *ich darf* alapján a *wir dürfen* alakot képzi, akkor ennek az az oka, hogy még nem tanulta meg a *dürfen* alakot. Senki sem tagadhatja, hogy ha egy tanuló hasonló hibát ejt egy fordításnál (pl. *tutundi* alakot ír *tutudi* helyett), akkor ez abból adódik, hogy még nem jegyezte meg a helyes alakot. De hogyan lehet ellenállni annak, hogy elismerjük, a nyelvhasználat szóban forgó változásai pszichológiai alapa vezethetők vissza? Az analógiás képzések hangok asszociatív távhatásaként történő felfogása egyébként azt hozta magával, hogy olyan disszimilációk, mint a *tréphō* – **thréphō*, az érintkezési hatások között szerepelnek (Wundtnál), ahova azonban nyilvánvalóan nem tartoznak. Ha nem is éppen a *táv-* előtag, de egy olyan kifejezés lenne megfelelő, amely az *érintkezés* szó ellentettjét fejezi ki. Brugmann ténylegesen a *távasszimiláció* és a *távdiszimiláció* kifejezéseket használta erre.

szavaira: *polítou* a *políteô* alak helyett, amelynek a homéroszi *-ao*, ill. dór *-a* végződésel kellene megegyeznie. A két ragozási osztály szavainak nyelvtani nemben való egyezése elegendő volt ahhoz, hogy működésbe lépjen az analógiás hatás. A görög 3. deklináció, kettős szám, birtokos esete a 2. deklinációtól kölcsönözte végződését: *podôîn* a *híppoin* alak alapján. A németben a birtokos eset *-s* végződése áterjedt az a-végű női tulajdonnevekre: *Bertas*, *Klaras*. Az angolban, a svédben és a dánban az *-s* általános szuffixummá vált birtokos esetben, még többes számban is.

Újítás természetesen a 76. §-ban tárgyalt proporcionális csoportok alapján is végbemehet, amelyek ugyanazon tartalmi csoport alakjaiból állnak össze. A középfelnémetben a *geben* ige többes szám 3. személyű alakjai a következőképpen hangzanak: kijelentő mód, jelen idő: *gebent*, kötőmód: *geben*, kijelentő mód, elbeszélő múlt: *gâben*, kötőmód: *gæben*. Az újfelnémetben a három másik alak analógiás hatására a kijelentő mód, jelen idejű alak *geben* lett, míg a kései középfelnémetben éppen fordítva hatott az analógia, ugyanis az *-ent* végződés jelent meg a többi alakban is. Az erős, azaz szabálytalan ige kijelentő mód, elbeszélő múlt, egyes szám 2. személyű alakja, amely a középfelnémetben rendhagyónak számított (*du gæbe, wære*), átalakult a másik két személy alakjának analógiájára.

84. § Azt, hogy az analógia alkotó hatása a hangcsere területén is működik, amennyire én látom, eddig még kevésbé vették figyelembe. A hangcsere, ahogy azt már láttuk, a fonetikai változás egyik hatása, amely akkor lép fel, ha ugyanaz a hang vagy ugyanaz a hangcsoport különböző fonetikai feltételek következtében több hangra bomlik szét. Amíg ezek a feltételek fennállnak, továbbá a hangváltozás hatásait nem zavarja meg más befolyás, lehetővé válik, hogy a hangváltozás során keletkezett alakok proporcionális csoportokba rendeződjenek, vö. a 76. §-ban említett példákat. A hangcserét tehát ekkor élőnek nevezhetjük. Ha azonban megszűnnek azok a feltételek, amelyek a hang különböző viselkedését meghatározták, akkor már nem lehet etimológiai-hangtani aránypárokat képezni, azaz a hangcsere megmerevedett. Így pl. a *h* és a *g* cseréje a *ziehen – Zug, gedeihen – gediegen* szavakban nem a nyelv jelenlegi állapotának viszonyaitól függ, hiszen a hangcsere kiváltó oka eredetileg a váltakozó indogermán hangsúly volt, amely azonban már régen megszűnt. Bár a *hoher – hoch, sehen – Gesicht, geschehen – Geschichte* szavakban lévő csere összefügg az adott hang szótagon belüli pozíciójának megváltozásával, ez a hangcsere mégsem tekinthető élőnek, mert a legtöbb esetben teljesen analóg pozícióváltás mellett nem következett be (vö. *rauher – rauh, sehen – sah* és *sieht, geschehen – geschah* és *geschieht*), tehát ez egy megmerevedett hangcsere. Más a helyzet a középfelnémetben, ahol általánosan érvényesülő szabály az, hogy egy szótagkezdő *h* hangnak magánhangzó utáni helyzetben a mi *ch* hangunk felel meg, tehát *rúher – rûch, sehen – sach, geschehen – geschach*. A régebbi középfelnémetben *s* és *t* előtt egyébként *h*-t írtak (*sihst, siht*), a későbbiekben azonban *ch*-val jelölték ezt a hangot (*sichst, sicht*).

A tartalmi-hangtani proporcionális csoportok ugyanolyan produktívak, mint a tartalmi-formai csoportok. Nem igazán képzelhető el pl. az, hogy valaki minden egyes előfordulásra külön megtanulta volna a mi *ch* hangunk két különböző kiejtését, sokkal inkább itt is az emlékezetbe való bevésődés és az analógiás alkotás együttes hatásáról van szó, és az analógia közreműködése nélkül nem tudna olyan biztonsággal végbemenni a csere, mint ahogyan ténylegesen végbemegy. Az analógia közreműködése kétséget kizáróan jelen van a sandhi-jelenségeknél. Hogyan lehetne különben megmagyarázni pl. azt, hogy a franciában a szóvégi *s*, *z*, *t*, *n* mássalhangzók következetesen másképp viselkednek attól függően, hogy az őt követő szó mássalhangzóval vagy magánhangzóval kezdődik? Bár lehetséges, hogy az olyan szerkezetek egy része, mint a *nous vendons – nous aimons, un fils – un ami*, attól kezdve, hogy hangváltozás során kialakult, az emlékezetben tárolva, generációról generációra szállt, de biztos nem így történt ez az összes olyan alakkal, amelyet most használnak vagy korábban használtak. Mindazonáltal a hangcserét a nyelvtanilag képzetlen beszélő is pontosan észleli bármely új kombinációban.

Az etimológiai-hangtani viszonycsoportok működése során általában olyan alakok keletkeznek, amelyeket a változás alapjául szolgáló hangváltozás is létrehozott volna. De olykor az is megtörténik, hogy olyan új alakok keletkeznek, amelyek a hangtörvény alapján nem jöhetnének létre. Ennek oka vagy az aránypárok tulajdonképpen nem jogos megfordulásában, vagy a viszonyok egy későbbi hangváltozás által okozott eltolódásában keresendő.

Sok felnémet és középnémet nyelvjárásban érvényes az a hangtörvény, amely alapján eltűnik a szótagzáró *n*, megmarad azonban a szó végén, ha az őt követő szó magánhangzóval kezdődik, amelyhez kapcsolódni tud, pl. az alemann nyelvjárásban *e ros* (ein Ross) *e-n ôbet* (ein Abend), *i due* = kfn. *ich tuon – due-n-i*. A beszélők tehát hozzászoknak ahhoz, hogy sok esetben magánhangzós szóvég és magánhangzós szókezdet közé látszólag egy *n* ékelődik be, aminek következtében az *n* olyan esetekre is áttérjed, ahol korábban egyáltalán nem volt *n* hang. Így pl. Svájcban¹⁸ olyan szókapcsolatokat találunk, mint *wo-n-i wo ich, se-n-iss so ist es, wie-n-e wie ein, so-n-e so ein, bî-n-em bei ihm, tsüe-n-em zu ihm*. Ugyanez a jelenség található meg a badeni németben¹⁹ sváb területen, pl. Horb térségének nyelvjárásában²⁰: *bei-n-em bei ihnen, zue-n-ene zu ihnen, dî mâ-n-i dich mag ich, lô-n-ems lass es ihm, gei-n-ems gib es ihm*, valamint a bajorországi sváb nyelvű területen és a vele határos bajor nyelvű területen²¹: *si-n-ist sie ist, wie-n-i wie ich* stb., valamint a karintiai nyelvjárásban is: *bâ-n-enk bei euch*.²² A régi provanszáiban a *fo* (fuit) változata,

¹⁸ Vö. Winteler: *Kerenzer Mundart* 73., 140. o.

¹⁹ Vö. Heimbürger: *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur* 13, 242. o.

²⁰ Vö. Kauffmann: *Geschichte der schwäbischen Mundart* 190. §

²¹ Vö. Schmeller: *Mundarten Bayerns* 134.o.

²² Vö. Lexer: *Kärntisches Wörterbuch* XIII. o.

a *fon a bon – bo* stb. analógiájára jött létre.²³ Ide tartozik az ún. *ephelkustikón n*, vagyis az utólag csatolt *n* jelensége is, amennyiben megjelenése etimológiailag nem indokolt.

_____ A bajor nyelvjárásokban magánhangzó után, az ugyanahhoz a szótaghoz tartozó *r*-ből egy gyenge *e* (*a*) lesz. Szóvégi pozícióban azonban megmarad az *r*, ha a következő szó magánhangzóval kezdődik, mert kapcsolódik hozzá, pl. *der arm*, de *de jung*, *er is*, de *e hát*, *mei brueder oder i*, de *i ode mei bruede*.²⁴ Ennek következményeként olyan szókapcsolatok jönnek létre, mint a *wie-r-i* wie ich, *ge-r-e* gehe er, *dâ sie-r-i* da sehe ich, *kae-r-i* kann ich, *ae-r-i* abhin = hinab.²⁵ Hasonlóképpen a szóvégi *r* elnémulása során keletkeznek a délangolban olyan szókapcsolatok, mint a *America-r-and England*, *idea-r-of*. Így magyarázható a kfn. *jârâ*, *nûrâ* a *jâ*, *nû* + *â* kapcsolatból, amely a *dâ* (a régebbi *dâr* alakból) és *dârane*, *wâ* és *wârane*, *hie* és *hierane*, *sâ* és *sârie* között fennálló viszony analógiájára jött létre. A mondatfonetikai kétalakúság esetében jelenik meg leggyakrabban az analógiás képzés ezen típusa, de nem csak erre a területre korlátozódik. Ha a kései középfelnémetben eltűnik a szóvégi *e*, pl. a *zæhe*, *geschæhe*, *hæhe* stb. szavakból, és így létrejönnek a *zæch*, *geschæch*, *hæch* alakok, akkor nem igazán egy *h > ch* hangváltozással állunk szemben, hanem inkább arról van szó, hogy ezek az alakok olyan alakokhoz kapcsolódtak analógiásan, amelyeknél a hangcsere már régebben végbement: *hōch* – *hōhes*, *geschehen* – *geschach* stb. Ugyanez a helyzet a *sicht*, *geschicht* (régebben *siht*, *geschiht* formában leírt) alakokkal is, amelyek a *sihet*, *geschihet* szavakból keletkeztek.

---

²³ Vö. Neumann: *Zeitschrift für romanische Philologie* VIII, 257. o.

²⁴ Vö. Schmeller: 141. o. *Schwäbl*, *Die altbayerische Mundart* 34. §

²⁵ Vö. különösképpen a 142. o. és Lexer idézett művét XII. o.

10. fejezet

Az elszigetelődés és a vele szemben fellépő erők²⁶

132. § A nyelvi elemek csoportokba rendezését, ahogyan már láttuk, a nyelvi közösség minden tagjának külön kell elvégeznie. A csoportok ezért teljesen szubjektív természetűek. Mivel azonban azok az elemek, amelyekből felépülnek, egy adott nyelvközösségen belül nagyjából és egészében ugyanazok, a csoport kialakításának minden, az adott beszédközösséghez tartozó egyénnél hasonló módon kell végbemennie annak következtében, hogy az egyének pszichikai berendezkedése lényegében megegyezik. Ahogyan egy bizonyos átlagérték alapján egy nyelv meghatározott időszakában az általánosan megszokottat ábrázolni tudjuk, képesek vagyunk arra is, hogy egy nyelv minden fejlődési szakaszára felállítsuk a csoportosítás lényegében általános érvényű rendszerét. Éppen ez, a csoportokat alkotó elemek természetében megalapozott általános vonás az, amihez a tudományos szemlélődés tarthatja magát, míg az egyéni sajátosságok, eltekintve egyes, a nagy tömegben fel sem tűnő kivételektől, kimaradnak a megfigyelésből.

Ha tehát összehasonlítjuk egymással a különböző időszakokhoz tartozó csoportosításokról alkotott elvont képünket, akkor jelentős különbségeket vehetünk észre, mégpedig nem csak a tekintetben, hogy bizonyos számú elem eltűnt és más, új elemek keletkeztek, hanem a régi elemek megtartása terén is²⁷, amelyek másképp rendeződnek csoportokba egy olyan változás következtében, amely a hangalakot, vagy a jelentést, vagy mindkettőt érintette. Azok az elemek, amelyek korábban szorosan kapcsolódtak egymáshoz, most már csak lazán, vagy egyáltalán nem tartoznak össze. Azok pedig, amelyek korábban nem kapcsolódtak össze, most egymásra találtak. Az első folyamatot helyesen elszigetelődésnek nevezhetjük, ahol a kötelék meglazulása is legalább egy részleges elszigetelődésnek fogható fel. Természetesen ez a kifejezés is azon alapul, hogy mindenképpen elvont képekkel kell dolgoznunk. Szigorúan véve nem mondhatnánk, hogy az, ami korábban összetartozott, később elszigetelődött, hanem csak azt, hogy az, ami egy korábbi generáció tagjainak lelkében összetartozott, egy későbbi generáció tagjainak lelkében már nem tartozik össze.

A csoportok kialakulása a hangalak és a jelentés egyezésén vagy hasonlóságán alapul. Ez az egyezés vagy hasonlóság a legtöbb esetben végső soron etimológiai összefüggésre vezethető vissza. Azonban az etimológiai összefüggés önmagában nem mérvadó az elemek összetartozása szempontjából, hanem csak akkor érvényesül minden nyelvi szinten, ha az adott időszakban a hangalak és a jelentés teljes vagy részleges egyezését mutatja fel. Ez fordítva is

---

²⁶ Ezzel a fejezettel kapcsolatban vö. Kruszewski V, 133–144, 339–348. o.

²⁷ A *megtartás* szót természetesen átvitt értelemben használom, ahogyan a nyelvtörténetben szokásosan beszélünk a megtartásról, megőrzésről. Azt, hogy a folyamatot tulajdonképpen lényege szerint hogyan kell felfognunk, elég részletesen kifejtettem.

igaz, azaz minden, véletlenül keletkezett egyezésnek teljesen ugyanaz az eredménye. E vitathatatlan tény félreértelmezéséből származik a régebbi nyelvtudomány oly sok hibája.

133. § Ebben a fejezetben először a csoportok lazulását és szétszakadását tárgyaljuk, melyek bekövetkeztét hang- és jelentésváltozás, de analógiás képzés is kiválthatja. Bár utóbbi – ahogyan majd látni fogjuk –, kiváltképpen a megzavart összefüggés helyreállításában működik közre. Azáltal, hogy az analógia különböző elvei kölcsönösen zavarják egymást, hatása ellentétes is lehet.

Azt, hogy egy szó különböző jelentései egymástól egyre jobban elszigetelődhetnek, a 4. fejezetben már láttuk. Továbbá, különösen a 73. §-ban azt is láttuk, hogy egy szó, egy megszilárdult szintaktikai szerkezet elemeként elszigetelődhet annak más használati módjaitól. Hasonlóképpen szakadhatnak szét az 5. fejezetben tárgyalt szó- és szóalakcsoportok.

134. § Az etimológiai-hangtani csoportok akkor bomlanak szét, ha valamilyen okból megszűnnek azok a feltételek, amelyek a hangcserét kiváltották, és amelyek alapján az analógiásan tovább működött. A Verner törvény szerint az ősgermánban egy átfogó hangváltakozás alakult ki a kemény és a lágy réshangok között ($h-ɣ$, $p-ð$, $f-ǣ$, $s-z$), melyet az eredeti (indogermán) hangsúlyozás szerinti hangsúlykiosztás határozott meg. Miután ezt a hangsúlyozási módot felváltotta a későbbi sajátos germán hangsúlyozás, a váltakozásnak már nem volt látható hangtani oka, ami miatt teljesen önkényesnek tűnt. Bár kialakulhatott egy általános érzés arról, hogy az adott hangok váltakozni szoktak egymással, az alakokat azonban már nem lehetett másképp elsajátítani, csak úgy, hogy az egyén mindegyiket külön-külön tanulta meg. A hangváltakozás megszűnt élőnek lenni, megmerevedett, holtta vált. Másrészt pedig egy későbbi hangváltozás lehet bomlasztó hatással a csoportok ezen típusára. Példaként itt is a Verner törvény szerinti hangváltakozást említhetjük. Az ősgermán kemény és lágy réshangok váltakozása helyett a felnémetben a $h-g$ (emellett a ck), $d-t$, $f-b$ (emellett a pp), $s-r$ hangok váltakozását találjuk. Az egynemű hangváltakozás tehát több, teljesen különböző típusú váltakozásra bomlott és egy ilyen hasadás mindig gyengülést jelent. Az etimológiai-hangtani csoportok ellen ható fő erő azonban a tartalmi-formai proporcionális csoportok kiegyenlítő hatása, amelyről az alábbiakban szólnunk.

135. § Azokat az elszigetelődéseket, amelyek a szintaxis területén léphetnek fel, a 7. fejezetben részben már tárgyaltuk. Itt először is egy szintaktikai viszony különböző jelentéseinek egymástól való elszigetelődéséről szólnunk. A szintaktikai proporcionális csoportokban nem keletkezik addig zavar, amíg a viszony minden egyes funkciója teljesen élő marad. De minden, egy bizonyos szóval létesített, szokásosnak mondható szerkezet miatti megmerevedés az általános proporcionális köteléktől való elszakadást jelenti. Így aligha mondhatjuk azt, hogy a *zu dir* még analógiás viszonyban állna egy másik, részeshatározó esettel álló elöljárószavas szerkezettel, még kevésbé azt, hogy a nyelvérzék a részeshatározó eset egy általános funkcióját ezzel a szerkezettel

analógiás kapcsolatba hozná. Egy olyan szűkebb proporcionális csoporton belül még megállja a helyét, ahol minden egyes aránypárban szerepel ugyanaz a tag: $zu : dir = zu : dem Vater = zu : allen$ stb.

Itt tetszőlegesen kicserélhető az a szó, amely a szintaktikai kapcsolat sajátos formai kifejeződését hordozza. Létezik az elszigetelődésnek egy másik típusa is, amelynél éppen az előbb említett szó marad változatlanul, míg a másik, amelyen a viszony nem kerül kifejezésre, tetszőlegesen kicserélhető. Az ilyen fajta elszigetelődés úgy keletkezik, hogy bizonyos szerkezetfelépítési módok általános érvénnyel eltűnnek, de egyes maradványai továbbélnak, amelyek gyakori használatuk miatt nagyon erősen bevésődtek az emlékezetbe, és így nincs szükségük a hasonló viszonypárok támogatására, ami miatt az utóbbiak megszűnését követően is fenn tudnak maradni.

Az újfelnémet birtokos esetnek több olyan funkciója van, amely korábban teljesen élő volt, de mára már csak néhány olyan szóra korlátozódik, amelyek teljesen magukban állnak, vagy olyan kicsiny csoportokat alkotnak, amelyek csak egy nagyon kis méretű vagy egyáltalán semmilyen analógiás kiterjesztésre sem képesek. Az idő kifejezésére, a *derzeit, jederzeit, dieser Tage, nächster Tage* elszigetelt alakoktól eltekintve, csak a hím- és semleges nemű főnevek egyes szám birtokos esete használható. Mondhatjuk, hogy *des Morgens, eines Morgens, Abends, Tages, Jahres*, de nem mondhatjuk azt, hogy *der Stunde, einer Stunde* stb., egyébként azt sem, hogy *des Monats*. Ezekhez a birtokos esetű alakokhoz nem kapcsolódhat bármely tetszőleges melléknév, mert csak állandósult szókapcsolatok léteznek, mint az *eines schönen Tages, Morgens*. Az idő kifejezésének funkciója itt már nem a birtokos esethez, hanem az *(e)s* szuffixumhoz tapad, melynek a birtokos eset szuffixumával való eredeti azonossága már alig érezhető. Mindez még világosabban látható az *abends, morgens, tags* névelő nélküli alakoknál, különösen pedig a régies *(des) Nachts* alaknál, amely hangtanilag is elválik attól az alaktól, amely most tulajdonképpeni birtokos esetként funkcionál. A fenti időhatározókhöz képest nagyobb mértékben szigetelődött el néhány olyan birtokos esetű alak, amely helyhatározói viszonyt jelöl: *des Weges, gerades Weges, rechter Hand, linker Hand, allerorten, allerwegen*. Továbbá van néhány oksági viszonyt kifejező birtokos esetű alak is: *Hungers sterben, Todes verblichen; der Hoffnung, des Glaubens leben*, amennyiben ezeket nem foghatjuk fel másképp. Szám szerint többen vannak, de ugyanolyan elszigeteltek a módhatározók, ahol többféle használati módot különböztethetünk meg. A birtokos esetű alakok egy csoportja állítmányi funkcióban használatos: *ich bin der Ansicht, Meinung, Hoffnung, Zuversicht, des Sinnes, des Glaubens*, csak névelő nélkül: *willens*, de *anderer Ansicht, guter Hoffnung*, ill. *er ging fort, der Meinung, dass* stb. alakok is. Egy kicsit más típust képviselnek a *guten Mutes, guter Dinge* kifejezések. Már régiesnek hatnak a *reinen Sinnes, göttlicher Natur* és hasonlók. Közvetlenül a főnévhez kapcsolódik a birtokos esetű alak, mint egy melléknév, de az eset jelenléte már nem

érződik rajta: *allerhand, mancherhand, einerhand, keinerhand, allerlei, aller Art* stb. Ezenkívül azt is mondjuk, hogy *es ist einerlei*. Megint más szókapcsolatok az ige mellett szerepelnek határozói funkcióban, mint a *meines Bedünkens, meines Erachtens, alles Ernstes, stehenden Fusses, eilenden Schrittes, kurzer Hand, leichten Kaufes, unverrichteter Sache, vorsichtigerweise, törichterweise, vernünftigerweise* stb., *vorkommendenfalls, bestenfalls, keinesfalls* stb., *keineswegs, einigermassen, gewisserm.* stb., *dergestalt, solchergestalt*. Néhányat közülük, mint ahogy ezt a mai írásos formájuk is mutatja, egyenesen határozónak szokás tekinteni. Ugyanez érvényes a *flugs, spornstreichs, augenblicks, teils, grösstenteils* stb. és a melléknevekből levezetett *anders, rechts, links, stets, stracks, bereits, besonders, blindlings* stb. szavakra.

Az *es sei denn dass* kifejezés egy, a régebbi újfelnémetben még élő szerkesztési mód maradványa, vö. *ich lasse dich nicht, du segnest mich denn* (Mózes 1. könyve, 32, 26). Még általánosabb volt ez a szerkesztési mód a középfelnémetben az *en* tagadószóval és a *denne* nélkül is. Ebből csak egy szó maradt meg, a *nur = enwære* határozószó, melynek eredete már egyáltalán nem ismerhető fel.

Az elszigetelődés még tovább fokozódhat, amennyiben az egymással összekapcsolódott tagok egyike sem cserélhető ki szabadon, így tehát minden egyes ilyen kifejezést az emlékezet visz tovább, anélkül, hogy valamely új kapcsolatot hozna létre.

Az újfelnémetben már nem lehet az előjárószókat egy tetszőleges egyes számú főnévvel összekapcsolni a névelő hozzáfűzése nélkül. Pl. nem lehet azt mondani, hogy *an Hause, vor Tür, zu See* stb., csak azt, hogy *am Hause, vor der Tür, zur See*. Bizonyos korlátozott esetekben azonban még szabadon lehet névelő nélküli kifejezéseket létrehozni, pl. *vor Liebe, Besorgnis, Kummer* stb. (az akadály megjelölésére); *auf Ehre, Gewinn, Weisheit, Geld gerichtet* (az *auf* összekapcsolódhat bármely állapotot vagy anyagot jelölő szóval, és ilyenkor a tevékenység célját fejezi ki); *zu Gelde, Weine, Wasser werden, machen*, és így minden anyagjelölővel. Létezik azonban *die Arbeit wird ihm zur Erholung, zum Genuss, der Knabe wird zum Mann, das Mädchen zur Frau*. Más szószerkezetek ellenben már egyik termékeny csoporthoz sem tartoznak, és bármilyen tökéletes is a hasonlóság, már nem lehet ily módon új elemeket létrehozni. Ilyen kifejezéseket legnagyobb számban a *zu* előjárószóval találunk: *zu Hause*²⁸ (de nincs *zu Dorfe, zu Stadt*), *zu Wasser, zu Lande* (az utóbbi jelentése az első példa jelentésével áll szemben, de már nem olyan, mint a kfn. *ze lande*, a *zu Hause* analógiájára), *zu Schiffe, Wagen, Fusse, Pferde, zu Anfang, Ende, zu Tische, Bette, Markte, zu Leide, Liebe, Gute, zurück, zurecht, zunichte*. Más kifejezések kapcsolódási lehetősége bizonyos igékre korlátozódik, míg a régebbi újfelnémetben a használat szabadabb volt: *zu Grunde gehen, zu Rande sein mit etwas, zu Berge stehen, zu Kopfe steigen, mir ist zu Mute, zu Sinne, einem zu*

---

²⁸ Vegyük figyelembe azt, hogy e kifejezések közül több esetben a *zu* szócskát még egy adott helyen való tartózkodás jelölésére is használják, ami csak bizonyos szókapcsolatok esetében lehetséges.

Gemüte führen, zu Schaden kommen (de zum Schaden gereichen), zu Tode kommen, quälen, zu Statten kommen, zu Wege bringen, zu Gesichte kommen, einem etwas zu Danke machen, einem zu Willen sein, zu Rate gehen, halten, zu Abend, zu Nacht, zu Mittag speisen, zu Tage bringen, fördern, de nincs *zu Tage* = nappal vagy ezen a napon, de van *heutzutage*. Figyelemre méltóak a párhuzamos összekapcsolódások is: *zu Nutz und Frommen*, de *zum Frommen, zum Nutzen*, eltekintve a *sich etwas zu Nutze machen* kifejezéstől; *zu Spiel und Tanz*, de *zum Spiel, zum Tanz*; *in Freud und Leid*, de *in der Freude, im Leide*; *in Krieg und Frieden*, de *im Kriege, im Frieden* (az *in Frieden* eltérő jelentésű); *in (durch) Feld und Wald*, de *im Felde, im Walde, durch das Feld, durch den Wald*; *in Dorf und Stadt*, de *im Dorfe, in der Stadt* stb.

Egy másik, ide tartozó példa a következő: a középfelnémetben a jelzői funkcióban álló, tehát a határozatlan névelő után következő melléknév egyes szám alanyesetben mindhárom nemben, egyes szám tárgy esetben pedig semleges nemben használható volt az ún. ragozatlan alakban, azaz *ein guot (schoene) man, frouwe, kint*. Ezzel szemben az újfelnémetben csak a ragozott alak használható: *ein guter Mann, eine gute Frau, ein gutes Kind*. A régebbi szerkesztési mód azonban számos nyomot hagyott maga után a nem valódi összetett szavakban, amelyek egy melléknév és egy főnév összekapcsolódásából keletkeztek, mint az *Altmeister, Junggesell, Bösewicht, Kurzweil, Neumann* stb. Továbbá megjelenik még a ragozatlan alak néhány állandósult szókapcsolatban is: *gut Wetter, schlecht W., ander W., ein gut Stück, ein gut Teil, ein ander Mal, manch Mal, ein ander Bild* (még a XVIII. században az *ander* is gyakori volt), *gut Ding will Weile haben*.

Nagyon szórványosan maradt fenn a *zweifelsohne* (a középfelnémetben a szó után következő *âne* bármely tetszőleges, birtokos esetű szóval összekapcsolódhatott), a *mutterseelenallein* (a középfelnémetben az *alleine* birtokos esetű szóval az ‘elválasztva vkitől/vmitől’ jelentéssel bírt az általános használatban), a *Vergissmeinnicht* (a *vergessen* ige korábban általában birtokos esettel állt), a *dass es Gott erbarme* (a kfn. *mich erbarmet ein dinc* jelentése ‘valamit sajnálok’ volt).

136. § A szintaktikai elszigetelődések részben a formai csoportosítás területén jelentkeznek, mivel ezek jó része a szintaktikai funkción alapul, vö. a fent említett birtokos esetű példákat. A formai elszigetelődés megint csak szoros összefüggésben áll a tartalmi elem elszigetelődésével, amennyiben az a jelentésváltozás egyik következménye. Az etimológiailag összefüggő alakok szétválasztása addig kerülhető el, amíg az egyes szavak jelentésének fejlődése párhuzamosan halad. Ez annál inkább így van, minél gyakrabban vonatkoztatjuk egymásra őket újra és újra. Akkor a legelőbb a kapcsolat, ha az alakok nem csak önmagukban, emlékezeti síkon hagyományozódnak tovább, hanem egyéb hasonlóságok alapján az egyik folyamatosan hozzárendelődik a másikhöz. Mivel, mint ahogy már láttuk, egy alak minden egyes újratereztésénél egy tartalmi és egy formai csoport működik közre, mindkettőnek kölcsönösen szüksége van a másikra ahhoz, hogy teremtő erejét kifejtthesse. Egy formai elszigetelődés majdnem mindig egyben

tartalmi elszigetelődés is. Ha a *rechts* szót már nem egy birtokos esetű alaknak érezzük, akkor már nem áll olyan szoros kapcsolatban az alanyesetű *recht* szóval. A *Kunst* sem áll olyan közeli kapcsolatban a *können* igével, mint a *Führung* a *führen* igével; mert az *-ung* egy még élő szuffixum, melynek segítségével mindig képesek vagyunk arra, hogy igékből új főneveket képezzünk, nem úgy, mint az *-st* esetében. Továbbá azt is állíthatjuk, hogy a *Regierung* ‘kormányzó testület’, a *Mischung* = ‘összekevert dolog’, a *Kleidung* = ‘öltözködésre szolgáló dolog’ jelentésben és hasonlóak nem állnak olyan szoros kapcsolatban a képzésük alapjául szolgáló igékkal, mint a *Regierung* = ‘kormányzás’ stb., mert csak a tevékenység megnevezése jelenti az *-ung* szuffixum teljesen élő funkcióját, melynek segítségével – legalábbis a legtöbb tárgyias ige mellé –, képezhető egy főnév.

A ragozási csoportok tagjai között természetesen szilárdabb az összefüggés, mint a szóképzésre vonatkozó csoportoknál. Egyrészt nagyobb a közös elemek száma, másrészt pedig itt a legelőbb a képzésmód érzete. E tekintetben jellemző az ige nominális alakjainak viselkedése. Mihelyt ezeket valódi névszóként használjuk, azaz a főnévi igenevet névelővel látjuk el, a melléknévi igenevet pedig egy tartósan meglévő tulajdonság megjelölésére használjuk, meglazul az ige többi alakjával fennálló kapcsolata, és így lehetőség nyílik jelentésének az eredetitől eltérő továbbfejlődésére.

Az alapszó, vagy a nyelvérzék számára alapszónak vélt szó jelentésének bővülése könnyebben beépül a képzett szóba, mint fordítva, azaz a képzett szó jelentésbővülése nehezebben jut át az alapszóba. Mivel a beszélők a képzett szó esetében jobban emlékeznek az alapszóra, így azt könnyebben hozzákapcsolják az alapszó összes jelentéséhez, mint az alapszót a képzett szóéhoz. Ezért az elszigetelődést szokásosan a képzett szó jelentésének megváltozása indítja el. Az alapszó és a képzett szó viszonya olyan, mint az egyszerű és az összetett szóé.

Az etimológiailag rokon szavak egyenlőtlen jelentésfejlődésének oka – amennyiben nem egy másfajta elszigetelődés következményéről van szó –, a funkció kezdetektől meglévő különbözőségében rejlik. Egy névszó olyan irányokban is fejlődhet, ahová őt az ige már nem tudja követni. Igazi kapcsolatban az igével csak a tulajdonképpeni cselekvőt vagy cselekvést kifejező főnevek állnak. Mihelyt azonban a cselekvőt jelölő névszó egy tartós tulajdonság vagy egy tartós tulajdonság birtoklójának megnevezőjévé vált, a cselekvést kifejező névszó pedig egy fennálló állapot vagy egy termék, egy eszköz jelölője lett, akkor egy olyan további jelentéstartalom csatlakozhat a szóhoz, amely egyik igéhez sem járulhat. Így az úfn. *Ritter* [‘lovás’] a *reiten* [‘lovagol’] ige cselekvőjét megnevező névszó egy olyan férfi jelölőjévé válik, aki rendszeresen és foglalkozásszerűen lovagol. Ekkor még szoros kapcsolatban marad az igével. Ha azonban ezt a szót elsősorban lovas harcosok használják, és ezekből a lovas harcosokból egy kiváltságos rend alakul ki, amely tagjait ünnepélyes keretek között veszi fel, akkor a *Ritter* [‘lovag’] szó egy olyan jelentést

vett fel, amely egyáltalán nem feleltethető meg egy igei jelentésnek sem. Így egy olyan további jelentésre tett szert, amelynek már semmi köze sincs az eredeti jelentéshez. A határozószó is átmehet néhány olyan jelentésfejlődésen, ami a melléknév esetében nem lehetséges. Gondoljunk pl. az általánosan erősítő vagy gyengítő jelentésű határozószókra, mint az úfn. *sehr* = kfn. *sêre* a *sêr* melléknévből, ófn. *harto* és *drâto* ‘nagyon’ jelentésben a *herti* ‘kemény’ és a *drâti* ‘gyors’ melléknevekből, úfn. köznyelvben *schrecklich*, *furchtbar*, *entsetzlich*, *fast* a *fest* alak mellett, valamint *schon* a *schön* alak mellett.

137. § Az etimológiai csoportokra, a hangalakjukban megegyező alakokra, és így a belőlük felépülő proporcionális csoportokra is a hangváltozás olyan hatást gyakorol, amely összetartozásukat nagymértékben csökkenti vagy teljesen megszünteti. A hangváltozás által sok cél nélküli különbség jön létre, mert annak általános kiváltó okaiban benne foglaltatik az, hogy egy hang – bárhol, ahol a nyelvben megjelenik – a legritkább esetben változik meg azonos módon. Még egy olyan spontán hangváltozásnál is, mint az ősgermán hangeltolódás, felleptek bizonyos gátló korlátok, amelyek ellenálltak a folyamat egyenletes lefolyásának, így pl. az *sk*, *st*, *sp* hangkapcsolatoknál nem ment végbe a hangeltolódás. Még nagyobb az eredetileg azonos hangok differenciálódására való készlet ott, ahol a változást az adott hang környezetében lévő hangok, vagy a hangsúlyozás határozza meg. Így majdnem minden hangváltozásnál cél nélküli különbségek keletkeznek az ugyanazon töből származó különböző képzett szavak között és ugyanazon szó különböző ragozott alakjai között (vö. pl. gr. *stizô* – *stixô* – *stiktôs* – *stigma*, úfn. *sitze* – *sass*, *heiss* – *heize* – *Hitze*; *schneide* – *schnitt*; *friere* – *Frost* stb.). Ugyanazok a képzési és ragozási szuffixumok különböző alakokra bomlanak (vö. pl. az indogermán *-tei-* szuffixum különböző alakjait a latinban *hostis*, *messis*, *pars*, a gótban *ansts* – *gabaurps* – *qiss*, ill. az *-r* alanyesetű végződés eltérő megjelenését az óskandinávban *sonr* – *steinn* [a **steinr* alakból] – *heill* – *îss* – *fugl* [a **fugl* alakból] stb.), sőt ugyanaz a szó a mondatban elfoglalt helye szerint különböző alakokat vesz fel (vö. a görög előjárószók többféle alakjait, mint *en* – *em* – *eg*; *sun* – *sum* – *sug*). Mindebből a következő generáció számára az emlékezet hasztalan megterhelése származik. Mindez egyidejűleg azzal az elkerülhetetlen következménnyel is jár, hogy az egyes alakok a hangzásbeli egyezés csökkenése miatt most már kevésbé könnyen és kevésbé tartósan állnak össze csoportokká. Ennek az a következménye, hogy egy rokon szó jelentésváltozása nehezebben terjed át egy másik szóra. A hangalak egyezésének megszűnése ezért elősegíti a jelentésbeli egyezés megszűnését.

Az élő képzési módok kihalása legtöbbször egy hangtani elszigetelődésből indul ki, amely gyakran mind tartalmi, mind formai is egyben. A jelentés elszigetelődése csak ezután következik. Pl. a germánban feltételezhetünk egy olyan időszakot, amikor talán minden tárgyatlan erős igéből egy gyenge műveltető igét lehetett képezni. Ennek tömagánhangzója már az indogermán időszaktól kezdődően különbözött az alapszó jelen idejű alakjának tömagánhangzójától, de a kijelentő mód,

elbeszélő múlt egyes számában megegyezett vele (*brinna – brann – brannjan* stb.), megőrződött tehát egy közeli hangtani kapcsolat. De már az ősgermánban bekövetkezett egy szakadás a Verner törvény hatása miatt, melynek következtében sok esetben a műveltető ige mássalhangzói eltérést mutattak nemcsak az alapszó jelen idejű, hanem az elbeszélő múlt egyes számú alakjához képest is. Ezt az eltérést a továbbiakban az ófelnémetben magánhangzó-eltérések követték. A műveltető ige aztán az elbeszélő múlt egyes számú alakjától eltérve, ahol lehet, umlautot kap. Így alakulnak ki a középfelnémetben olyan viszonyok, mint a *springen – spranc – sprengen*, *varen – vuor – vüeren*, *sîhen – sêch – seigen*, *ziehen – zôh – zöugen*, *genesen – genas – neren*. Ilyen körülmények között természetes volt, hogy az alapszó és a belőle képzett műveltető ige külön utakon járt a jelentésfejlődésben, ezért az újfelnémetben a *genesen – nâhren* között már senki sem érez összefüggést. Az említett hangváltozások a képzési mód egyenletességét is érintik, ennek hatását szenvedni el a műveltető igék közötti viszony a jelentésben, majd végül a kapcsolat teljesen megszűnik.

Az indogermán képzési szuffixumok kihalásának elsődleges kiváltó oka a germánban legtöbbször egy hangváltozás. Így pl. a *-tei*, *-teu*, *-to* stb. szuffixumok *t* hangja a hangeltolódás után ötféle alakban jelenik meg: *t*-ként (gót *þaurfts* ‘szükséglet’ a *þaurban* szóval szemben, a *gaskafts* ‘teremtés’ a *skapjan* szóval szemben, a *mahts* ‘hatalom’ a *magan* szóval szemben, a *frawaurhts* ‘elmúlás’ a *waurkjan* szóval szemben), *þ*-ként (*gaqumþs* ‘összejövetel’ a *qiman* szóval szemben, a *gabaurþs* ‘születés’ a *bairan* szóval szemben), *d*-ként (*-deds* ‘tett’ az ószász *dôn* szóval szemben, a *gamunds* ‘emlékezet’ a *munan* szóval szemben), *st*-ként (*ansts* ‘kegy’ az *unnan* szóval szemben, az *alabrunsts* ‘tűzáldozat’ a *brinnan* szóval szemben), *s*-ként (*-qiss* ‘beszéd’ a *qipan* szóval szemben, *-stass* ‘lépés’ a *standan* szóval szemben, *gawiss* ‘kapcsolat’ a *gawidan* szóval szemben). E különböző hangalakok eredeti azonossága tudati szinten természetesen nem létezhet. Ez a nagy csoport öt kisebbre oszlik. Az öt szuffixum közül egyik sem általános érvényű, valamint a tővégi hang megváltozása által az alapszóval való összefüggés nagyon meglazult. Erre a fentiekben már adtunk példát. Ennek az volt az elmaradhatatlan következménye, hogy a régi szuffixumok elvesztették az új szavak képzésére vonatkozó képességüket, és hogy ettől kezdve már csak a régi képzések hagyományozódtak tovább az emlékezetben, méghozzá csak akkor, ha gyakori használatuk miatt az alapszó támogatására nem volt szükségük. Így halt ki a *-no* szuffixum, sok esetben ugyanis az *n* hasonult az öt megelőző mássalhangzóhoz, aminek következtében a szuffixum felismerhetetlenné vált, vö. *fulls* = indogermán *plnos* stb.

138. § A hangváltozás szakadatlanul működő, romboló ellenségként lép fel az alakrendszer szimmetriájával szemben. Nehezen lehet elképzelni azt, hogy a nyelv az összefüggéstelenség, a zavarosság, az érthetlenség milyen fokáig tudna fokozatosan eljutni akkor, ha a hangváltozás minden romboló hatását türelmesen el kellene viselnie, és ha nem lépne fel semmilyen ellenhatás.

Ennek egyik eszköze az analógiás képzés, melynek segítségével a nyelv újra fokozatosan megfelelő viszonyokat, a ragozáson és a szóképzésen belül szorosabb összetartozást, célszerűbb csoportosítást alakít ki. Így a nyelvtörténetben két ellentétes áramlás örökké tartó ide-oda mozgását látjuk. Minden dezorganizációt egy reorganizáció követ. Minél erősebben érinti a hangváltozás a csoportokat, annál élénkebb lesz az újratерemtés tevékenysége.

Ahol a hangváltozás által egy nem szükséges, cél nélküli különbség jött létre, ott az eltüntethető az analógia segítségével, méghozzá úgy, hogy az ilyen különbséggel bíró alakot fokozatosan kiszorítja egy újonnan képzett alak, amely ezt a különbséget nem tartalmazza. Ezt a folyamatot kiegyenlítődésként nevezhetjük, csak tisztában kell lennünk azzal, hogy e kifejezéssel nem a folyamat tulajdonképpeni lényegét jelöltük meg, és hogy ez az összetett folyamat egyes folyamatok bonyolult sorából áll össze, mint ahogy azt az 5. fejezetben elemeztük.

A kiegyenlítődésként a tartalmi-hangtani proporciók gátolják. Egy még élő, ilyen proporciók által támogatott hangváltakozás gyakran hosszú ideig kivonja magát a kiegyenlítődésként hatása alól, anélkül azonban, hogy az előbbi legyőzhetetlen akadályt állítana az utóbbi útjába. Ha egyszer a tartalmi-hangtani proporciók ereje megtört, a hangváltakozás nagyon sokat veszít ellenálló képességéből.

139. § Most a kiegyenlítődésként különböző típusainak közelebbi vizsgálatára térünk át. Ahol egy és ugyanaz az alak a mondatszerkezeten belül elfoglalt különböző helyének hatása miatt több különböző alakra bomlott szét, elvész az alakok használatában kezdetben meglévő különbség azáltal, hogy egy adott alakot a mondatnak azon a helyén is használnak, ahol a hangtani fejlődés a többi alak létrejöttéhez vezetett.

G. Curtius tanulmányaiban 10, 205kk. megmutatta, hogy a görög előjárósók és a névelő egyes szám tárgyestű alakjának szóvégi hangja a régebbi időkben igazodott az utána következő szó kezdő hangjához, pl. *kàd dè – kàk kephalè`n – kàn gónu – kàp pedíon – kàn nómon – kàm mèn – kàr rhóon – kàl lapárèn, tòm béltiston – tòn krátiston – tòn thrasúaton – tòl láston* stb., míg a későbbi időkben ebből a sokféle alakból az egyik vagy pedig a tőlük ekkor még különböző határozói alak²⁹ lett az általánosan használt forma.³⁰

A germán nyelvekben a különböző időszakokban többször ismétlődik az a folyamat, hogy az egyidejűleg határozó- és előjárósóként is használt szavak – attól függően, hogy a mondatban teljesen hangsúlyosak vagy enklitikusak, ill. hogy enklitikumként mellékhangsúlyosak vagy teljesen hangsúlytalanok – két vagy több különböző alakra bomlanak, melyek kezdeti funkcionális különbözősége azonban nem rögzül amiatt, hogy az egyik alak a többi helyére nyomul, vö. erről a

²⁹ Ehhez még meg kell nézni az *aná, katá, pará* példákat az *an, kat, par* alakokkal és különböző mellékalakjaikkal szemben; hasonlóképpen az *ení, perí, potí, protí* alakokat az *en, per, pot* vagy *pos, prot* vagy *pros* alakokkal szemben.

³⁰ Az, hogy ez milyen mértékben történt meg a tényleges kiejtésben, és mennyiben jelentkezett csak az írásban, néhány esetben még kérdéses.

Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache VI, 144. 191kk. 199kk. 207kk. 248kk. 137² oldalait. Hogy csak egy példát említsünk, tekintsük az ősgermán *tō (mai németben *zu*) szócskát. Ahol teljesen hangsúlyos volt, azaz határozói használatban állt, nem szenvedett el gyengülést, proklitikumként azonban *to alakra rövidült. Az utóbbiból keletkezett különböző hangsúlyozási feltételek mellett az ófn. *za – ze – zi*, melyeket a legrégebbi dokumentumok némelyikében különbségtétel nélkül használtak egymás mellett, a későbbi időkben azonban minden dialektusban egy alak rögzült meg. Mindháromból *ze* lesz a középfelnémetben. Emellett azonban előjárószóként fellép a *tō alakból szabályosan kifejlődött *zuo*, mely az újfelnémetben domináns elemmé válik. Hasonló a helyzet a névmások és a névelő alakjaival is, vö. *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache* VI, 137². 144kk.

Az ófelnémet és a középfelnémet közötti átmeneti időszakban eltűnik a hosszú magánhangzó utáni szóvégi *r*, így lesz *dâ* a *dâr* alakból, *hie* a *hier* alakból stb., megmarad azonban akkor, ha a következő szóval szoros kapcsolatba lép, mert akkor az *r* a következő szótaghoz csatlakozik, pl. *darán*, *hieran* stb. Az újfelnémetben a *hier* a fenti feltételek megléte nélkül is a *hie* helyébe lép, és utóbbit az írott nyelvben fokozatosan teljesen kiszorítja, eltekintve a *hie und da* kifejezéstől. Fordítva pedig megtalálhatók a középfelnémetben a *hie inne*, *hie ûze* szókapcsolatok és a *hinne*, *hûze* összevont alakjai, melyek ma még megvannak a felnémetben.

A differenciálódás és a kiegyenlítődés folyamata egymás után többször is megismétlődhet. Az ófn. *ana* két alakra, az *ana* határozószóra és az *an* előjárószóra bomlott; az előbbi utána kiszorította az utóbbit. A középfelnémetben az *ana* újra két alakra hasad, melyek az *ane* és az *an*, ahol utóbbi szorítja ki az előbbit. Hasonló fejlődésen ment keresztül az *aba* (mai *ab*) is.

A mondatszerkezet hatása a hangfejlődésre – ahogyan azt már láttuk –, úgy érthető meg, hogy egy szócsoportot, ugyanúgy, mint egy különálló szót, egy egységként fogunk fel, amely egységet a hallgató alapvetően nem bont elemeire, és amelyeket a beszélő alapvetően nem épít fel elemeiből. A kapcsolat tehát ugyanaz, mint egy összetett szó esetében, mint ahogy egyáltalán nincs éles határ az összetett szó és a szócsoport között, amiről a továbbiakban még szólnunk kell. Nevezetesen eredetileg egy előjárószó és egy névszó, ill. egy előjárószó és egy ige által létesített kapcsolat között alig lehet különbséget tenni. A mi esetünkben ennek folytán a csoport hagyományos felépítése helyébe egy újonnan létrehozott összetétel lép.

Ekkor a fejlődés két különböző úton mehet tovább. Vagy csak egy alak nyúlik át a többi funkcionális körébe, vagy kölcsönös az átnyúlás. Utóbbi természetesen akkor következik be, ha a különböző alakok előfordulási gyakorisága körülbelül megegyezik. Előbbire pedig akkor kerül sor, ha az egyik alak gyakorisága jelentősen meghaladja a többi alakét. Mindkét eset azt eredményezi, hogy először egy ideig két (ill. három stb.) alak él egymás mellett, de az egyik esetben ez csak egy korlátozott területen lép fel, míg általánosan egyetlen egy alak használatos, a másik esetben

azonban korlátlan érvényességgel jelentkeznek. További fejlődés során, az egyik alak megszűnése által egyetlen alak válik általános érvényűvé. Ott, ahol az egyik területen meglévő többalakúsággal a másik területen jelentkező egyalakúság áll szemben, természetesen nem kétséges, hogy melyik alak lesz a győztes. Ott azonban, ahol a többalakúság egyszer már általánossá vált, és emiatt az erőviszonyok sem annyira egyenlőtlenek, nem olyan könnyű eldönteni, melyik a győztes alak, hiszen a versengés kimenetele olyan véletlen körülményektől függ, amelyek számunkra nem mindig felismerhetők. Minél egyenlőtlenebbek az erőviszonyok, annál rövidebb az alakok egymás ellen vívott harca, és annál korábban kezdődik el a versengés.

Egy alak több különböző alakra történő hasadása végbemehet úgy, hogy minden körülmények között bekövetkezik egy változás, de úgy is, hogy az alapalak megőrződik az egy vagy több megváltozott alak mellett. Utóbbi esetben az alapalaknak a további fejlődés során nincs semmilyen előnye a levezetett alakokkal szemben, mert azt már nem tekintik alapalaknak. Előnye annak az alaknak van, amelyben a szó akkor jelenik meg, amikor független a mondat szerkesztés hatásától, legyen az akár alapalak, akár nem. Az a francia beszélő, aki nem foglalkozott tudományosan anyanyelvével, semmit sem tud arról, hogy a *un ami* szókapcsolatban az *n* eredetibb kiejtéssel rendelkezik, mint az *un fils* szókapcsolatban. Sokkal inkább hajlani fog arra – ha egyáltalán elgondolkozik ezen –, hogy az *n* kiejtését az *un ami* szókapcsolatban a normális kiejtés módosulásának tartsa.

Ezek a megjegyzések a megfelelő tényezők megváltoztatásával az analógiás képzés által keletkezett kiegyenlítődés minden más típusára is alkalmazhatók.

140. § Lényegében ugyanerről a folyamatról van szó az ugyanazon töből képzett hangtanilag differenciált alakok, valamint az ugyanazon töből képzett szavak közötti kiegyenlítődés esetében is. Azt a kiegyenlítődést nevezhetjük tartalmi – a formaival szemben –, amely különböző szavak megfelelő alakjai között, különböző tövek megfelelő képzett alakjai között, valamint különböző ragozási vagy szóképzési rendszerek között megy végbe. Gyakran egyébként a tartalmi kiegyenlítődés egyben formai is.

Erre nagy számban találhatunk példákat. Különösen tanulságosak azok az átfogó differenciálódások, amelyek egy nagyon korai időszakban mentek végbe. Az ezekkel szemben fellépő reakcióval a következő nemzedékeknek gyakran sok évszázadon keresztül volt dolguk, amikor is egyik alak a másik után esett a kiegyenlítődés áldozatául, és végül nem ritkán megmaradt a differenciálódás néhány maradványa is. Sokrétűbb és egyben tanulságosabb lesz egy fejlődés akkor, ha a hangtani differenciálódás bekövetkezte után a nyelv sokféle dialektusra bomlik szét. Erre a legnagyobb példát, amit ismerek, az indogermán ősnyelv szabályos magánhangzó-váltakozása, melynek maradványai eltűntetésén még most is fáradoznak az élő dialektusok. Germán területen a Verner törvény hatásait kell első helyen említeni, mely szerint az ősgermán *h*, *p*, *f*, *s*

kemény réshangok eredetileg hangsúlyos szótag után megmaradtak, eredetileg hangsúlytalan után viszont a megfelelő lágy réshangokká (gót *g, d, b, z*) váltak. Az a mozgás, amely ezáltal keletkezik, különösen alkalmas arra, hogy módszertani vizsgálat tárgya legyen, hiszen ekkor egy biztos, általánosan elismert területen járunk. Az a nyelvész, aki egyszer már vette a fáradságot és az ilyen hangtörvénnyel szemben fellépő erőket részletekbe menően nyomon követte, az nem hozakodhat elő olyan téves állításokkal és kifogásokkal az analógiás képzést illetően, mint amilyenek sajnos sokféleképp terjednek. Amit egy hangtörvényről megállapíthatunk, az érvényes a többire is. Egyáltalán nincs olyan hangtörvény, amely – mihelyt az esetek bizonyos számában az etimológiailag szorosan összefüggő elemek hangtanilag differenciálódtak –, ne idézné elő a differenciálódás ellen ható erők fellépését, hacsak az analógia nem támogatja tartósan a hátrahagyott hangváltakozást (vö. 84. §). Ezt a történeti nyelvészet egyik alapelvének kell tekinteni. Vizsgáljuk meg az összes olyan nyelvet, melynek fejlődése folyamatosan nyomon követhető, olyan hangtörvényt keresve, amely a működése utáni néhány évszázadban még semmilyen ellenhatást sem vont maga után. Meg vagyok győződve arról, hogy a becsületes megtalálónak nyugodtan felajánlhatnak akár királyi jutalmat is, úgysem fog senki sem jelentkezni érte.

141. § Aki összefüggésében nyomon követett egy ilyen fejlődést, nem fogja a kiegyenlítődés elfogadásán alapuló, az alakok létrejöttét magyarázó elmélettel szemben azt az igényt támasztani – mint ahogy az újabban többször megtörtént –, hogy a kiegyenlítődés minden, hangtörvény által érintett alaknál egyformán és ugyanabban az irányban következzen be. Ez egy olyan fejlődést követel meg, amely egyenesen ellentmond annak a tapasztalatnak, amelyet a valóban megvizsgálandó tényekből következtetve szereztünk. Egy ilyen követelmény a fogalmak nyilvánvaló összekeveredésén alapul. A hangváltakozástól mindazonáltal meg kell követelnünk azt, hogy mindenhol, ahol azonos hangtani feltételek vannak jelen, egyformán menjen végbe. A kiegyenlítődés esetében azonban egyáltalán nem számít, hogy a hangtani viszonyok egyformák vagy különbözőek-e. Vagy minden egyes, tartalmi rokonság által összekapcsolt csoport önmagában fejlődik, vagy több ilyen csoport hatást gyakorol egymásra, ami úgy történik, hogy egyidejűleg formai kiegyenlítődés is szerepet játszik. Az azonban, hogy valamit ugyanaz a hangtörvény érint, önmagában semmilyen alapot nem szolgáltat egy kölcsönös egymásrahatásra a kiegyenlítődés folyamatában. Ezzel szemben néhány elősegítő és gátló körülmény kifejti hatását, így a folyamat a különböző esetekben nagyon egyenlőtlenül megy végbe.

142. § Ezekhez a körülményekhez hozzátartozik egy hangtani mozzanat is. Azok az alakok, amelyek több hangtörvény működése következtében differenciálódtak, kevésbé kedvezőek a kiegyenlítődés számára, mint azok, amelyek esetében csak egy hangtörvény fejtette ki differenciáló hatását.

Az ismert újfelnémet magánhangzó-nyúlás – bizonyos szókapcsolatoktól eltekintve – sohasem következett be kettős mássalhangzó előtt, sőt az említett folyamattal éppen ellentétesen eredeti hosszúsága megrövidült (vö. *brachte* = kfn. *bráhte*, *Acht* = kfn. *áhte* stb.). Eszerint rövidülés megy végbe az igék kijelentő mód, jelen idő, egyes szám 2. és 3., illetve többes szám 2. személyű alakjában is, ha a végződés magánhangzója kiesik, valamint olyan esetekben is, ahol a jelen idő többi alakja megengedte a nyúlás bekövetkeztét. A legtöbb esetben azonban kiegyenlítődéssé lépett fel a gyenge igéknél (pl. *lebe* – *lebst*, *lebt*), ahol a magánhangzó minősége az összes alakban kezdettől fogva ugyanaz volt; továbbá azoknál az erős igéknél, melyek tőmagánhangzója *a* volt: *trage* – *trägst*, *trägt* (alnémetben rövidülés következett be *dröchst*, *dröcht*). Ezzel ellentétben megmaradt a rövidülés egyes szám 2. és 3. személyben azoknál az igéknél, amelyek tőmagánhangzója már nagyon régóta az *e* és *i* hangok váltakozását mutatja, általánosan a *nehme* – *nimmst*, *nimmt*, *trete* – *trittst*, *tritt* esetében, és legalábbis az alnémet területen szokásos kiejtés szerint a *lese* – *list*, *gebe* – *gibst*, *gibt* alakoknál is. Annak okát, hogy ezek az igék miért tudtak jobban ellenállni a magánhangzó minőségét érintő kiegyenlítődéssnek, mint mások, bizonyára a minőség egyidejűleg jelen lévő különbözőségében kell keresnünk. Mindezt megerősíti az a tény is, hogy a többes szám 2. személyű alakok nem vonták ki magukat a kiegyenlítődéss alól. Az *a* és *ä* közti különbséget azért nem érezzük olyan nagynak, mert az umlaut a nyelvérzék számára igen megszokott jelenségnek számít.

Az ófelnémetben a *lesan*, *ginesan*, *uuesan* igék befejezett melléknévi igeneveinek a Verner törvény szerint *gileran*, *gineran*, *giuueran* alakúnak kellene lenniük, de eltekintve néhány, a legrégebbi nyelvemlékekben található kevés maradványtól, a jelen időhöz igazodva valójában a *gilesan*, *ginesan*, *giuuesan* alakok jöttek létre. Ezzel ellentétben a középfelnémetben a *kiesen*, *friesen*, *verliesen* igék befejezett melléknévi igenévi alakjainál megmarad a magánhangzó cseréje *gekoren*, *gefroren*, *verloren*. Az első esetben a magánhangzók azonossága, az utóbbiban pedig különbözősége volt mérvadó a mássalhangzók számára.

Azok az erős igék, amelyek elbeszélő múlt egyes és többes számú alakjában ugyanaz a magánhangzó állt, a Verner törvény következtében keletkezett mássalhangzó-különbséget már korán megszüntették, vö. ófn. *sluog* – *sluogun*, *hieng* – *hiengun*, *huob* – *huobnn*, *hluod* – *hluodun* szemben a *zôh* – *zugun*, *meid* – *mitun* szavakkal. Láthatjuk, hogy ily módon azok az alakok, amelyeket nem csupán ugyanaz a hangtörvény érint, hanem amelyek a funkció vagy egyéb képzési mód alapján is rokonságot mutatnak, különböző elrendezésbe kerülnek.

Ez a jelenség pszichológiai magyarázatot kíván. Először is azt kellene gondolnunk, hogy az, amit kiegyenlítődéssnek nevezünk egy, az analógia által létrehozott új alakból indul ki, és hogy az általa visszaszorított alak hangtani felépítése eközben egyáltalán nem jön számításba. Ha a hagyományos, hangtanilag differenciált alak képe bekerül a tudatba, akkor már nincs lehetőség az

új alak létrehozására, ha azonban ez a kép nem jut be a tudatba, akkor megnyílik előtte az út. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azonban annak okát, hogy egy alak miért kerül be könnyebben a tudatba amiatt, hogy hangtanilag nagyobb mértékben különbözik egy vele rokon alaktól, mint egy másik társa. Ez a probléma csak akkor oldható meg, ha feltételezzük a tisztán emlékezeti felidézés és alkotói társítás együttműködését új alakok létrehozásánál is, mint ahogyan tettük ezt a nyelvben már szokásos alakok napi gyakorisággal történő felidézése esetében. Létezik egy olyan állapot, amelyben a hagyományos alak képe nem elég erős ahhoz, hogy minden körülmények között könnyebben a tudatba lépjen, mint egy, az analógia által létrehozott új alak, de nem is gyenge annyira, hogy egy ilyen alakkal szemben ellenállás nélkül meghátráljon. Tehát két képzet vetélkedik egymással azon, hogy melyikük lépjen először a tudatba, és ennek következtében melyikük szorítsa vissza a másikat. Csak ott jön számításba a hagyományos alak és az esetleges újonnan létrehozott alak közti távolság nagysága, ahol egy ilyen viszony fennáll. Ha ugyanis az új alak készül arra, hogy elsőként előrenyomuljon, akkor a hagyományos alak – anélkül, hogy ez tudatossá válna –, egy olyan ellenőrző folyamatot indít el vele szemben, amely nem hagyja, hogy a nyelvérzék az új alakra vonatkozóan eljusson a szükséges, elfogulatlan biztonság tartományába, és így a gondolkodást a hagyományos alakra irányítja. A hagyományos alak képzetének gátló hatása azonban annyival erősebb, minél nagyobb mértékben különbözik tartalmát tekintve az újonnan létrehozott alaktól. Mindez a beszélő és a hallgató esetében hasonlóképpen történik. Egy újonnan létrehozott alak annál meglepőbb módon hat rájuk, és annál nehezebben ejtik ki és hangzás után ismétlik azt, minél sokrétűbben mond ellent az új alak a hagyományosnak, ha utóbbi emléke a lelkükben egyáltalán még valamilyen hatóerővel bír.

143. § Annál, hogy a két alak milyen távol van egymástól hangtanilag, sokkal fontosabb szerepet játszik két másik mozzanat a kiegyenlítődés elősegítésében, ill. akadályozásában: az egyik az etimológiai csoportok összefüggésének nagyobb vagy kisebb szilárdsága, a másik pedig az a nagyobb vagy kisebb intenzitás, amellyel az egyes elemek bevésődtek az emlékezetbe.

Az első az egyes elemek jelentésbeli egyezésének mértékétől és aktív képezhetőségük fokától függ. Ez a két tényező, ahogyan azt már láttuk, összefügg egymással. Az összefüggés kisebb vagy nagyobb szorosságát már önmagában az alakok funkciója meghatározhatja, pl. a jelen idejű alakok szorosabban függenek össze egymással, mint az elbeszélő múlt alakjaival, vagy ugyanazon szó alakjai szorosabban függenek össze egymással, mint az ugyanabból a töből levezetett szavak alakjaival. Ezt a köteléket azonban meglazíthatja egy másodlagos fejlődés. Az elszigetelődés összes, a funkciót érintő típusa megnehezíti a hangalakot érintő elszigetelődés ellen ható erők fellépését is, ill. lehetetlenné teszi azt, mihelyt ő maga egy bizonyos mértéket elér.

A fenti állítások magyarázatára íme néhány példa. A Verner törvény hatása folytán a mássalhangzóknál keletkezett számos különbséget a nyelv a névszóragozáson belül már a legrégebbi ránk maradt nyelvelmékekben teljesen el is törölte. Nyomait azonban még látjuk némely, különbség nélkül egymás mellett álló kettős alak esetében. Az igéknél ellenben jobban megőrződött a mássalhangzók különbsége, melyet nyilvánvalóan elősegített a vele egybeeső magánhangzó-differenciálódás (ablaut), vö. kfn. *ziuhe – zôch – zugen – gezogen*. Világosan megfigyelhetjük, hogy a később fellépő kiegyenlítődési folyamat azzal kezdődik, hogy megszűnik az elbeszélő múlt egyes és többes számú alakja közti különbség, mégpedig úgy, hogy ezzel az egyes számú alak először elkülönül a jelen idejű alaktól. Ez a nyugati germán dialektusokban csaknem minden olyan esetben bekövetkezett, ahol a magánhangzók különbözősége nem gátolta meg a folyamatot, tehát ófn. *slahu – sluog – sluogun* a **sluoh – sluogun* alakok helyett, *fâhu – fiang – fiangun* a **fiah – fiangun* alakok helyett stb. Az ószász *fîthan* arra példa, hogy a magánhangzók különbözősége nem akadályozta meg az említett fejlődést. Az elbeszélő múltnak tisztán hangtani fejlődés alapján *fôth – fundun* alakúnak kellene lennie. Ez azonban *fand – fundun*, míg jelen időben már megjelenik *findan* is, de még csak *fîthan* mellett. A régi hangcsere kevés újfelnémet maradványa mind eltérést mutat a régebbi, még a középfelnémetben fennálló viszonyoktól, vagyis az elbeszélő múlt egyes számú alakja a többes számú alakhoz igazodott: *ziehe – zog* (ófn. *zôh*) – *zogen*, *leide – litt* (ófn. *leid*) – *litten*, *schneide – schnitt* (ófn. *sneid*) – *schnitten*, *siede – sott* (ófn. *sôd*) – *sotten*, *erkiese – erkor* (ófn. *irkôs*) – *erkoren*. Hasonlóképpen az újfelnémetben, bár általában megmaradt az ablaut, az elbeszélő múlt egyes és többes számú alakja között egyezés jött létre.

Többszörösen megfigyelhetjük, hogy azok a hangtani különbségek, amelyek egy szó különböző ragozott alakjain belül vagy teljesen, vagy kevés maradványalak megtartásával szűnnek meg, az etimológiailag rokon szavak között megmaradnak, vagy csak ott törődnek, ahol nagyon gyenge az elemek között fennálló kapcsolat. A germán nyelvekben ősidőktől fogva létezik a mi *h* és *ch* hangunk váltakozása akképpen, hogy az előbbi a szótagkezdetben, az utóbbi pedig a szótagvégben és mássalhangzó előtt helyezkedik el, vö. kfn. *rûch* ('érdes') – birtokos esetben *rûhes*, *ich sihe – er siht* (ejtése olyan, mint a mi *sicht* szavunknak) – *er sach – wir sâhen*. A mai írott nyelv ragozásában ez a váltakozás már nincs meg, kivéve a *hoch* szót, ezenkívül pedig a közép- és felsőfok igazodott az alafok alakjához, eltekintve a *höher – höchste* és *nâher – nächste* példaktól. Egyébként pedig megmaradt, vö. *sehen – Gesicht*, *geschehen – Geschichte*, *fliehen – Flucht*, *ziehen – Zucht*, *schmähen – Schmach*. Egy sok esetre kiterjedő váltakozás alakult ki az ógermán dialektusokban a magánhangzók területén a következő szótag magánhangzójának hatására, nevezetesen az *e/i* és az *u/o* váltakozása. A névszóragozáson belül ezt a váltakozást a nyelv már a nyelvelmékek megjelenésének kezdete előtt nagyjából megszüntette. Az etimológiailag összefüggő szócsoportokon belül a középfelnémetben még teljesen megőrződik a váltakozás,

eltekintve az élőlények megnevezéseinek nőnemű alakjaitól (vö. *got* – *gotinne* [ófn. *gutinna*], *birin* – *berinne*, *wolf* – *wülpinne*) és a kicsinyítőképzős alakoktól (vö. *vogel* – *vögelîn* [ófn. *fugilî*]). Az újfelnémetben csak akkor lép fel kiegyenlítődés, ha az elemek különösen szoros kapcsolatban állnak egymással. Ilyen a főnév és a melléknév kapcsolata anyagneveknél, pl. *Leder* – *ledern* (kfn. *liderîn*), *Gold* – *golden* (kfn. *guldîn*), *Holz* – *hölzern* (*hulzîn*), ezenkívül pl. a *Wort* – *Antwort*, *antworten* (kfn. *antwürte*, *antwürten*); *Gold* – *vergolden* (régiesen még *vergülden*) kapcsolatában. Ezzel szemben még látható a váltakozás a *Recht* – *richten*, *richtig*, *Gericht*; *Berg* – *Gebirge*; *Feld* – *Gefilde*; *Herde* – *Hirt*; *hold* – *Huld*; *voll* – *füllen*; *Koch* – *Küche* stb. szavakban.

Természetesen nem lép fel kiegyenlítődés ott, ahol divergens jelentésfejlődés következtében az etimológiai összefüggés érzete teljesen eltűnt, és ott sem, ahol ez az érzet már olyan kevésbé eleven, hogy gondolkodási folyamat nélkül az elem nem képes a tudat szintjére kerülni. Ez az oka pl. annak, hogy az imént tárgyalt hangkülönbségek megőrződtek a következő esetekben: *rauh* – *Rauchwerk*, *Rauchware*, *Rauchhandel*; *nach* (kfn. *nâch*) – *nahe*; *Erde* – *irden*, *irdisch*; *Gold* – *Gulden* (főnévvé vált melléknév). A középfelnémetben a *tragen* igének van *du treist*, *er treit* összevont alakja, melyek helyére az újfelnémetben a *trägst*, *trägt* alakok lépnek, de a *Getreide* levezetett szóban megőrződik az összevonás nyoma. A kfn. *gar* szó ragozott alakjaiban van egy *w* (*garwe* stb.), melynek az újfelnémetben a hangtörvények szerint *b* hanggá kellett fejlődnie. Egy *gar* – *garber* ragozást azonban hosszú távon nem lehetett fenntartani, és így a ragozott alakok a nem ragozott alakok mintáját követték. Ezzel szemben a *gerben* igében megmaradt a *b* a divergens jelentésfejlődés miatt. Bármely nyelv bármely fejlődési fokán bőségesen nyújthat bizonyító adatot e jelenség igazolására.

144. § Az emlékezeti bevéssődés intenzitása először is az egymással szemben álló tényezők erőviszonya szempontjából mérhető, mellyel kapcsolatban a 139. §-ban tett megjegyzések itt is érvényesek. Ha pl. az óskandináv ige kötőmód egyes szám 1. személyű alakja jelen időben és elbeszélő múltban *a* hangra végződik (*gefa*, *gæfa*), míg minden más alakjában *i* szerepel (*gefir*, *gefi*, *gefim*, *gefîð*, *gefi* és *gæfir*, *gæfi* stb.), akkor természetesen az előbbi esélyei nagyon kedvezőtlenek, és így a későbbi forrásokban is *gefi*, *gæfi* alakok jelennek meg. Természetesen bizonyos körülmények között egy egyedül álló alak is győzhet több, egybehangzó alakkal szemben, ha azt gyakrabban használják, mint a többi együttvéve. Ha pl. az úfn. *ziemen* ige *i* hangja az összes jelen idejű alakban általánossá vált, amelyből aztán a régi erős elbeszélő múlt idejű alak helyett egy gyenge alak jött létre, míg azonban a középfelnémetben a legtöbb alakban *e* hang áll, akkor ez annak tudható be, hogy az egyes szám 3. személyű *es zient* alak használatának gyakorisága már korán meghaladta a többi alakét, és ez a mai napig is így van.

Az egymással teljesen párhuzamban álló etimológiai csoportok kezelésekor a legtöbb egyenlőtlenség egyébként abból adódik, hogy az egyes csoportok nagymértékben különböznek

egymástól az előfordulási gyakoriság vonatkozásában, és így a tekintetben is, hogy az egyes alakok hagyományos különbségeikkel együtt milyen könnyen idézhetők fel emlékezetből. Azonos viszonyok fennállása mellett a kiegyenlítődés először a legritkábban előforduló szavakat érinti, azokra pedig, amelyek a leggyakrabban fordulnak elő, csak később, vagy egyáltalán nincs hatással. Ez az állítás nemcsak deduktív, hanem induktív módon is bizonyítható.

Ezenkívül a mozgás menetét egy sor olyan, az egyes egyének lelki tevékenysége és az egyének egymásrahatása során keletkező véletlen folyamat befolyásolja, amely számunkra kiszámíthatatlannak és megfigyelhetetlennek bizonyul. Ugyanis abban a küzdelemben, melyet a kiegyenlítődés által keletkezett kettős alakok vívnak egymással, olyan tényezők játszanak fontos szerepet, amelyek megismerésünk elől el vannak zárva. Mindentudónak kellene lennünk, és meg kellene tudnunk adni mindenhol annak okát, hogy az egyik esetben miért az egyikre, a másikon pedig miért a másikon esett a választás. És nem tagadható az a tény, hogy nagyon gyakran teljesen hasonló esetek ugyanabban a dialektusban, és hogy egy és ugyanaz az eset különböző dialektusokban eltérő kimenetet mutat. Hogy egy teljesen biztos példát lássunk, vegyük a következő esetet: míg a gót nyelv az ún. nyelvtani váltakozást már azáltal kiegyenlítette, hogy a jelen idejű és az elbeszélő múlt egyes számú alakjának mássalhangzóját általánossá tette, a *hvairban*, *swairban*, *skaidan* igék a fordított utat választották, és az elbeszélő múlt többes számú alakjának és a befejezett melléknévi igenévnek a mássalhangzóját általánosították. Éppen a legutóbbi ige esetében az újfelnémetben – amely egyébként a gót nyelvnél sokkal gyakrabban az elbeszélő múlt többes számú alakjának mássalhangzóját terjesztette ki – a jelen idejű alak mássalhangzója került ki győztesként.

145. § Természetesen az egyes tartalmi csoportokban végbemenő fejlődés nem teljesen független a formai csoportosítástól. Nevezetesen, mihelyt egy hangtani különbség az összes, ugyanazon formai csoporthoz tartozó etimológiai párhuzamos csoportot érinti, akkor ez meghatározza a tartalmi és formai csoportosítás együttműködését. Ez az együttműködés gyakran döntő a kiegyenlítődés iránya szempontjából. Az ősgermánban a *-no* szuffixummal képzett nagyszámú névszó esetében váltakozás volt az *n* előtti *u* (később továbbfejlődött *o* ill. *a* hangra) és az *e* (*i*) között, mégpedig úgy, hogy a két magánhangzó egy meghatározott szabály szerint eloszlott a különböző esetű alakok között.³¹ Később aztán hol az *u* (*a*), hol pedig az *e* (*i*) jelent meg egy szó minden esetformájában. Így a gótban olyan alakok, mint a *þiudans* ('király') állnak szemben olyanokkal, mint a *maurgins* ('holnap'), az óskandinávban olyanok, mint a *Jormunn* olyanokkal, mint az *Oðinn*, valamint egymás mellett szerepel a *morgunn* és a *morginn*. De az idetartozó befejezett melléknévi igenevek az egyéb alakoknál jelentkező szabály nélküli önkényességgel szemben a gótban mindig *-an*, az óskandinávban pedig *-in* végűek. Az, hogy ebben mennyire volt

---

³¹ Vö. *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache* VI, 238kk.

döntő szerepe a formai csoportosításnak, különösen abban mutatkozik meg, hogy azok a befejezett melléknévi igenevek, amelyek tisztán melléknévvé vagy főnévvé váltak, részben egy másik utat választottak, vö. gót *fulgins* ('elrejtett') a *fulhans* alakkal szemben, mely a *filhan* ('elrejtteni') valódi befejezett melléknévi igeneve; *aigin* ('tulajdon'), amely az *aigan* ('birtokolni') főnévvé vált befejezett melléknévi igeneve; továbbá az óskandináv *jotunn* ('óriás'), amely az *eta* ('enni') aktív jelentésű régi befejezett melléknévi igeneve.

De nemcsak a kiegyenlítődés iránya, hanem annak bekövetkezése vagy elmaradása szempontjából is döntő lehet a formai csoportosítás. Minél kevésbé zavarja a hangtani különbség az egyes csoportok közötti formai párhuzamot, elemeik annál ellenállóbbak lesznek a kiegyenlítődés törekvésével szemben. Így pl. nem lett volna lehetséges az ablaut-sorok hosszú idejű megtartása a germán nyelvben akkor, ha mondjuk minden igének egy saját ablaut típusa lett volna, vagyis ha az azonos mintával rendelkező igék nem rendeződtek volna nagyobb csoportokba. Ezt az is bizonyítja, hogy a ránk maradt minták csak egy válogatást jelentenek a nyelvi hagyományozás kezdete előtt létező mintákból, annak következtében, hogy azok, amelyek csak kevés példányban vagy csak egyetlen egyben képviseltették magukat, néhány maradványalak kivételével mind eltűntek. Más alakoknál ez a hanyatlás történetileg még követhető, pl. gót *truda – trap – tredum – trudans*. Hasonló a helyzet az erős igék kijelentő mód, jelen idő egyes szám 2. és 3. személyű alakjában jelentkező umlaut esetében: ófn. *faru – ferist – ferit* és újf. *fahre – fährst – fährt*.

146. § Létezik egy másik körülmény, amely hozzájárul egy hangtani különbség megőrzéséhez, mégpedig az, ha véletlenül összetalálkozik egy, a funkcióban jelentkező különbséggel. Ha pl. az egyes szám összes alakja egyöntetűen áll szemben a többes szám összes alakjával, akkor ez a viszony könnyebben és szilárdabban vésődik be az emlékezetbe, mint az, ha az egyes és többes szám bizonyos alakjai együtt állnak szemben az egyes és többes szám más alakjaival. És így az is természetes, hogy ott, ahol az esetek többségében a hangtani differenciálódás egybeesik a funkcióban jelentkező különbséggel, a kiegyenlítődés először a szorosabban összetartozó csoportokra korlátozódik, teljessé téve így a hangtani és a funkcióbeli különbség megfelelését. Az ódán nyelvben a *barn* ('gyerek') szó többes számú alakjai *børn, barna, børnum, børn* egy általános skandináv hangtörvény következtében, míg egyes számban az *a* meggy végig az alakokon. Az újdán a *barna, børna* alakok mellett állt ki. Egy másik szó, a *lagh* ('törvény') esetében az *o* már az ódán nyelvben is a többes szám összes alakjában megvolt. A szűkebb csoportokon belül jelentkező kiegyenlítődés gyakran csak egy további kiegyenlítődés első lépését jelenti. Így a *lagh* szó esetében is az *o* már az ódán nyelvben behatolt olykor az egyes szám alakjaiba, ezért az újdánban a *lov* alak szerepel. A funkcióban jelentkező különbség azonban egy hangtani különbség hosszú távú megőrzésének oka is lehet, elsősorban akkor, ha azt egyidejűleg a formai analógia a most említett módon ellenállóvá teszi.

E két körülmény összetalálkozásakor a hangtani különbség képzete olyan szilárdan képes a funkcióban jelentkező különbséggel összekapcsolódni, hogy a nyelvérzék számára e kettő elválaszthatatlannak tűnik. Ily módon válik fokozatosan a véletlenül keletkezett jelentéktelen különbség jelentőségteljessé. Fontossága annál nagyobb lesz, minél kevésbé világosan jelölik a hangtani felépítésben meglévő különbségek a jelentésbeli különbözőséget. Így képes pótolni a nyelv a funkcióban jelentkező különbség jellegzetes jegyeinek elvesztését, mely a hangtani romlás miatt következik be.

A germán ige ablautnak nevezett tőhangváltozása egy olyan magánhangzó-differenciálódáson alapul, amely már az indogermán nyelvben bekövetkezett. Ez a váltakozó hangsúly mechanikus következménye, amelynek az egyes alakok funkciójában jelentkező különbséghez eredetileg semmi köze sem volt. Az ősnyelv számára is valami felesleges dolgot jelentett, eltekintve a folyamatos jelen és az aorisztosz (vö. görög *leípó*, *éleipon*, *leípóimi* – *élipon*, *lípoimi*) elkülönítésétől. Ugyanis a perfektum tő a reduplikáció miatt már világosan elvált a jelen idejű tőtől. Ezért indult komoly hanyatlásnak a görögben a jelen és a befejezett múlt közötti magánhangzó-váltás; bár még van *leípó* – *léloipa*, de már megjelenik a *plékó* – *péplecha*, és nem **péplocha*. A befejezett múlt egyes és többes számú alakjai között eredetileg meglévő hangváltásból már csak néhány maradványalak őrződött meg (*oída* – *ísmen*). Az ablaut hanyatlása annak feleslegessége miatt következett be. Felesleges volt, mert a perfektum tő régi jellemző jegyét, a reduplikációt, a nyelv folyamatosan megőrizte, és ezenkívül a jelen idejű tő is sokféle jellemzővel rendelkezett. A germánban mindez fordítva történt: a reduplikáció hanyatlása és az ablaut megszilárdulása párhuzamosan ment végbe. Nem nevezhetjük azonban az egyik jelenséget a másik okának. Sokkal inkább arról van szó, hogy a reduplikáció hanyatlásának az első lökést a hangtani fejlődés adta meg, melynek következtében bizonyos alakokon már nem látszódott a reduplikáció (vö. *berum* típust), és az ablaut megőrződése elsősorban a ragozási sorok párhuzamosságától függött. A fejlődés további menetében kölcsönös ok-okozati viszony alakult ki. Így pl. jellemző az, hogy a gótban az összes olyan ige megőrizte a reduplikációt, amelynél eltűnt a jelen és a befejezett (folyamatos) múlt közötti indogermán magánhangzó-különbség, mégpedig teljesen, vö. *halda* – *haihald*, *skaida* – *skaiskaid*, *stauta* – *staistaut*. Mindazonáltal az ófelnémetben a jelen és a folyamatos múlt tőszótagjának megkülönböztetésére azért nem volt égetően szükség, mert a kijelentő, valamint a kötőmód minden egyes személyének végződésében a különbség látható volt. Más a helyzet a középfelnémetben, ahol a kijelentő mód többes szám 1. és 2. személyében és a teljes kötőmódban a jelen és a folyamatos múlt közötti különbség csupán a tőszótag hangtani felépítésén múlik, vö. *geben* = *gâben*, *gebet* = *gâbet*, *gebe* = *gæbe* stb. Az újfelnémetben ehhez még a kijelentő mód egyes szám 2. és többes szám 3. személye is csatlakozott. Az ablaut tehát egy egyre inkább szükségessé váló jellemzővé vált. De értéke csak a jelen és a folyamatos múlt

megkülönböztetésének volt. Nem volt fontos azonban a kijelentő mód folyamatos múlt egyes számú alakjainak vagy csak a kijelentő mód folyamatos múlt egyes szám 1. és 3. személyének megkülönböztetése, valamint a folyamatos múlt többi alakjának megkülönböztetése sem. Utóbbit, ahogyan az az ősnyelvből tovább hagyományozódott, bizonyos igék előfordulási gyakorisága és a ragozási sorok párhuzamossága segítette elő. Néhány szóosztályban a nyelv már korán kiküszöbölte az említett különbséget (gót *for* – *forum*, *faifäh* – *faifähum*, ófn. *fiang* – *fiangum*). Más szóosztályban egészen az újfelnémet időszakig fennmarad, míg végül néhány maradványalak kivételével teljesen eltűnt. Bizonyára előrelépést jelent a hangtani felépítés célszerűségének vonatkozásában az, ha ma már nem a kfn. *spranc* – *sprungen*, *flouc* – *flugen*, hanem a *sprang* – *sprangen*, *flog* – *flogen* alakokat használjuk. Ezért az ablaut csak az újfelnémetben tett szert valódi funkcióra. Itt még egy másik jelenség is figyelmet érdemel. Az egyes és többes szám közötti különbség (eltekintve az ún. praeterito-praesentia eseteitől, azaz a részben erős, részben gyenge ragozású igéktől) a mai írott nyelvben csak a gyakran használt *werden* igében maradt fenn, de itt is túlsúlyban vannak azok a mellékalakok, amelyek kiküszöbölik ezt a különbséget. Ezzel szemben létezik egy meghatározott számú igéből álló csoport, amelynél az egyes szám magánhangzója behatolt a többes számú alakokba, kötőmódban azonban megtartotta sajátos magánhangzóját: *starb* – *stürbe*, *schwamm* – *schwömme* (de mellette létezik a *schwämme* alak is) stb. Szűkebb határokon belül egy hangtani ellentétet lehet megállapítani, mely megint csak egy funkcionális különbséggel való egybeesés következménye. Mivel utóbbi kifejezésére az umlaut önmagában elegendő lenne (*schwammen* – *schwämmen*), a régi magánhangzó rögzülése feleslegessé válna. De éppen ezeknél az igéknél, amelyekben a régi magánhangzó a legszilárdabban van jelen (*verdürbe*, *stürbe*, *würbe*, *würfe*, *hülfe*), szerepel még valami más is: a kötőmód jelen idejének megkülönböztethetősége: *helfe* és *hälfe*, az utóbbi alak a *hülfe* mellett fordul elő, és bár írásban igen, a kiejtésben azonban nem különböznek egymástól. Másrészt egyik, jelen időben *i* tőmagánhangzóval rendelkező ige sem képez *ü* hanggal kötőmód folyamatos múlt idejű alakot (vö. *singe* – *sünge*), mert akkor a régi alak a legtöbb nyelvjárásban szokásos kiejtés szerint megegyezne a kötőmód jelen idejű alakjaival. Így magyarázható az, hogy miért éppen az *mm* és *nn* hosszú mássalhangzókat tartalmazó igék rendelkeznek kettős alakokkal (*schwämme* – *schwömme*, *sänne* – *sönne*, vö. *geschwommen*, *gesonnen* a *gesungen* alakkal szemben).

Az ablauthoz hasonló szerepet játszott az az umlaut, amelyet az utána következő szótag *i* vagy *j* hangja váltott ki. Az ófelnémetben a hímnemű *i*-tövű névszóragozásban a véletlen folytán alakult ki az a viszony, hogy az egyes szám összes alakja umlaut nélkül marad, míg a többes szám összes alakját érinti az umlaut (*gast* – *gesti* stb.), ami miatt különbség alakul ki. Ezt a viszonyt akkor tudjuk a legjobban megmagyarázni, ha összehasonlítjuk vele az ugyancsak az utána

következő magánhangzó által meghatározott *e/i*, és *u/o* cseréjének történetét. Az ősgermánban az *u*-tövű névszóragozás minden bizonnyal így nézett ki³²:

	Egyes szám	Többes szám	Egyes szám	Többes szám
Alanyeset	<i>meduz</i>	<i>Midiwiz</i>	<i>Sunuz</i>	<i>suniwiz</i>
Birtokos eset	<i>medauz</i>	<i>Medewô</i>	<i>Sonauz</i>	<i>sonewô</i>
Részeshat. eset	<i>midiu</i>	<i>Medumiz</i>	<i>Suniu</i>	<i>sunum</i>
Tárgyeset	<i>medu</i>	<i>Medunz</i>	<i>Sunu</i>	<i>sununz</i>

Egy ilyen, nem célszerű hangváltakozás nem tudott sokáig fennmaradni. Csak az óskandinávban találjuk meg a maradványait. Az ófelnémetben már a legrégebbi időszakban a *sunu* alakban az *u*, a *metu*, *ehu*, *eru* alakokban az *e*, a *situ*, *quirn* alakokban pedig az *i* hang jelent meg.³³ Az ófelnémetben az *i*-tövű névszóragozásban meglévő umlautra még nincs szükség az alakok megkülönböztetése céljából, mert a többes szám esetformái amúgy is világosan különböznek az egyes szám esetformáitól. A középfelnémetben sem, egészen addig, amíg a ragozási végződésben lévő *e* megmarad, mert a többes szám alany-, tárgy-, ill. birtokos esetű *geste* alakot nehezen kevernék össze az egyes szám részeshatározó esetű *gaste* alakokkal még akkor is, ha nem hatna rá az umlaut. Mihelyt azonban eltűnik az *e*, mint ahogy ez a felnémet dialektusokban meg is történt, az umlaut marad alany- és tárgyesetben az egyetlen megkülönböztető jel az egyes és a többes szám között. A fejlődés ezen pontján az *i*-tövű névszóragozás jelentős előnyre tesz szert az *a*-tövű névszóragozással szemben, és ezzel beteljesedik az umlaut tisztán dinamikus működése. Ez abban mutatkozik meg, hogy messze meghaladja eredeti érvényességi körét. Ez a bővülés a megkülönböztető funkcióval rendelkező *e* hiányával vagy meglétével áll szoros összefüggésben. Így éppen a felnémetben az umlaut a régi *a*-tövű névszóragozás majdnem minden umlautképes alakjánál jelentkezik, vö. Schmeller: *Mundarten Bayerns* 796. §, Winteler: *Kerenzer Mundart* 170kk. A felnémetben azt mondjuk tehát, hogy *tag* – *täg*, *arm* – *ärm* stb. A közép- és alnémet nyelvjárások, valamint az írott nyelv ezt a tendenciát csak sokkal kisebb mértékben és túlnyomórészt csak olyan több szótagú szavak esetében követte, mint *sattel*, *wagen*, amelyeknél az *e* többes számban eltűnik. Már a korai időkben érvényesült az umlaut az eredetileg mássalhangzós tövű és ezért többes szám alany- és tárgyesetben végződés nélküli, rokonsági viszonyokat kifejező szavaknál: kfn. *vater* – *veter*, *muoter* – *müeter* stb.

147. § A formai kiegyenlítődés is, amelyet már többször be kellett vonnunk vizsgálódásaink körébe, gyakran jelent egy, a cél nélküli hangtani differenciálódás ellen fellépő erőt. Ennek a folyamata a következőképpen alakul. Egy eddig azonos alakú képzési osztályon belül

³² Mostani célunk szempontjából természetesen nem számít az, hogy a végzések teljes pontossággal megfelelnek-e a valóságnak.

³³ Itt még figyelembe kell venni azt, hogy az ófelnémetben egy *u* hang előtti *e>i* változás feltételezhető.

egy vagy több alakban hangtani eltérés keletkezett, és így pl. néhány szó birtokos esete ilyen alakú, más szavaké pedig másmilyen alakú, míg a többi esetforma egységes marad. Ekkor egy olyan tendencia fog érvényesülni az egyetlen vagy a kevés számú eltérő alakban, amely arra törekszik, hogy az egyöntetűséget újra helyreállítsa, és a képzésmód részleges egyezését újra teljes egyezéssé alakítsa át. A kiegyenlítődés e típusa különösen a tartalmi kiegyenlítődéssel összekapcsolódva jelenik meg, mint ahogy ezt a felsorolt példák mutatják. De előfordulása ezen kívül is elég gyakori. Ide tartozik pl. a kemény és a lágy réshang közötti kiegyenlítődés az ógermán dialektusok esetvégződéseiben és személyragjaiban.³⁴ A Verner törvény szerint a *p* (*p* = indogermán *t*) *p* és *ð* (*d*) hangra, az *s* pedig a (kemény) *s* és a (lágy) *z* hangra bomlott szét. Eszerint az ősgermánban jelen voltak a **trđesi* ('lépsz'), **trđępi* ('lęp'), **trđępe* ('lęptek'), **trđonępi* ('lępnek') alakok a **bęrezi* ('hordasz'), **bęređi*, **bęređę*, **bęronđi* alakokkal szemben, míg egyes és többes szám 1. személyben nem következett be differenciálódás. Az *o*-tővű névszóragozás példái: egyes szám alanyeset **stigős* ('ösvény, stęg'), de **ęhwoz* ('ló'), többes szám alanyesetben **stigős*, de **ęhwöz*, többes szám tárgyesetben **stigóns*, de **ęhwonz*, míg a többi esetvégződés ugyanaz maradt. Hasonló volt a helyzet a többi ragozási osztálynál is. Az ezután fellępő kiegyenlítődés majdnem mindenhol a lágy hangok javára dőlt el, azonban meg kell jegyeznünk, hogy a *z* az óskandinávban és a nyugati germán dialektusokban *r* hang formájában jelenik meg, amely az utóbbiban eredeti szóvégi helyzetben el is tűnt. Néhány esetben pedig a kemény *s* győzött. Így az *o*-tővű névszóragozás többes szám alanyesetében az angolszász és ófríz *dagas* áll az óskandináv *dagar* mellett. Az ószász nyelven íródott *Heliand* című eposzban az *-os* végződés fordul elő, és csak elszórtan találunk benne *o* vagy *a* végződést (*grurio*, *slutila*), míg a *Freckenhorster Rolle* című jogi szövegek gyűjteményében az *a* gyakrabban szerepel, mint az *os* és az *as*. Az ófelnémet e tekintetben csak az *a* végződést ismeri.

A későbbi időkből származó jelenség az *e*-ragozás helyreállítása az újfelnémetben olyan esetekben, ahol az már a középfelnémet időszakban eltűnt. Különösen tanulságosak az *-en*, *-er*, *-el* segítségével képzett szavak. A főneveknél megmarad az *e* középfelnémetre jellemző kiesése, vö. *des Morgens*, *dem Wagen*, *die Wagen*, *der Wagen*, *den Wagen* a *Tages*, *Tage*, *Tagen* alakokkal szemben, vagy a *Schüssel*, *Schüsseln* a *Schule*, *Schulen* alakokkal szemben. A mellékneveknél azonban, amelyek egyéb általános hasonlóságuk miatt szorosabban összetartoznak, az *e* hangot az egy szótagú szavak analógiájára újra betoldották: *gefanges* mint a *langes*, *gefangene*, *gefangenen* (kfn. *gevangen*), *andere*, *anderes*, *andere* (= kfn. *ander*, *anders*, *ander*). Az újfelnémet alakok egyébként már a középfelnémetben is előfordultak a szinkópált alakok mellett. Ezen a ponton újra megfigyeléseket tehetünk az elszigetelésről. Kivétel nélkül csak a *die*, *den Eltern* létezik a *die*, *den älteren* alakkal szemben; a *der Jünger*, *den Jüngern* (főnév) a *der jüngere*, *den jüngeren*

³⁴ Vö. *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache* VI, 548kk.

(melléknév) alakkal szemben; *einzel*, amely a kfn. *einzel* melléknév többes szám részeshatározó esetű alakja; *anderseits*, *unserseits* az *andere Seite*, *unsere Seite* alakokkal szemben; *Vorderseite*, *Hinterseite*, *Oberarm*, *Unterarm*, *Edelmann*, *innerhalb*, *ausserhalb*, *oberhalb*, *unterhalb* (nem valódi szóösszetétel, amely egy melléknév és egy főnév összekapcsolódásával jött létre) a *die vordere Seite* stb. szerkezetekkel szemben; az *anders* az *anderes* alakkal szemben.

A 146. §-ban tárgyalt eseten kívül az umlaut dinamikussá vált a kijelentő mód erős és a közbeékel magánhangzó nélkül képzett gyenge elbeszélő múlt idejében, kfn. *fuor – füere*, *sang*, többes számban *sungen – süngen*, *mohte – möhte*, *bráhte – bræhte* stb. Itt az umlaut vagy az általános, vagy legalábbis a többes szám esetében az egyetlen megkülönböztető eszköz. A nyelvértékben végbemenő dinamikus felfogás abban mutatkozik meg, hogy az újfelnémetben a magánhangzó-rendszer egyéb kiegyenlítődése mellett az umlaut mégis megmarad (*sang*, *sungen – sänge*, a *sungen*, *sünge* megfelelőjeként). Továbbá még határozottabban látszódik a középfelnémetben az umlaut átvitele az eredetileg magánhangzó nélküli elbeszélő múlt idejű alakokról a szinkópált alakokra (*brante – brente* a *bráhte – bræhte* analógiájára keletkezett *brante* helyett).³⁵

Egy harmadik esetet alkot az umlaut megjelenése jelen időben annak ellenére, hogy nem szerepel a folyamatos múlt időben és a befejezett melléknévi igenévben: ófn. *brennu – branta – gibrantêr*. A befejezett melléknévi igenévben hangtani fejlődés során egy váltakozás alakult ki: *gibrennit – gibrant*. A kiegyenlítődések következő eredménye ilyen körülmények között pedig az, hogy a *gibrennit* ragozatlan alak visszaszorul a *gibrant* alakkal szemben. Így azonban évszázadokon át fennmarad a jelen idő és a folyamatos múlt, ill. a befejezett melléknévi igenév tőszótagjának ellentéte, bár erre az alakok jellemzéséhez nincs szükség.

Ily módon a szótó elemei is átalakíthatók ragozási végződésekké. Ez történt a mi gyenge névszóragozásunkkal is, ahol az *n* (vö. *Namen*, *Frauen*, *Herzen*) az eredeti tőhöz tartozik. Azonban azáltal, hogy a hangtani romlás az eredeti ragozási végződés minden nyomát eltörölte, és hogy az *n* egyes szám alanyesetben (a semleges neműeknél tárgyesetben is) eltűnt (*Name*, *Frau*, *Herz*), az egyes szám alanyesettel szemben az obliquus (függőeset) jellemző jegyévé vált. Egy másik, ily módon keletkezett esetsuffixum a többes szám képzésében résztvevő *-er* (*Rad – Räder*, *Mann – Männer*). Ez a képzési mód néhány *s*-tövű semleges nemű főnévből indult ki (vö. lat. *genus – generis*), amelyekben az *s* a hangtörvények szerint *r* hanggá változott, melynek ugyancsak a hangtörvények szerint egyes szám alanyesetben az őt megelőző magánhangzóval együtt el kellett tűnnie. A magánhangzós tövű névszóragozás hatására az ófelnémetben először a következő ragozási minta alakult ki:

Egyes szám	Többes szám
------------	-------------

³⁵ Vö. Bech: *Germania* 15, 129kk.

Alanyeset	kalb	kalbir
Birtokos eset	kalbir-es	kalbir-o
Részeshat. eset	kalbir-e	kalbir-um
Tárgyeset	kalb	kalbir

Egyes szám birtokos és részeshatározó esetben az *-ir-* elem mindenképpen szükségtelen és zavaró volt. Ezért az említett alakok már abban az időszakban, amelyből a legrégebbi nyelvemlékeink származnak, elszórt maradványalakok kivételével eltűntek, és őket a *kalbes*, *kalbe* alakok váltották fel, amelyek a szabályos ragozás mintájára az alany-, ill. a tárgyesetű alakból jöttek létre. Így az *-ir* elem minden bizonnyal a többes szám jellemző jegyének tűnt, annál is inkább, mivel alany- ill. tárgyesetben semmilyen más megkülönböztető jegy sem volt jelen. A kfn. *-ir*, úfn. *-er* funkcionális jellege azáltal is bizonyítást nyer, hogy fokozatosan olyan szavak sokaságára is áttérjed, amelyekhez eredetileg nem tartozott hozzá.

Ezek a példák elegendőek annak szemléltetésére, hogy hogyan megy végbe egy olyan hangtani differenciálódás, amely valamely cél tekintetbe vétele nélkül keletkezett, és amelyet különböző körülmények véletlen összetalálkozása segített elő, akaratlanul és észrevétlenül egy cél szolgálatában, ami aztán azt a látszatot kelti, hogy az adott különbség szándékosan jött létre a szóban forgó cél elérésére. Ez a látszat annál erősebb lesz, minél nagyobb mértékben szűnnek meg az egyidejűleg keletkezett cél nélküli különbségek. A nyomon követhető történeti fejlődésből nyerhető tapasztalatunkat egy olyan tétellel általánosíthatjuk, mely szerint a nyelvben egyáltalán nincs szándékos, a funkcióban jelentkező különbség jelölésére létrehozott hangtani differenciálódás, és előbbi mindig csak egy másodlagos fejlődés során csatlakozik az utóbbihoz, mégpedig egy nem szándékos, a beszélők számára nem tudatos fejlődés által, természetesen maguktól keletkező gondolati asszociációk útján.

11. fejezet

Új viszonycsoportok kialakulása

148. § Ha a hangváltozásnak általában az a hatása, hogy különbségeket hoz létre ott, ahol korábban nem voltak, akkor nem ritkán arra is szolgál, hogy meglévő különbségeket szüntessen meg. Ez bizonyos körülmények között üdvözítő, legtöbbször azonban kártékony, amennyiben a funkció megjelölése szempontjából lényeges különbségek vesznek el, és ezáltal lehetetlenné válik az egyes viszonycsoportok egymástól való pontos elhatárolása. Ezért a hangváltozás ezen hatásának további következményei szoktak lenni, nevezetesen sok analógiásan képzett alak létrejöttét okozza.

149. § A legegyszerűbb, ide tartozó folyamat az, hogy olyan szavak, amelyek etimológiailag egyáltalán nem függnek össze, és a jelentés tekintetében sincs semmi közük egymáshoz, másodlagos fejlődés során hangalakjukban egyezést mutatnak, pl. *Enkel* ('boka') = kfn. *enkel* – *Enkel* ('unoka') = kfn. *enenkel*, *Garbe* ('egy maroknyi') = kfn. *garbe* – *Garbe* ('cickafark') = kfn. *garwe*, *Kiel* ('hajógerinc') = kfn. *Kiel* – *Kiel* ('tollszár') = kfn. *kil*, *Märe* ('elbeszélés') = kfn. *mære* – *Mähre* ('kanca') = kfn. *merhe*, *Tor* ('kapu') = kfn. *tor* – *Tor* ('ostoba') = kfn. *tôre*, *los* ('szabad') = kfn. *lôs* – *Los* ('sors') = kfn. *lôz*, *Ohm* ('akó' /ürmérték/) = kfn. *âme* – *Ohm* ('nagybácsi') = *Oheim*, *Schnur* ('zsinór') = kfn. *snuor* – *Schnur* ('meny') = kfn. *snur*. Nagyon sok hasonló példa hozható az angol nyelvből is.

Olykor két szó egyé olvad össze a nyelvérzék számára, annak ellenére, hogy különböző a jelentésük. Nyelvtörténeti ismeretek nélkül senki sem sejténé, hogy *unter* előljárószavunkban két teljesen különböző szó olvadt össze: az egyik a lat. *inter* szónak felel meg, a másik egy, a lat. *infra*-val rokon szó. A *schlingen* ('felfal') középnémet alakja a régebbi *slinden* (vö. *schlund*) szónak, és talán azért rögzült meg az írott nyelvben, mert összeolvadt a *schlingen* = kfn. *slingen* szóval. Az *in die Schanze schlagen* szófordulat esetében aligha gondolunk másra, mint a szokásos *Schanze* szóra, de (valójában) a fr. *chance*-ról van szó. A kfn. *stat* és a *state* vegyülésének eredménye az úfn. *Statt*, vö. ezzel kapcsolatban az általam készített szótárt. Még meggyőzőbbek az olyan esetek, amelyekben formai ráhatás történt. Az azonban, hogy a *mahlen* (kfn. *maln*) ige a rendhagyó ragozásból a szabályos ragozásba a *malen* (kfn. *mâlen*) ige hatására ment át, csak feltételezés. Már kevésbé kérdéses azonban az, hogy a *laden* 'meghív' (= ófn. *ladôn*) az erős ragozásba a *laden* 'felrak' (ófn. *hladan*) hatására ment át. Fordítva pedig az utóbbi ige szabályos alakjaival is találkozhatunk, pl. *überladete* Lessingnél, *ladest*, *ladet* napjainkban is. Biztos, hogy a különben szabályos *befahren* = kfn. *vâren* ige rendhagyó *er befährt* alakja szerepel Jean Paulnál, mert a szabálytalan *befahren* (kfn. *varn*) igével felcseréli. Ausztriában felcserélik a *kennen* és a *können* igét, azt mondják, pl. hogy *der Schauspieler hat seine Rolle nicht gekannt*. Az utóbbi esetben

etimológiailag rokon, de lényegében különböző igéket tévesztenek össze. A középfelnémetben két, etimológiailag különböző *wan* partikula létezik, az egyik ellentétes, a másik pedig magyarázó értelmű, az utóbbi = úfn. *denn*, amelynek van egy *wande* teljesebb alakváltozata is. Ezt olykor ellentétes értelemben is használják, ami eredeti alkalmazását tekintve nem indokolt. (vö. *Mittelhochdeutsches Wörterbuch* III, 479b). Az ófn. *int-* és *in* előtagok igével való összekapcsolódásuk során *in-* alakban olvadtak össze azért, hogy a *t* hasonult az őt követő mássalhangzóhoz. Az *int-* és *in-* kettőssége olyan esetekre is áttért, amelyeknek *in* az alapja, vö. úfn. *entbrennen*, *entzünden* stb. A *zer-* prefixumnak korábban volt egy *ze-* alakváltozata (*zer-* magánhangzó, *ze-* mássalhangzó előtt jelent meg), amelynek hangalakja azonos volt az eredetét tekintve tőle teljesen különböző *ze* előjárószóéval. Emellé lépett a középfelnémetben a *zuo*, úfn. *zu* határozószói alak, amely a *ze* alakot fokozatosan és teljes mértékben kiszorította. Ez a *zu* található meg pl. Luthernél *ze-* = *zer-* helyett is. Hasonlóképpen magyarázható a *zer-* jelentésű angolszász *tô-*. A lat. *præstare* ‘teljesít’ jelentésben a *præstus levezetett alakja (amely a *præsto* határozószóban maradt meg), és ezért szabályosan kellene ragozni. A *præstiti* praesens perfectum alak a *præ-stare* ‘elől áll’ igével való összekeveredést igazolja.

150. § A véletlenszerűen kialakuló részleges hangzásbeli megegyezés következtében nem rokon szavak tartalmi csoportokká állnak össze. Ez az ún. népetimológia³⁶ legegyszerűbb megjelenési formája, amely a nyelvérzék általi átértelmezést jelenti, amely anélkül megy végbe, hogy közben a szó hangalakja megváltozna. Ennek előfeltétele az, hogy az egyik szó valódi etimológiája annyira elhomályosuljon, hogy ne rendelkezzen más, megalapozott kötődéssel.

Ilyen átértelmezések leggyakrabban összetett szavak tagjain mennek végbe. Így pl. az *erwähnen* igében a beszélők a *wähnen* = kfn. *wænen* tagot vélik felfedezni, míg az inkább a kfn. *(ge)wehenen* alakot tartalmazza; a *Freitag* szó esetében pedig a *frei* melléknévre asszociálnak. Legtöbbször tulajdonnevek vannak kitéve az átértelmezésnek, vö. *Reinwald*, *Bärwald*, *Braunwald*, melyek második alkotóeleme eredetileg nem a *Wald* = *silva* (‘erdő’), hanem a *walten* igéből képzett cselekvést kifejező főnév. A *Glaub-recht*, *Lieb-recht* alkotóeleme eredetileg inkább a *brecht* = ófn. *beraht*; a *Sauerlant* pedig a *Süerland* = *Süderland* szó az irodalmi németnek megfelelő alakja. Itt tehát végbement az átértelmezés anélkül, hogy azt kezdettől fogva alátámasztotta volna a jelentésbeli rokonság. Csupán a beszélők természetes elvárása működik, amely arra irányul, hogy

³⁶ Vö. Förstemann: *Zeitschrift für vergleichende Sprachwissenschaft* 1, 1. Andresen: *Über deutsche Volksetymologie*, 6. kiadás, Heilbronn 1899. Palmer: *Folk Etymology, a Dictionary of Verbal Corruptions of Words Perverted in Form or Meaning by False Derivation or Mistaken Analogy*, London 1882. K. Nyrop: *Sprogets vilde skud*, Kopenhagen 1882. A. Noreen: *Nordisk tidskrift* 1882, 612. o., 1887, 554. o. és *Spridda Studier*, Stockholm 1895. Nyrop és Gaidoz: *L'étymologie populaire et le folklore* (Melusine IV, 505, több kisebb kiegészítés az V. kötetben) Wundt I, 459. Kjederqvist: *Lautlich-begriffliche Wortassimilationen* (*Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache* 27, 409). Thurneysen: *Indogermanische Forschungen* 31, 279.

egy olyan szóban, melynek hangtani felépítése az összetett szó benyomását kelti, ismert elemeket fedezzenek fel.

A tulajdonnevek állnak ellen legkevésbé egy ilyen, csupán a hangzáshoz igazodó másodlagos kapcsolat kialakulásának, mert bár esetükben nincs a jelentésben egyezés, de ellentmondás sem alakulhat ki. Vannak azonban olyan példák is, amelyeknél lehet kapcsolatot létesíteni az adott szavak jelentései között, vö. kfn. *endekrist*, amely fonetikailag az *antikrist* szóból fejlődött ki; úfn. *Lanzknecht* a *Landes Knecht* kapcsolatból; *Wahnwitz*, *Wahnsinn*, *wahnschaffen* a *Wahn* (= kfn. *wân*) szóhoz igazodnak, míg alapjukat a kfn. *wan* ‘üres, semmis’ szó adja; *Friedhof* a kfn. *frîthof* alakból; *Vormund* a *Mund* szóból ‘védelem’ jelentésben; a *verweisen* pedig nem a *weisen* (= kfn. *wîsen*) szóhoz tartozik, hanem a kfn. *verwîzen* igéből alakult ki. Az *umringen* ige, ahogy azt még a szabályos ragozás mutatja, eredetét tekintve nem a *ringen* igével alkotott összetett alak, hanem a már kihalt kfn. *úंबरinc* szóból levezetett alak. De az *umringen* hangsúlyozása azt igazolja, hogy azt az *um* és a *ringen* tagokból álló összetételnek értelmezték át, melynek további következménye az volt, hogy a beszélők az *umrungen* befejezett melléknévi igenevet és az *umrang* elbeszélő múlt idejű alakot képezték, vö. az általam írt *Deutsche Grammatik* III 183, 4. megjegyzést. Azokat a szavakat, amelyek nem összetettek, de teljesebb hangalakjukban összetett szó benyomását keltik, a beszélők a következőképpen alakítják át tényleges összetétellé: a *Leumund* szót *Leutemund*-nak fogják fel, pedig az a gót *hliuma* (‘fül’) szóból származik; a *weissagen* szó, kfn. *wîssagen* = ófn. *wîzagôn* a ‘tudós’, ‘próféta’ jelentésű *wîzago* szóból alakult ki; a *trübselig*, *armselig* stb., melléknevek a *Trübsal* stb. főnevekből származnak, ahol a *-sal* egy képzőelem.

Ritkábban fordul elő az, hogy egy szót egy olyan másik szó levezetett alakjának tekintünk, amelyhez eredetileg semmi köze sem volt. Az úfn. *Sucht* főnevet a nyelvérzék a *suchen* igehez tartozónak érzi, amely azonban a kfn. *suht* (= gót *sauhts*) szóból származik, amelynek a kfn. *suochen* (gót *sôkjan*) szóhoz semmi köze sincs. Az újfelnémet közeledés a *suchen* igehez olyan összetételekből indult ki, mint a *Wassersucht*, *Mondsucht*, *Gelbsucht*, *Schwindsucht*, *Eifersucht*, *Sehnsucht*, *Ehrsucht* stb., amelyeket a beszélők a víz, a Hold, az elsárgulás, a féltékenykedés stb. utáni vágyként fogtak fel. Hans Sachs a *-sucht* végű főnevet még betegségnek tekinti, amikor azt mondja, hogy *wann er hat auch die Eifersucht*. Vö. ezzel szemben az ismert mondást *Eifersucht ist eine Leidenschaft, die mit Eifer sucht, was Leiden schafft*. A *Laube* szónak semmi köze a *Laub*-hoz, amelyhez tartozónak vélik, mivel alapjelentése ‘fedett folyosó’. A *Laute* szót a *Laut*-hoz tartozónak vélik, amely azonban arab kölcsönszó. A fr. *hanter* szóból származó *hantieren* esetén a beszélők a *Hand* főnévre asszociálnak, a fr. *faillir* szóból származó *fallieren* esetén a *fallen* igeire, a *beschwichtigen* esetén, amely a kfn. *swiften* alnémet formája, a *schweigen* igeire, végül pedig a (tulajdonképpen ‘vékonyít’, ‘kicsinyít’ jelentésű) *schmälen* esetén a *schmähen* igeire. A *Herrschaft*,

herrlich, *herrschen* a *hehr* szóból keletkezett szóképzéssel (innen a kfn. *hêrschaft* stb.), de ma ezeket a *Herr* főnévvel társítják, amellyel eredetileg csak közvetett módon álltak rokonságban.

151. § Az eddig tárgyalt jelenségektől el kell különíteni a népetimológia bonyolultabb formáját, amely egy hangtani átalakításból áll. Ekkor egy szó véletlenszerű hangzásbeli hasonlóság miatt egy másik szóra emlékeztet, amelyhez egyre jobban hasonlónak válik. Egy ilyen átformálás szándékosan, tudatosan megy végbe, amikor a beszélő veszi a bátorságot, és megváltoztatja a helyes szóalakot. Némely humoros író – a legnagyobb mértékben Fischart – folyamodik ilyen elferdítésekhez, amelyek közül aztán néhány viccként él tovább, különösen a diáknyelvben. Ez a szándékosan vicces átformálás nem jelent problémát a nyelvész számára. Csak akkor, ha a gyerekek és a tanulatlan beszélők naív értelme nem ismeri fel az elferdítést, az átformált alakot a szó tulajdonképpeni alakjának véli, és így is terjeszti tovább. Kétségtelen azonban, hogy létezik egy nem szándékos, nem tudatos átformálás is, amely úgy ismerhető fel, hogy nincs meg benne ez a vicces vonás.³⁷ Ennek a folyamatnak idegen szavak, tulajdonnevek és egyéb olyan szavak vannak kitéve, amelyek etimológiája elhalványult. Ezek szinte csak összetett szavak, vagy olyan elemek, amelyek teljes hangalakja az összetettség benyomását kelti. Ekkor vagy csak az első alkotóelem változik, vö. *Jubeljahr* (héber *jobel*), *Dienstag*, *Huldreich* a kfn. *Uolrich* szóból, *Maulwurf* a kfn. *moltwurf* szóból, lat. *aurichalcum* a gr. *oreichalkos* szóból; vagy csak a második alkotóelem módosul, vö. *hagestolz*, *Reinhold*, *Gotthold*, *Weinhold* stb. az *-olt* = *walt* alakból³⁸, *abspannen* a kfn. *spanen* ('csalogat') igéből, *abstreifen* a kfn. *ströufen* igéből³⁹, *Einöde* a kfn. *einoete* (-oete szuffixum) főnévből; vagy pedig mindkét alkotóelem változik, pl. *Armbrust* a lat. *arcubalista* szóból, *Liebstöckel* a lat. *ligusticum* szóból, *Felleisen* a fr. *valise* szóból, *Ehrenhold* a *Herolt* szóból, *Pultbrett* (a XVI. századtól a XVIII. századig szokásos alak) a *Pulpet* (lat. *pulpitum*) szóból, gr. *sunédrión* a héber *sanhedrin* szóból. Az első alkotóelemet átformálták, a másodikat pedig csak átértelmezték az *Abseite* főnévben, korábban *apside* a gr. *ápsis* szóból; a *Cussinicum* szóból származó *Küssnacht* főnévben és valószínűleg a kfn. *Milân* szóból származó *Mailand* főnévben. Ahogy ebből a kevés példából látható, a hasonlónak válást alátámaszthatja az, hogy az átalakított szó jelentése kapcsolatba kerül a számára mintául szolgáló szó jelentésével, de erre nincs feltétlenül szükség. A folyamat értelmezéséhez először is azt kell figyelembe vennünk, hogy a hallgató a szavakat és a mondatokat a hangzó alkotórészeit tekintve általában nem teljesen egzakt módon észleli, hanem részben kikövetkezteti, amit az összefüggések alapján elvárt jelentés segítségével tesz meg. Ekkor a hallgató természetesen olyan hangkomplexumokra gondol, amelyek számára ismertek, és így már az első elhangzás után egy hosszabb szó számára értelmetlen része helyébe egy

³⁷ Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy ezt nem szabad a 22. fejezetben tárgyalásra kerülő hanghelyettesítéssel összekeverni. A két folyamat hatásait nem lehet mindig élesen elkülöníteni.

³⁸ A *h* hangot aligha ejtették valaha, ezért csak átértelmezésről lehet szó, amely megjelenik a helyesírásban.

³⁹ Itt a nyelvjárásban végbement *eu* > *ei* változás is számításba jön.

hasonló hangzású, szokásosan használt szót csúsztathat be. Ezenkívül egy szó azon alkotórésze, amely különben nem rendelkezik fogódzóval a nyelvben, nehezen marad meg az emlékezetben, még akkor is, ha azt helyesen észlelik. Emiatt a felidézésére irányuló próbálkozások során egy ismert elem, mint önálló szó csúsztat a helyébe. És ha már egyszer akár a hallgató, akár a beszélő oldalán végbement egy ilyen becsúsztatás, akkor a becsúsztatott szónak az az előnye az eredetivel szemben, hogy jobban bevésődik az emlékezetbe. Természetes, hogy ez a folyamat általában hosszabb szavakra korlátozódik, mert a rövidebbeket könnyebb észlelni, és könnyebb megjegyezni. Továbbá a beszélők hozzá vannak szokva ahhoz, hogy az egyszerű szavak egy része elszigetelten létezik, vagy legalábbis csak az általánosan ismert és tetszés szerint képezhető levezetett alakokkal alkot egy csoportot, míg egy olyan szótól, amely összetett szó benyomását kelti, elvárják, hogy egyes alkotóelemei egyszerű szavakhoz kötődhessenek.

152. § Az a tendencia, amely során az elszigetelten álló és ezért idegennek tűnő szavakat a beszélők ismert nyelvi elemekhez kötik, abban is megmutatkozik, hogy azok létét gyakran összetett szó alkotásával, egy nem-fogalom hozzáfűzésével támasztják alá, míg az eredeti szavak önálló használata később eltűnik, vö. *Maultier* (egyszerű *Maul* a lat. *mulus* régies szóból), *Elentier* (a XVII. századig még egyszerűen *Elend*), *Renntier* (a svéd *ren* szóból), *Tigertier*, *Pantertier* (mindkettő korábban gyakori alak volt), *Walfisch* (kfn. *wal*), *Dambock*, *-hirsch* (kfn. *tâme*), *Windhund* (kfn. *wint*), *Auerochse* (kfn. *ûr*), *Schermaus* (kfn. *scher*), *Bilchmaus* (kfn. *bilch*), *Turteltaube* (a lat. *turtur* szóból), *Lindwurm* (kfn. *lintrache* alakban is, melynek az egyszerű ófn. *lint* felel meg), *Mohrrübe* (a *Möhre* alak mellett), *Kichererbse* (kfn. *kicher*), *Weichselkirsche* (kfn. *wîhsel*, úfn. *Weichsel* alak is létezik), *Salweide* (kfn. *salhe*), *Farnkraut* (kfn. *farn*), *Pfriemkraut* (ófn. *phrimma*), *Bilsenkraut* (a *Bilse* alak mellett, ófn. *bilisa*), *Lorbaum*, *-beer* (a lat. *laurus* szóból), *Buchsbaum* (tájnyelvi alak a *Buchs*), *Mastbaum* (a *Mast* alak mellett), *Kometstern* (a XVII. században még szokásos használat, még Hebelnél is), *Pöbelvolk* (többek között Luthernél), *Kebsweib* (kfn. *kebese*), *Schwiegermutter* (kfn. *swiger*), *Schwähervater* (tájnyelvi alak, óúfn. *Schwäher*), *Wittfrau* (tájnyelvi alak), *Waisenkind*, *Waisenknabe* (népies alak), *Quaderstein*, *Tuffstein*, *Bimsstein* (egészen a XVII. századig *Bims* = kfn. *bümez* a lat. *pumex* szóból), *Marmorstein* (l. Jacob és Wilhelm Grimm: *Deutsches Wörterbuch* című szótárát). Sok szónál az első alkotóelem népetimológiai átformálása következett be, vö. a *quittfrei*, *-ledig*, *-los*, *purlauter* mellékneveket (a fent említett szótár adatai).

Az ilyen összetételek bizonyos körülmények között azt az előnyt is biztosíthatják, hogy mintájukra más szavak jöhetnek létre, amelyek aztán esetleg megint csak egyszerű, elszigetelten álló szavakat szoríthatnak ki a helyükről. Így keletkezett a *Schwiegermutter* mintájára a *Schwiegervater*, *-sohn*, *-tochter*, amelyek a mára már régies *Schwäher*, *Eidam*, *Schnur* helyére

léptek. Hasonlóképpen alakulhatott ki egy korábbi időszakban a *Stiefvater*, *-mutter*, *-sohn*, *-tochter*, *-kind* sor. Az óskandinávban még megvan az egyszerű *stjúpr* = *Stiefsohn* szó.

153. § A formai csoportoknál a hangzásbeli egyezés sokkal átütőbben jelentkezik, mint a tartalmiaknál. Az ide tartozó folyamatokat először is két főcsoportra bontjuk aszerint, hogy az egybeeső alakok funkcionálisan azonosak vagy funkcionálisan különbözőek.

A hangzásbeli különbségek megszűnése funkcionális azonosság esetén jótékony hatású lehet, mert egyszerűbbé teszi a formai csoportok kialakítását. Olykor így csak az előző fejezetben tárgyalt hangzásbeli különbségek szűnnek meg újra. Így pl. az azonos alapon nyugvó ófn. *-ul*, *-al*, *-il* képzők a középfelnémetben az *-el* alakban egyesülnek, hasonlóképpen az *-un*, *-an*, *-in* az *-en* alakban él tovább stb. Értelmetlenek azonban az olyan különbségek is, mint a közép- és felsőfok kettős képzése az ófelnémetben az *-iro*, *-ist* illetve az *-ôro*, *-ôst* segítségével, vagy a melléknévképzés két egyenértékű módja az *-ag* és az *-ig* használatával.⁴⁰ Ez azért jelent előnyt, mert most csak az *-er*, *-[e]st* és *-ig* képzőink vannak az említett funkciókra. Két teljes ragozási osztály egybeesése is célszerű egyszerűsödés, mint ahogy az ófn. *-ôn* és *-en* végű igéknek a kfn. *-en* végű igék felelnek meg.

A hangzásbeli egybeesés azonban nem mindig megy végig ilyen egyenletesen a tartalmi-formai viszonycsoportok teljes rendszerén. Legtöbbször az egymással összefüggő alakoknak csak egy részét érinti. Ekkor nem az egyszerűsödést szolgálja, hanem gyakran a viszonyok összezavarásához járul hozzá.

a) Bár a hangtani egybeesés végigmegy egy ragozási rendszer összes alakján, de egy vagy akár több ragozási osztályban azoknak a szavaknak, amelyek eredetileg is ide tartoztak, csak egy részét érinti. Míg, mint ahogyan az előbb láttuk, a szabályos igék három ófelnémet osztályából kettő a középfelnémetben egybeesett, hozzájuk a 3. osztályból (a gótban *-jan* végű igék) csak a rövid szótagúak csatlakoztak teljes mértékben, a hosszú szótagúak különböznek tőlük az elbeszélő múlt és a befejezett melléknévi igenévi alak közepső magánhangzójának szinkópájában és esetleg az ún. *Rückumlaut* jelenségében (umlaut hiánya az imént említett alakokban), vö. *manete*, *lebete*, *wenete* a *manôta*, *lebêta*, *wenita* alakokból, melyek a *manen*, *leben*, *wenen* igék elbeszélő múlt idejű alakjai, szemben a *neicte*, *brante* alakokkal, melyek a *neigen*, *brennen* igék elbeszélő múlt idejű alakjai és a *Rückumlaut* jelenségét mutatják. Az ófelnémet *i*-tövű névszóragozás a végződés vonatkozásában teljesen egybeesett az *o*-tövű névszóragozással, viszont a *tô* alakját tekintve többes számban csak akkor jött létre egybeesés, ha a tőmagánhangzó nem volt umlautképes. Itt tehát az egybeeséssel mindig együtt jár egy elszakadás, illetve az egybeesést megelőzte egy elszakadás.

b) Bár az egybeesés több ragozási osztály minden szaván végigmegy, nem érinti a ragozási rendszer minden alakját. Ez egy nagyon gyakori eset. A latin II. és IV. névszóragozás így esett

⁴⁰ El kell tekintenünk az *einag* – *einig* egyedi esetétől, ahol a két szó jelentésében különbség van.

egybe, de csak egyes szám alany- és tárgyesetben. Hasonló a helyzet a gót *o-* és *i-tövű* névszóragozással (*fisks, fisk – gasts, gast*).

c) Az egybeesés több ragozási osztály szavainak és a ragozási rendszer alakjainak is csak egy részét érinti. Így esett egybe a hosszú és a több szótagú *i-*, *u-* és *o-tövű* szavak alany- és tárgyesete az ófelnémetben, míg ezek az esetek a rövid szótagúaknál különbözőek maradtak, vö. *gast, wald, arm* a **gasti(z), *waldu(z), *armo(z)* szavakból, a *wini, sunu*, valamint a legalábbis feltételezhetően **goto* vagy **gota* alakú szavakkal szemben.

154. § Ahol az a) eset következett be, ott a ragozási osztályok egybeesése és elszakadása végérvényes, ami ellen nem lehet fellépni. Ennek maradandó következménye az érintett csoportok erőviszonyainak eltolódása, amikor is az egyik csoportban növekedés indul el a másik rovására. A b) és a c) eset ezzel szemben zavart okoz a csoportosítás körül. Ha már egyszer különböző hangtani változások következnek be egy adott funkció tekintetében, akkor az a legcélszerűbb, ha a hangzásbeli különbség a rendszer minden alakját érinti akképpen, hogy az egyes ragozási osztályok tisztán elkülöníthetőek legyenek, és hogy minden egyes alakból látni lehessen, hogy melyik osztályhoz tartozik. Ha azonban két osztályban néhány alak megegyezik, néhány pedig eltér, akkor könnyen előfordulhat, hogy egy szót a megegyező alakokból kiindulva rosszul sorolunk be, és így az egyik osztály hagyományos alakjai helyébe olyan analógiásan képzett alakok lépnek, amelyek tulajdonképpen a másik osztályhoz tartoznak. Az így keletkezett ingadozást és zavart a nyelv aztán fokozatosan újra egyszerűbb és szilárdabb viszonyokká tudja átalakítani.

Példák ezzel kapcsolatban tömegével állnak rendelkezésre. Én itt különösen arra utalnék, hogy hogyan jelenik meg az egyes leánynyelvekben az indogermán alapnyelv különböző ragozási osztályainak kölcsönös egymásrahatása, amely majdnem mindig több eset, nevezetesen az egyes szám alany- és tárgyeset hangzásbeli egybeesésének következménye volt. Legtöbbször arról van szó, hogy az egybeeső osztályok korábban egyszer már teljesen vagy túlnyomórészt azonos képzési móddal rendelkeztek, ez az azonosság azonban elhalványult valamely másodlagos hangváltozás következtében. Ez ellen azért nem lehetett azonnal fellépni, mert a differenciálódás nagyon nagy mértékű volt. Így pl. az indogermán névszóragozás egységét lényegében a hangsúly hatására bekövetkezett magánhangzó-hasadás, valamint a tövégi hang és a tulajdonképpeni ragozási végződés összeolvadása szüntette meg. Ezek olyan átfogó változások voltak, hogy sok más további, a különbségeket tompító változásra volt szükség ahhoz, hogy az egymástól elválasztott elemeket egy teljesen más alapon részben újra egyesíteni lehessen.

Az ilyen típusú kiegyenlítődés eredménye rendszerint az, hogy a szavak az egyik képzési osztályból egy másikba lépnek át, méghozzá szám szerint vagy az összes, vagy csak néhány, ill. vagy minden, vagy csak néhány alakjában. Az utóbbira példa a következő eset. A gótban az *i-tövű* névszóragozás hímnemű szavai egyes számban az *a-tövű* névszóragozásba léptek át az alany- és a

tárgyeset alakegyezése miatt. Hasonlóképpen történt ez az ófelnémetben is. Többes számban azonban mindkét nyelvjárásban megmarad az eltérő ragozás. Az, hogy a kiegyenlítődés először ennél a pontnál áll meg, annak a következménye, hogy mindig működik az etimológiai csoportosítás, és így újra megerősítést nyer az a tétel, mely szerint minél erősebb a kötelék, annál gyengébb a ráhatás.

Vagy csak az egyik csoport aktív, míg a másik megelégszik egy passzív szereppel, vagy mindkét csoport aktív és passzív is egyben. Az újfelnémetben sok gyenge ragozású hímnemű főnév ment át az *-en* végű erős ragozású főnevek csoportjába, melyek a középfelnémetben már csak az egyes szám alany- és birtokos esetű alakjukban különböznek, vö. *Bogen* (= kfn. *boge*), *Garten*, *Kragen*, *Schaden* stb. Van azonban néhány olyan eset is, amelyben a folyamat fordítva ment végbe, azaz egy *-n* végű hímnemű főnév került át a gyenge ragozásba: *Heide* (= kfn. *heiden*), *Krist(e)* (= kfn. *kristen*), *Rabe* (= kfn. *raben*).

Ha két csoport ilyen kölcsönös egymásrahatása lép fel ugyanazokon a szavakon, akkor bekövetkezhet az, hogy hosszú ideig tartó ingadozások után egy teljesen új ragozási mód alakul ki. Az előbb tárgyalt két osztály kontaminációjának eredményeképpen egy vegyes osztály jött létre: *der Glaube – des Glaubens*, *der Gedanke – des Gedankens* stb. Ezen vegyes osztály keletkezésére egyszerű magyarázatot adni, ha megfigyeljük azt, hogy alanyesetben és birtokosban egyszer már két-két alak állt egymás mellett: *der Glaube – der Glauben*, *des Glauben – des Glaubens*. Később aztán az írott nyelvben alanyesetben az egyik, birtokos esetben pedig a másik osztályhoz tartozó alak szilárdult meg. Így jött létre kölcsönös egymásrahatás következtében a szóvégi magánhangzót elhagyó gyenge ragozású hímnemű főnevek és az erős ragozású főnevek vegyes osztálya, amely egyes számban erősen, többes számban pedig gyengén ragoz: *Schmerz*, *-es*, *-e*, *Schmerzen*. Hasonló a helyzet a semleges nemű főneveknél: *Bett*, *-es*, *-e*, *Betten*. Az ilyen típusú legátfogóbb példát az újf. *-e* végű nőnemű főnevek szabályos ragozása szolgáltatja, amely a régi *a* tövű és a (gyenge) *n*-tövű ragozás összeolvadásából jött létre. A középfelnémetben ez a ragozás még így néz ki:

	Egyes szám	
Alanyeset	vröude	Zunge
Birtokos eset	vröude	Zungen
Részeshatározó eset	vröude	Zungen
Tárgyeset	vröude	Zungen
	Többes szám	
Alanyeset	vröude	Zungen
Birtokos eset	vröuden	Zungen
Részeshatározó eset	vröuden	Zungen
Tárgyeset	vröude	Zungen

Az újfelnémetben az egyes szám mindig *Freude, Zunge*, míg többes számban *Freuden, Zungen* szerepel. Ez megint csak a célszerű átalakulás tipikus példája, amely a cél tudatossá válása nélkül következett be. Az újfelnémetben a viszonyok legnagyobb célszerűsége nem csupán abban áll, hogy nagymértékben tehermentesíti a memóriát, hanem abban is, hogy a két különböző végződés megfelelő módon oszlik el. A szám kategóriájának megkülönböztetése azért sokkal fontosabb az eset megkülönböztetésénél, mert az utóbbi jelöléséhez legtöbbször a szóhoz csatlakozó névelő is hozzájárul. A középfelnémetben a *die vröude* és a *die zungen* egyes szám tárgyestű és többes szám alany- és tárgyestű alak lehet, a *der zungen* pedig birtokos esetben áll egyes és többes számban. Ezek a bizonytalanságok már nincsenek meg, a *Zunge* egyes szám alany- és tárgyestű alakjának megkülönböztetése megszűnt. Ha azonban megnézzük, hogy miképp változtak a viszonyok, akkor első lépcsőben azt látjuk, hogy mindkét osztály általánosan átterjedt a másik területére, ami teljesen természetesen következett be a három alak (egyes szám alanyest, többes szám birtokos és részeshatározó eset) hangzásbeli egybeesését követően. Így olyan állapot jött létre, amelyben a legtöbb alaknak lehetett *-e* és *-en* végződése is. Eközben egyetlen alak sem valamely céllal alakult ki, hanem csak az egyes alakok megtartása vagy elvesztése kapcsán vált döntő fontosságúvá azok célszerűsége.

Két csoport kölcsönös egymásrahatásának mindig előfeltétele az, hogy az erőviszony közöttük ne legyen túlzottan egyenlőtlen. Máskülönben a hatás egyoldalú lesz, és átfogóbban, gyorsabban vezet el a célhoz. Ennek a veszélynek természetesen mindig azok az osztályok vannak kitéve, amelyeket kevés példány képvisel, és ha azok létét nagy előfordulási gyakoriság sem védi. Bizonyos osztályok kezdettől fogva kevés elemet tartalmazhatnak a többi osztályhoz képest amiatt, hogy az adott módon egyáltalán nem jön létre szó, legtöbbször azonban csak egy másodlagos fejlődés következményével állunk szemben. Vagy sok, eredetileg ehhez az osztályhoz tartozó szó hal ki, nevezetesen itt az az eset jön számításba, amikor egy eredetileg élő képzési mód megszűnik, és csak néhány, gyakran használt példányban hagyományozódik tovább. Vagy pedig az adott osztály hangtani differenciálódás során több alosztályra bomlik, amelyek között megszűnik az összetartó kapocs, ha rögtön nem lép fel egy ellenhatás. Az egyik osztály lehetséges feldarabolódása ezért olykor a legjobb eszköz arra, hogy két különböző képzési módot végül egymással egyesítsünk. Ezzel kapcsolatban megfigyelhetjük pl. a mássalhangzós és az *u*-tövű névszóragozás fokozatos leépülésének történetét a németben.

Ha egy osztály biztos fölényre tett szert egy vagy több más olyan osztállyal szemben, amelyekkel néhány ponton érintkezik, akkor az utóbbiak biztosan hanyatlásra vannak ítélve. Csak a különösen nagy előfordulási gyakoriság tud néhány szónak elegendő erőt kölcsönözni ahhoz, hogy hosszú időre kivonja magát az egyébként nagyon erősen jelentkező hatás alól. Ezek a szavak aztán elszigetelten, rendellenes elemként élnek tovább.

155. § Minden nyelv szüntelenül azon fáradozik, hogy megszüntessen minden felesleges egyenetlenséget, és azonos funkció ellátására azonos hangtani kifejezést hozzon létre. Azonban ez nem minden nyelv esetében sikerül ugyanolyan jól. Az egyes nyelvek és azok egyes fejlődési fokai nagyon különböző távolságra vannak ettől a céltól. Közülük azok is, amelyek leginkább közelítenek hozzá, még elég messze vannak tőle. Az összes, ezen cél elérését szolgáló átalakulás ellenére mindez örökre elérhetetlen marad.

A cél elérhetetlenségének okai jól láthatók az előzőekben kifejtett nézetekből. Először is a valahogyan elszigeteltté vált alakokat nem érinti a normalizálás folyamata. Pl. egy régebbi módon képzett, valamely esetben álló szóalak határozószóként vagy egy összetétel tagjaként, ill. egy régebbi módon képzett befejezett melléknévi igenév tisztán névszói alakként él tovább. Ennek egyébként nincs jelentősége a ténylegesen élő képzési módok egyöntetűsége szempontjából. Másodszor teljesen a véletlentől függ az, hogy az osztályok közötti különbségek részleges megszűnése hangtani folyamatokon keresztül történik-e vagy sem. E folyamatok sokszor a teljes kiegyenlítődés előfeltételét jelentik. Harmadszor pedig az ugyanahhoz a képzési módhoz tartozó szavak ellenálló képessége nagyon különböző az emlékezetbe való bevésődés fokától függően, ami miatt rendszerint éppen a mindennapi beszéd legszükségesebb elemei azok, amelyek rendellenes elemek maradnak. Negyedszer egy adott osztály feltétlen fölénye is mindig a körülmények véletlenszerű összejátzásának eredménye. Ameddig nem alakul ki fölény, az egyes szavak hol az egyik, hol a másik oldalra kerülnek, és így éppen az analógia működése által jöhet létre egy igazán zűrzavaros állapot, mígnem éppen ez utóbbi nagy mértékű fellépése orvosolja a bajt. Ilyen sok súlyosbító körülmény közepette természetes, hogy a folyamat a legkedvezőbb esetben is olyan lassan halad előre, hogy mielőtt még a végéhez érne, már további, újonnan keletkezett hangkülönbségek várnak kiegyenlítésre. A hangok ezen örökös változékonysága, amely elengedhetetlen a kiegyenlítődési folyamatok beindulásához, saját maga rombolja le az általa kezdeményezett művet még azelőtt, hogy az befejeződött volna.

Mindezt az újfelnémet írott nyelv ragozási viszonyainak példáján tudjuk szemléltetni. A középfelnémetben nőnemben a három fő ragozási osztály, a régi *i-*, *a-* és *n-* tövű névszóragozás két osztályra csökken le, vö. a 154. §. Azáltal, hogy a mássalhangzós és az *u-*tövű névszóragozás maradék elemei (vö. pl. kfn. *hant*, többes számban *hende*, *hande*, *handen*, *hende*) fokozatosan beépültek az *i* tövűek osztályába, két, egyszerű, egymástól könnyen elkülöníthető minta létezik: 1. egyes szám *-e* nélkül, többes szám *-e* végződéssel és esetleg umlauttal (*Bank* – *Bänke*, *Finsternis* – *Finsternisse*), 2. egyes szám *-e*, többes szám *-en* végződéssel (*Zunge* – *Zungen*). Ehhez a mintához először is nem teljes mértékben a több szótagú *-er* és *-el* végű tövek illeszkedtek (*Mutter* – *Mütter*, *Achsel* – *Achseln*), amelyek egy általános, már középfelnémet szabály miatt általában az *e* hangot elveszítették (ott, ahol az korábban megvolt). Ezek az elemek nem lettek volna annyira zavaróak, de

rajtuk kívül sok nőnemű szó is elveszítette a szóvégi *-e* hangot egyes számban. Hasonló történt az összes több szótagú *-inn* és *-ung* végű tövel, és sok egy szótagú szóval is, mint a *Frau*, *Huld*, *Kost* stb. = kfn. *frouwe*, *hulde*, *kste* stb. A fejlődés menete az utóbb említett szavaknál valószínűleg az volt, hogy eredetileg minden két szótagú, *-e* hangra végződő nőnemű szónak kialakult egy másik alakja is a mondatban elfoglalt helyétől függően, és aztán az ezt követő kiegyenlítődés különböző eredményeket hozott. Ezenkívül számításba jön a felnémet és a középfelnémet versengése, mely az írott nyelvben való uralkodó szerep megszerzéséért folyt. Bárhogy is van, létrejött egy új hasadás: *Zunge* – *Zungen*, de *Frau* – *Frauen*. És ezzel egyidejűleg megint csak megszűnt a két főosztály pontos megkülönböztethetősége. A *Frau* egyes számban a *Bank*, többes számban viszont a *Zunge* szóhoz áll közel. Ez az új zűrzavaros állapot mindazonáltal kedvezően hatott a további kiegyenlítődésre. A *Frau* és a *Bank* érintkezésének az lett a következménye, hogy nagyon sok szó, sőt a szavak többsége átkerült az első osztályból az utóbbi osztályba, vö. *Burg* (többes számban *Burgen* kfn. *bürge*), *Flut*, *Welt*, *Tugend* stb., valamint az összes *-heit*, *-keit*, *-schaft* végű szó. Ily módon kialakulhatott volna a többes szám egységes képzése *-en* (*n*) végződéssel, és csak egyes számban maradt volna meg a szavak közötti különbség: az *e* hang megléte vagy hiánya a szó végén. De ez a folyamat nem zárult le teljesen, mivel ezt a régi *i*-töví névszóragozás jelentős számú megmaradt példánya akadályozta.

Hasonló megfigyeléseket tehetünk a hímnemű és semleges főnevek esetében is, azzal a különbséggel, hogy náluk még zavaróbb körülmények jelentkeztek. A viszonyok itt is alkalmasak lettek volna arra, hogy létrehozzák egyes szám alanyesetben az *-e* hangra végződő, ill. a szóvégi *-e* hiányát mutató szavak szétválasztását (*Arm* – *Arme*, *Wort* – *Worte*, aber *Funke* – *Funken*, *Auge* – *Augen*), ha nem jött volna közbe a szavak egy részénél az *-e* hang elvesztése (*Mensch* – *Menschen*, *Herz* – *Herzen*).

156. § A funkcionálisan különböző alakok hangzásbeli egybeesése az etimológiai csoportokon belül megy végbe. Az ófelnémetben a szóvégi hangsúlytalan $m > n$ változás okozza a másodlagos végződés egybeesését többes szám 1. és 3. személyben: régebbi forrásokban szerepel a *gâbum* – *gâbun*, *gâbîm* – *gâbîn*, a későbbiekben azonban mindkét személyben a *gâbun*, *gâbîn* jelenik meg. Egy ilyen egybeesés kiváltó oka az ófelnémetben leginkább a szóvégi teljes magánhangzók elgyengülése, *e* hanggá válása, kfn. *tage* = ófn. *tage* (egyes szám részeshatározó eset) – *taga* (többes szám alanyeset) – *tago* (többes szám birtokos eset); kfn. *hanen* = ófn. *hanin* (egyes szám birtokos és részeshatározó eset) – *hanun* (egyes szám tárgyeset, többes szám alany- és tárgyeset) – *hanôno* (többes szám birtokos eset) – *hanôm* (többes szám részeshatározó eset). Az ófelnémet alakok egy részében korábban különböző formák egybeesése látható, amely nem megy mindig végig egy teljes ragozási osztályon, elég, ha csak az eredetileg hozzá tartozó szavak egy részét érinti, vö. pl. a *Tag* – *Tage* – *Tagen* szavakat a *Sessel* – *Sessel* – *Sesseln*, *Winter* – *Winter* –

Wintern és *Wagen* – *Wagen* – *Wagen* szavakkal. Ritkábban jelentkezik az egybeesés az azonos alapból létrehozott képzett szavaknál, mint a ragozási alakoknál. Mivel az ilyen képzett szavak maguk is képesek egy egész alakrendszer létrehozására, egybeesésük kétféle szempontból is csak részleges lehet. Először is több, eredetileg hangalakjában különböző szóosztály szavainak csak egy része tud egybeesni. Így az ófelnémetben minden melléknévből két szabályos ige képezhető, egy tárgyatlan *-ên* végű és egy tárgyas *-en* (= gót *-jan*) végű. A középfelnémetben mindkét osztály végződése egybeesik, de a tőszótag felépítése csak részben egyezik, mert legtöbbjüket megkülönbözteti egymástól az umlaut megléte vagy hiánya, vö. egyrészt a *leiden* a *leidên* = ‘kellemetlenné válik’ valamint a *leiden* a *leiden* = ‘kellemetlenné tesz’ jelentésű igéből, a *rîchen* ‘meggazdagodni’ és ‘gazdaggá tenni’ jelentésű, a *niuwen* ‘megújulni’ és ‘megújítani’ jelentésű igék; másrészt pedig az *armen* ‘elszegényedni’ – *ermen* ‘szegénnyé tenni’, a *swâren* ‘nehézzé válni’ – *swæren* ‘nehézzé tenni’ jelentésű igék. Másrészt viszont nem szükséges, hogy a hangzásbeli egybeesés két rokon szó összes alakjára kiterjedjen. Az úfn. *schmelzen* ige a középfelnémet időszakban két különböző szót egyesített magában: az egyik a *smëlzen* (nyílt *e*-vel), amely szabálytalan ragozású tárgyatlan ige, a másik pedig a *smelzen* (zárt *e*-vel), amely szabályos ragozású tárgyas ige. Az egybeesés azonban csak a jelen idejű alakokra terjed ki, de azok közül nem érinti a kijelentő mód 2. és 3. személyt, valamint a felszólító mód egyes szám 2. személyt: *schmilzt*, *schmilz* – *schmelzt*, *schmelze*.

157. § A funkcionálisan különböző alakok hangzásbeli egybeesése gyakran további következményekkel jár, pl. azzal, hogy a beszélők annyira hozzászoknak a hangzásbeli azonossághoz, hogy olyan esetekre is átviszik, amelyekben azt a fejlődés még nem alakította ki. A szóvégi *m > n* változás miatt az ófelnémet ige többes szám 1. és 3. személyű alakja azonossá vált (*gâbun* a *gâbum* alakból és *gâbun*), kivéve a kijelentő mód jelen időt, ahol a különbözőség még a középfelnémet időszakba is áthagyományozódott: *geben* – *gebent*. Ez a különbség először a közép- majd pedig a felnémetben azáltal szűnik meg, hogy a többes szám 3. személyű alak hasonlóná válik az elbeszélő múlt és a kötőmód többes szám 3. személyű alakjához, ahogy azt már a fentiekben említettük. Lehet, hogy ebben közrejátszott az is, hogy a beszélők hozzászoktak a többes szám 1. és 3. személyű alakok egyezéséhez. Biztosan ennek hatása az, hogy az alemannban a XIV. századtól az *-ent* végű alakokat a többes szám 1. személyre is használják. A többes szám 1. és 3. személyű alak kiegyenlítődése a mai írott nyelvben is megvan a létige alakjaiban: *sind* = kfn. *sîn* – *sint*. A felső szászban fordított a helyzet, ott a többes szám 3. személyű alak is *sein*. Egy másik példát szolgáltat nekünk az alany- és tárgyeset közötti kiegyenlítődése a németben. Az ősgermánban mindkét eset hím- és nőnemben legtöbbször még különböző volt. Azonosság valószínűleg csak a nőnemű *a*-tövéknél létezett (gót *gibôs*, óskandináv *gjafar*). Az ófelnémetben – ugyanúgy, mint a többi nyugati germán nyelvjárásban – az *o*-, *i*-, *u*-tövék és a mássalhangzós tövék egyes szám

alanyesetű alakja – az ún. gyenge névszóragozás kivételével – a tárgyasetű alak szóvégi *s* hangjának lekopása miatt vele azonossá vált (*fisc*, *balg*, *sunu*, *man* = gót *fisks* – *fisk*, *balgs* – *balg*, *sunus* – *sunu* és óskandináv *fiskr* – *fisk*, *belgr* – *belg*, *sonr* – *son*, *maðr* – *mann*). Továbbá hangzásbeli egybeesés jött létre a gyenge névszóragozás többes szám alany- és tárgyasetű alakjában (*hanun*, *zungún*, ősgermánban valószínűleg **hanoniz* – **hanonz*). Ez újabb okot adott arra, hogy egy további kiegyenlítődés induljon be. Az *o*-, *i*-, *u*-tövű valamint a mássalhangzós tövű szavak többes szám alanyesetű alakja benyomult a tárgyaset helyére, és így ugyanolyan alakegyezést hozott létre, mint amilyen egyes számban van: *taga*, *balgi* (*belgi*), *sunu* = gót *dagôs* – *dagans*, *balgeis* – *balgins*, *sunjus* – *sununs* és óskandináv *dagar* – *daga*, *belgir* – *belgi*, *synir* – *sunu* (*sonu*). Az ófeltnémetben a tárgyaset hangtörvények alapján elvárt alakjai **tagun*, **balgin*, **sunun* lennének. A mássalhangzós tövűeknél a gótban és az óskandinávban kiegyenlítődés indult el. Az ősgermánban feltételezhető alakok **manniz* – **mannunz* = ófn. *man* – **mannun*, az utóbbi alakot az előbbi kiszorította. A mellékneveknél és a nyelvtani nemmel rendelkező névmásoknál az alanyesetű alak benyomult a tárgyasetű helyére: *blinte* (*a*), *die* (*dia*) = gót *blindai* – *blindans*, *þai* – *þans*. A nőnemű *a*-tövűeknél a két eset hangzásbeli egyezése többes számban előidézte azok kiegyenlítődését egyes számban is. Először az alany- és a tárgyasetű alakokat vegyesen használták, aztán általában a tárgyasetű alak szilárdult meg, míg az alanyesetű használata meghatározott esetekre korlátozódott, mígnem teljesen eltűnt. Míg az angolszász megkülönbözteti a *ziefu* – *ziefē*, *âr* – *âre* alakokat, az ófeltnémetben csak a *geba* és az *êra* tárgyasetű alakok vannak meg, valamint egymás mellett él az alany- és tárgyasetű *halba* és *halb*, *wisa* és *wis* stb. Az újfelnémetben a gyenge ragozású mellékneveknél nőnemben az alanyesetű alak kiszorította a tárgyasetű alakot: *lange* = kfn. *lange* – *langen*. Továbbá a nőnemű névelő tárgyasetű alakja kiszorította az alanyesetű alakot: *die* = kfn. *diu* – *die*. Már a középfelnémetben a tárgyasetű *sie* kiszorította az alanyesetű *siu*-t. A rajnai frank és az alemann dialektusban megtalálható továbbá a *der* névelő alanyesetű alakja tárgyasetű funkcióban.

Ha egy nyelvben az eredetileg alakjukban különböző esetvégződések egybeesése kiterjedt mértékben jelentkezik, akkor ez okot adhat az egybeeséstől megkímélt egyéb alakok teljes vagy nagymértékű törlésére, ahogy ez az angolban és az újlatin nyelvekben történt. Így újra olyan tőalakok keletkeznek, amilyenek az esetek kialakulása előtt léteztek, és amelyeket helytelenül nevezünk alany- vagy tárgyasetű alaknak.

158. § Az egymással rokon szavak alakjainak részleges egybeesése tompítja ezen szavak különbözőségének érzetét, és ezért olyan szavak is könnyen összeolvadhatnak, melyek alakjai nem esnek egybe. A fentiekben tárgyalt kfn. *smëlzen* és *smelzen* egybeesésének az lett a következménye, hogy a szabálytalan ragozású *schmilzt*, *schmolz*, *geschmolzen* alakokat tárgyas igeként használták, a szabályos ragozásúak pedig mára már teljesen használaton kívül kerültek. Hasonlóképpen a *verderben* szabályos ragozású alakjait, amelyekhez eredetileg tárgyas igei jelentés tartozott,

visszaszorították az eredetileg csak tárgyatlan szabálytalan ragozású igealakok, és ezért a szabályos igét ma már csak erkölcsi értelemben lehet használni. A *quellen*, *schwellen*, *löschen* igék esetében a mai helyes nyelvhasználat megőrizte ezt a különbséget, de a *löschen* igénél olykor előfordulnak szabályos alakok tárgyatlan igei jelentésben, pl. *es löscht das Licht der Sterne* (Schiller). A *quellen* és a *schwellen* esetében mindkét irányba történik keveredés, pl. *dem das frischeste Leben entquillt* (Goethe) – *gleichwie ein Born sein Wasser quillt* (Luther); *schwelle, Brust* (Goethe); *die Haare schwellten* (Tieck) – *die Ehrsucht schwillt die Brust* (Günther), *was ist, das mit Sehnsucht den Busen dir schwillt* (Z. Werner), *Seifenblasen, die mein Hauch geschwollen* (Chamisso).

12. fejezet

A funkció megváltozásának hatása az analógiás képzésre

159. § Az egyes szavak, szóalakok és szintaktikai szerkezetek nyelvi csoportokba történő besorolása azok funkciójától függ, ezért a funkció megváltozása kiválthatja egy elem átkerülését egy másik csoportba. A csoporthoz való tartozásnak azonban az is feltétele, hogy az elem osztozzon annak alkotó erejében. Így olyan hasonló, újonnan létrehozott alakok keletkeznek, amelyek más irányba mozognak, mint ahogy az adott szóalak vagy szerkezet-felépítési mód eredete alapján elvárható lenne. Mindezt a következő példák szemléltetik.

160. § Egy köznévi tulajdonnévvé történő átalakulása a névszóragozás megváltozását vonja maga után, vö. a tárgy- és részeshatározó esetű *Müllern, Schneidern, Beckern* stb. szavakat. A keresztény egyistenhit egyik következménye volt az, hogy az ófn. *got* szónak létrejött egy *gotan* tárgyesetű alakja a tulajdonnevek analógiájára. Ezzel hasonlíthatók össze a részeshatározó-tárgy esetű *Vatern* és *Muttern* szóalakok, amelyek ebben a formában pl. Berlinben használatosak.

A családnevek kialakulását követően a vezeték- és utónevet a beszélők egy egységnek fogják fel, és ezért pl. birtokos esetben a *Friedrich Müllers* alakot képzik. Addig azonban, amíg a *Müller* szó a személy foglalkozását megjelölő és őt jellemző szóként szerepelt, a *Friedrichs Müllers* alakot kellett használni. Miután az eredetileg a származás megadására használt *von* előjárószo a nemesi származás jelölése lett, és a személynév részévé vált, pl. birtokos esetben a *(Karl) von Rottecks* (tehát már nem a *Karls von Rotteck*) alakot képezték a beszélők. Svájcban, ahol nem ritka az olyan családnév, mint a *Von der Mühl, Auf der Mauer*, a főhangsúly az előjárósóra esik, ami annak a következménye, hogy az egész szerkezet egy szónak számít. Hasonló a helyzet olyan helységneveknél, mint *Amsteg, Ímhof*.

161. § A lat. *decemviri* eredetileg nem jelentett mást, mint ‘tíz férfi’. Miután azonban a beszélők hozzászoktak ahhoz, hogy ezt a kifejezést egy meghatározott testület megjelölésére használják, kialakult az egyes számú *decemvir* alak az adott személy tisztségének megjelölésére. Hasonlóképpen jött létre a *der Siebenschläfer* szó a *die sieben Schläfer* szókapcsolatból (a legenda szerint), ill. a kfn. *der zwelfbote* (‘apostol’) szó a *die zwelf boten* szókapcsolatból.

Ha egy összetett alakot a beszélők már nem érznek összetettnek, akkor ez az egyszerű alakok analógiás hatásának következménye. Vö. a következő befejezett melléknévi igeneveket: *gefressen* (kfn. még *frezzen*, mert az ige az **fr-* = gót *fra-* és *ezen* részekből tevődik össze), *geblieben* (kfn. *beliben*), *gegönnt* (*gan* ‘én kívánok’ a *ga-an alakból), dél és keleti frank *gepalde* a *palde* = *behalten* ige alakja. A gr. *ekátheudon* alak megjelenése a *katheûdon* alak mellett azzal magyarázható, hogy az egyszerű *heûdô* eltűnt a szokásos használatból.

162. § Egy teljesen főnévvé vált melléknév követheti a régi főnevek analógiáját. A *Greis* és *Jünger* szavak, amelyek eredetileg szabályos módon főnévvé vált gyenge melléknevek voltak, így tudtak átlépni az erős névszóragozási csoportba. Belőlük vezethetők le a *Greisin* és *Jüngerin* nőnemű alakok. Ugyanígy kapjuk meg más szavak főnévvé válása során a *Fürstin* ('a fejedelem felesége'), *Obristin* ('az ezredes felesége'), *Gesandtin* ('a követ felesége'), valamint a *Bekanntin*, *Verwandtin* szavakat, az utóbbi kettő a *die Bekannte*, *Verwandte* alakok helyett áll.

A görög *-ôs* végű határozószók eredetileg az *o*-névszóragozás esetei voltak. Miután azonban kiváltak a ragozási rendszerből, és az *-ôs* szóképző szuffixumként kezdett működni, olyan más szótövekre is át tudott terjedni, amelyekre ragozás tekintetében az *o*-tövek nem voltak hatással, vö. *hêdéôs*, *sôphrônôs* stb. Hasonló a helyzet az ófn. *-o* határozói szuffixummal, amely ugyancsak az *o*-tövű elemektől terjedt át az *i*- és *u*-tövű szavakra: *kleino*, *harto* a *liobo* alak alapján stb.

Az újfelnémetben jelentős azoknak a határozóknak a száma, amelyek eredetüket tekintve névszók egyes számú birtokos esetű alakjából keletkeztek, mint a *falls*, *rings*, *rechts*, *stracks*, *blindlings*. Az *s* azonban már nem a birtokos eset jeleként, hanem határozói szuffixumként jelenik meg. Ennek következtében az újfelnémetben az *s* áterjed más határozókra is, mégpedig olyanokra, amelyek eredetüket tekintve névszók esetei voltak vagy egy előljárószó és egy esetforma összekapcsolódásából álltak elő, és amelyeket a beszélők nem érznek összetettnek, hanem úgy vélik, hogy a határozószók általános kategóriájába kerültek át, vö. *allerdings* (az *aller Dinge* többes szám birtokos esetű alakból), *schlechterdings*, *jenseits*, *diessseits* (kfn. *jensît* egyes szám tárgyesetű alak), *abseits* (az *ab Seite* szókapcsolatból), *hinterrücks*, a XVII. században *hinterrückens* alakban is (a régebbi *hinterrück*, *hinterrücken* alakból), *unterwegs*, *unterwegens* (az *unter Wege*, *unter Wegen* szókapcsolatból), *vollends* (régebben *vollen*, *vollend*) stb. Az *s* tehát esetvégződésből szóképző elemmé vált, ami azt is lehetővé tette, hogy levezetett alakokban éljen tovább: *desfallsig*, *allenfallsig*.

Hans Sachs a *flugs* szó közép fokát *flüchser* alakban adja meg. Ez egyik következménye annak, hogy a főnévi esetforma egyenrangúvá vált a melléknévi határozószókkal, ugyanis eredetileg csak az utóbbiakat lehetett fokozni.

163. § Ha egy szintaktikai szerkezet egyetlen szóvá olvad össze, akkor ez az új egység az egyszerű szó analógiájára fog viselkedni, és felveszi azokat a tulajdonságokat, amelyek az egyszerű szót jellemzik. Különböző nyelvekben előfordul, hogy egy partikula hozzátapad egy névmáshoz. Ennek az lehet a következménye, hogy az egyszerű szavak mintájára a ragozás a szó közepéről a szó végére helyeződik át. Az *i-pse* ragozásakor Plautus még tárgyesetben az *eumpse*, *eampse*, ill. ablativusban az *eopse*, *eapse* alakokat használja, amelyeket később az *ipsum* stb. vált fel. Hasonló fejlődésen ment keresztül a mi *dieser* névmásunk, amit az északi ógermán rovásírásos formák igazolnak is, amely névmás a névelő és a *se* partikula összekapcsolódásából jött létre. A nyelv nagy

mértékű gazdagodása származik abból, hogy ilyen másodlagos összeolvadásokból keletkezett összetett alakokból ugyanolyan levezetett formák jönnek létre, mint az egyszerű szavakból, valamint hozzájuk hasonlóan újra összetételek tagjaivá válhatnak, vö. *Überwinder, Überwindung, ergiebig, befahrbar, gedeihlich, Betrübniß, Gefangenschaft, Befangenheit; edelmännisch, hochmütig, jungfräulich, landesherrlich, Landsmannschaft, Grossherzogtum, Bärenhäuter, Kindergärtnerin; sofortig, bisherig, jenseitig; Rotweinflasche, Gänseleberpastete; Überhandnahme, Vorwegnahme, Zurücknahme.*

164. § Nem ritka egy ragozott alak megmerevedése, ha olyan esetekre is áttérjed, amelyekben használata tulajdonképpen nem indokolt.⁴¹ *Selber* szavunk a régebbi *selb* melléknév egyes szám alanyesetű alakja hímnemben, egyes szám birtokos és részeshatározó esetű alakja nőnemben és többes szám birtokos esetű alakja is egyidejűleg, amely melléknévként már csak a *der selbe* szóban maradt fenn. A vele azonos jelentésű *selbst* = régebbi *selbes* ugyanennek a szónak egyes szám alany- és tárgyesetű alakja semleges nemben, valamint egyes szám birtokos esetű alakja hímnemben és semleges nemben. A középfelnémetben ennek a szónak részben erős, részben pedig gyenge a ragozása, valamint nemben, számban és esetben igazodik ahhoz a névmáshoz, amelyre vonatkozik, tehát *im selben, ir selber, sîn selbes* stb. Ha a középfelnémetben megmaradt alakok más alakok helyére is behatoltak, akkor ez csak annak lehet a következménye, hogy a beszélők ezt a szót már nem érezték melléknévnek. Mivel a beszélők a *selber* alakban már csak egy energikus határozott beazonosító funkciót érezték, ezt az alakot olyan esetekben használták, ahol az azonosítás kifejezésére volt szükség. Hasonló a helyzet a dialektális *halber* szóval: *die Nacht ist halber hin, es ist halber eins*; és az *einander* névmással, amely helyett az ófelnémetben szabályos ragozás van jelen: *ein anderan, ein andermo* stb. A középfelnémetben még mondhatjuk, hogy *beider des vater und des sunes*, ahol is a *des vater und des sunes* tulajdonképpen értelmezői viszonyban áll a *beider* szóval. Szokásosabb azonban a *beide des vater und des sunes*. A *beide* alanyesetű alak tehát megmerevedett azáltal, hogy a szerkezet eredete már nem jut el a tudatosság szintjére, és a *beide – und* funkciója a *sowohl – als auch* funkciójához közelebb került. A latin alanyesetű *quisque* a visszaható névmás és a hozzá tartozó birtokos névmás mellett túllépte hatáskörét, pl. *multis sibi quisque imperium petentibus*. Plautusnál a *praesente testibus* szókapcsolatot találjuk a *praesentibus* helyett, Afraniusnál pedig az *absente nobis* szókapcsolat szerepel. A példákban felismerhető, hogy a szóban forgó melléknévi igenévi alakok jellegükben az előjárószókhöz kezdtek hasonlítani. Olyan szerkezetek kialakulása, mint az *agedum conferte, agedum creemus* annak a következménye, hogy a beszélők az *age* alakot már nem egy felszólító mód, egyes szám, 2. személyű igealaknak, hanem egy általános biztatást kifejező kiáltásnak érezték. Hasonlóképpen a gr. *áge* állhat többes számú szó

⁴¹ Vö. a következő példákat Brugmann: *Ein Problem der homerischen Textkritik*, 119kk.

előtt is, ugyanúgy, mint az *eipé, phére, idou*⁴²; vagy mint a lat. *cave dirumpatis* (Plautus) és hasonlók. Köznyelvünkben ilyen a *warte mal*, melyet akkor is használhatjuk, ha több személyt vagy olyasvalakit szólítunk meg, akit különben magázunk. A régebbi újfelnémetben a *siehe* több személy megszólításakor is használatos. Teljesen megmerevedett alak a fr. *voici, voilà*. A kései görögben az *ô'phelon* és *ô'phele* szavakat a személy és a szám figyelembe vétele nélkül használják kötőszóként. *Nur* szavunk az *enwære* ('hacsak nem') alakból jött létre. Az *enwære* alak tehát benyomult az *enwærest, enwæren, ensî, ensîn* stb. alakok helyére.

Hasonló folyamattal állunk szemben, amikor is a kései kfn. *sich* előljárószó kíséretében olyan mondatokban is szerepel, amelyekben az alany 1. vagy 2. személyű.⁴³ Ez annak a következménye, hogy a beszélők az *über sich* vagy *unter sich* kapcsolatokat már nem bontják részekre, hanem egy egységként 'a magasba', ill. 'a mélybe' jelentésben fogják fel őket, vö. a mai *vor sich gehen* és *an und für sich* kifejezéseket. Ezért ezeket a szókapcsolatokat úgy is lehet használni, hogy egyáltalán nem az alanyra, hanem egy függő esetre vonatkoztatjuk őket, pl. *heb hinten über sich das Glas* ('emeld a poharat a magasba', Uhland: *Volkslieder* 'Népdalok'). Ugyancsak a megmerevedési folyamat eredményét látjuk a *seiner Zeit* kifejezésben, vö. pl. *die Jugend ist unternehmend, wir sind es seiner Zeit auch gewesen* (Hackländer) és a lat. *suo loco, sua sponte, suo nomine* kifejezésekben. Római jogászoknál találunk olyan szókapcsolatokat, mint a *si sui juris sumus*. Az óskandinávban a visszaható névmás segítségével létrejött a szenvedő és a mediális igenem. A *sik* alakból származó *-sk*, későbbi *z*, amely eredetileg csak a 3. személynél jelenhet meg, először a 2., majd az 1. személyre terjedt át, pl. *lúkomz* a régebbi *lúkomk* (= *lúko-mik) helyett. A beszélők a *z*-t már nem annak eredeti jelentésében, hanem a mediális vagy szenvedő igenem jeleként értelmezték. Nagyon sok felnémet és középnémet nyelvjárásban a *sich* szócskát visszaható névmásként a többes szám 1. személyre, néha pedig a 2. személyre vonatkoztatva is használják. Alkalmazási körének a többes szám 1. személyre való szokásos korlátozása azzal magyarázható, hogy itt az alak átterjedését megkönnyítette a többes szám 1. és 3. személyű igelak megegyezése.⁴⁴ A bajor nyelvjárásokban a *sein* birtokos névmást a nőnemű és a többes számú alakokra is vonatkoztatják, vö. Schmeller 198. o.

165. § Plautus a *perire, deperire, demori* 'halálosan szerelmesnek lenni' jelentésű igék mellett tárgyesetet használ. Hasonlóképpen jár el Vergilius, Horatius és mások az *ardere* = 'szerelemtől égni' jelentésű igével. Nyilvánvaló, hogy ezeknek a szavaknak a felépítésére hatással van az *amare* ige, mert metaforikus használatukban az utóbbi tulajdonképpeni jelentéséhez állnak

⁴² Vö. Brugmann i.m. 124. o.

⁴³ Vö. Brugmann i.m.

⁴⁴ A Brugmann által az i.m. 123. oldalán kifejtett nézetet, mely szerint a *sich* az *unsich* alakból származik, nem tudom elfogadni, mert az *unsich* alak már azelőtt eltűnt, hogy a *sich* ezen használata megjelent volna. Weinhold: *Bairische Grammatik* (359. §) és Schuchardt: *Slawodeutsches* című művében (107. o.) szereplő szláv hatás elfogadását kizárja a jelenség elterjedési területe.

közel. Ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy az *amare* ige – legalábbis a költői nyelvben – elhasználódott. Ha ugyanis tulajdonképpeni jelentését továbbra is élőnek érezték volna, akkor nem váltották volna fel más szavakkal. Eközben azonban figyelembe kell venni, hogy milyen mértékű szándékos költői merészséggel kell számolnunk. Más a helyzet a szokásos köznapi beszéddel. Itt is gyakran előfordul az, hogy egy szó az alapjelentésének megfelelő szerkezet-felépítési módot egy másikkal cseréli fel, amely azonban nem illik hozzá. Ilyenkor vagy egy meghatározott szó, vagy olyan szavak csoportja hat rá, amelyekhez az idők folyamán jelentésében közelebb került. A szerkezetváltás az alapjelentés elhalványulásának biztos kritériuma. Ugyanis ebben gyakran az eredetileg a jelentés alapjául szolgáló érzékelhető szemlélettől való elszakadás mutatkozik meg.

Erre az elszakadásra különösen tanulságos példáknak bizonyulnak a helyhatározókkal alkotott összetételek. Az *einwirken* és *Einwirkung* szavakhoz eredetileg az *in* előjárósó tartozik, amely a XVIII. században szokásos használat volt, vö. *sobald Kunst und Wissenschaft in das Leben einwirkt* (Goethe); *durch die Einwirkung in gewisse Werkzeuge* (Garve). Ma az *auf* előjárósót használjuk, ugyanúgy, mint az egyszerű *wirken* ige mellett, ami azt igazolja, hogy azt az érzékelhető szemléletet, amelyre az *ein* utalt, már elvesztettük. Ugyanez a csere ment végbe az *Einfluss* főnév esetében, vö. *Folgen, die in ihre Glückseligkeit einen notwendigen Einfluss haben sollen* (Lessing), *Gesundheit ist ein Gut, welches in alles Einfluss hat* (Garve), általános használat a XVIII. században (az *einfließen* = ‘befolyással/hatással van’ jelentésű ige mellett is korábban az *in* és az *auf* állt); továbbá az *einschränken* ige esetében, vö. *es hat längst aufgehört in die engen Grenzen eingeschränkt zu sein* (Lessing) stb.; valamint az *Eindruck* főnévnél, vö. *die Nähe des schönen Kindes musste wohl in die Seele des jungen Mannes einen so lebhaften Eindruck machen* (Goethe); *welchen tiefen Eindruck er, auf mein ganzes Leben, in mein Herz gemacht hat* (Miller); még világosabb példa: *um durch das Grosse dieses Todes einen unauslöschlichen Eindruck seiner selbst in das Herz seiner Spartaner zu graben* (Schiller); de az *auf* előjárósóval már Lessingnél megjelenik; végül az *eingehen* ige esetében, vö. *da ich in alles einging* (az *auf* már a XVIII. században szokásos használat). Az *abgeneigt*, *Abneigung* szavak mellett álló *gegen*, vagy a régebbi írók által használt *vor* előjárósó nem lehet azok eredeti kísérője, az ugyanis csak a *von* lehet, vö. *abgeneigt von der bessren Meinung* (Lessing), *Abneigung von den Erdentöchtern* (Wieland), *Abneigung von allen literarischen Händeln* (Goethe). A *nachdenken* ige melletti *über* előjárósó legrégebbi előfordulása Jacob és Wilhelm Grimm: *Deutsches Wörterbuch* című szótára szerint Schiller: *Don Carlos* című művében található; különben a XVIII. században, egészen a XIX. század elejéig az ige pusztá részeshatározó esettel történő használata volt szokásos (amely esetet tulajdonképpen a *nach* határozott meg), pl. *um ihren Briefen nachzudenken* (Nicolai), *ich dachte der Ursache nach* (Goethe), *und dachte manchen Dingen nach* (Frenssen). Hasonló a helyzet a

nachsinnen igével, vö. *als wenn sie einem grossen Streich nachsäne* (Goethe), *oft sinn' ich meinen eignen Worten nach* (Grillparzer).

Ha azt mondjuk, hogy *sei mir willkommen in meinem Hause*, akkor világos, hogy a *willkommen* szó második alkotóelemét már nem a *kommen* ige befejezett melléknévi igenévi alakjának tekintjük. Amíg ez a folyamat végbement, az igével együtt járt az irány megadása is, pl. *willekomen her in Guntheres lant* (Nibelung-ének).

A *vergnügt über etwas* szerkezet analógiás viszonyban áll a *froh über etwas* és ehhez hasonló szerkezetekkel, ami megmutatja, hogy a beszélők a *vergnügt* szót már nem a *vergnügen* 'kielégíteni' jelentésű ige befejezett melléknévi igenévi alakjának érzik, amelynek eszközhatározója a *mit* elöljárószóval csatlakozna az igehez, ami egyébként így is történt egészen addig, amíg a *vergnügt* szó jelentése 'elégedett', és nem 'boldog' volt; vö. még Wielandnál: *Tag meines Lebens hab ich niemand über das Werk eines andern so vergnügt gesehen, als er es mit dem Oberon war*. Hasonlóképpen a *sich bekümmern* és a *bekümmert* mellett most szokásosan az *um* elöljárószó áll, míg a XVI. és a XVII. században még a *mit* volt a szokásos használat, vö. Grimmelshausen: *Der abenteuerliche Simplizissimus* című művéből vett példákkal: *mit Schulpossen sich nicht viel zu bekümmern; weil Mercurius mit allerhand Staatsgeschäften bekümmert war*. Murner még azt mondja, hogy *vnd hindern jn von synem glück*, a *hindern* ige 'hátra nyomni' tulajdonképpeni alapjelentésének megfelelően, míg az ige összekapcsolása az *an* elöljárószóval az átvitt értelem megjelenésének a jele. A *verehren* ige szerkezetalkotó képessége gyökeres átalakuláson ment keresztül, ugyanis eredetileg az alapjelentésének megfelelően az *einen womit verehren* volt használatos. Miután azonban az ige felvette a 'megajándékoz' jelentést, érvényre jutott a *schenken* és a hozzá hasonló igék hatása.

A *quin conscendimus equos*, azaz 'miért nem szállunk lóra' kifejezés a 'hadd szálljunk lóra' tartalommal azonos jelentéssel bír, ami miatt a *quin* után felszólító módban, vagy jelen esetben a biztatás kifejezésére szolgáló kötőmódban álló alakot használhatunk, pl. *quin age istud, quin experiamur*. Hasonlóképpen a kfn. *wan fürchtent si den stap*, azaz 'miért nem félnek a bottól' közelít ahhoz a jelentéshez, hogy 'bárcsak félne a bottól'. Ennek következményeként a *wan* után a bevezető kötőszó nélküli óhajtó mondatokban szokásos kötőmód jelen idő jelenik meg, pl. *wan hæte ich iuwer kunst*. Ugyanígy magyarázható valószínűleg az ófr. *car* (= *quare*) mellett a kötőmód és a felszólító mód használata (vö. Diez III, 214).

A gr. *oukoûn* eredetileg 'ugye' jelentésben olyan kérdés bevezetésére szolgált, amelyre igenlő választ várt a kérdező. Az *oukoûn* szóval kezdődő mondatokat azonban a beszélők fokozatosan közvetlen igenlő állításnak fogták fel. Emiatt ennek a partikulának csak a következtetést kifejező funkciója maradt meg, és olyan mondatokban kezdték el használni a beszélők, amelyeket már nem is lehetett kérdő mondatnak tekinteni, pl. felszólító módban álló ige

mellett vö. *ou'koûn apágagé me aúthis es tòn bíon* (Lucianus).⁴⁵ Teljesen ugyanezt a fejlődést mutatja a szanszkrit *na-nu*⁴⁶, amely először a *nonne* szóhoz hasonlóan kérdő mondatok bevezetésére szolgált. Miután azonban az ilyen kérdő mondatokat a beszélők állító mondatokká értelmezték át, a *na-nu* fordítása a 'dehát' lett, és felszólító mondatokban is megjelent, vö. *nanu ucyatám* 'de hát ezt meg/el kell mondani'.

A latin accusativus cum infinitivo szerkezet eredetileg minden esetben csak tárgyas ige mellett állhatott, egészen addig, amíg a beszélők úgy érezték, hogy a tárgyesetben álló alany közvetlenül a ragozott igtől függ, vö. ezzel kapcsolatban a 16. fejezetet. Miután azonban az értelmezés úgy tolódott el, hogy az acc. cum inf. alárendelő mondatként és a tárgyesetű főnév annak alanyaként szerepelt, lehetővé vált a szerkezet használati körének bővítése. Így a latinban olyan igék is létrehozhatnak acc. cum inf. szerkezetet, amelyek mellett nem állhat tárgy, mint a *gaudere*, *dolere*, továbbá olyan szókapcsolatok, mint a *magna in spe sum*, *spem habeo*, stb. Nagyon sok esetben az acc. cum inf. szerkezetet alanyként használják, pl. a *licet*, *accidit*, *constat* stb. igék, a *fas*, *jus est* stb. kifejezések, valamint a nominativus cum infinitivo szerkezettel álló szenvedő igék esetében, vö. *non mihi videtur ad beate vivendum satis posse virtutem* (Cicero); *Volcos et Aequos extra fines exisse affertur* (Livius). Továbbá az acc. cum inf. szerkezet olyan mondatokba is behatol, amelyek egy másik acc. cum inf. szerkezettől függenek. Ilyenek először is a lazán csatolt vonatkozó mellékmondatok, pl. *mundum censent regi numine deorum, ex quo illud natura consequi* (Cicero), vö. Draeger 447. § 1., továbbá a hasonlító mondatok, pl. *ut feras quasdam nulla mitescere arte, sic immitem ejus viri animum esse* (Livius); *addit etiam se prius occisum iri ab eo quam me violatum iri* (Cicero), vö. különösen 448, 1. 453, 2., valamint a függő kérdések, pl. *quid sese inter pacatos facere, cur in Italiam non revehi* (Livius), vö. különösen 450, sőt az idő- és okhatározói mellékmondatok is, pl. *crimina vitanda esse, quia vitari metus non posse* (Seneca), vö. különösen 448, 2. 3. Ehhez hasonló bővülés található a görögben is. Az a szokás, mely szerint a főnévi igenévhez tartozó alany tárgyesetben áll, ahhoz vezetett, hogy a beszélők ezt az esetet a névelő által főnevesített főnévi igenév mellett is használták, akármilyen esetben állt is az utóbbi, vö. *aitios tou níkêthê[^]nai toû Lakedaimoníous, dià tò té[^]n pólin hêrê[^]sthai, hupèr tou taûta mê[^] gígnesthai*.

166. § Ha két szerkesztési mód funkciójában részben fedi egymást, akkor néhány ránk hagyományozott szintaktikai szerkezet esetében bizonytalanság keletkezhet arra nézve, hogy melyik szolgál a másik alapjául. Így elindul a szerkezet átértelmezése, ami új irányt ad az analógiának.

A birtokos esetben álló főnév hasonló funkcióval rendelkezik, mint a jelzői melléknév. Olyan szókapcsolatok esetében, mint a *Hamburger Rauchfleisch*, *Kieler Sprotten*, az első elem alapjául az adott település lakosainak birtokos esetű jelölése szolgált. A nyelvérzék azonban ezt

⁴⁵ Vö. Kühner: *Griechische Grammatik* II, 1, 717. o.

⁴⁶ Erre a párhuzamosságra Brugmann hívta fel a figyelmemet.

inkább egy helységnévből levezetett melléknévnek fogja fel. Mindenesetre közvetlenül a helységre, és nem annak lakosaira vonatkoztatjuk ezt a szót, bár az a tény, hogy nem ragozható, arra utal, hogy nem egy valódi melléknévvel állunk szemben. Másrészt viszont, a névelő használatának módja ennél a szerkezetnél (*das Hamburger Rauchfleisch*) azt mutatja, hogy az első tagot már nem érezzük birtokos esetűnek, hiszen nem állhat birtokos esetű alak egy névelő és egy főnév között. Az ófelnémetben eltűnt a nőnemű és többes számú *sie* személyes névmáshoz tartozó birtokos névmás. Ehelyett a *sie* birtokos esetű alakját használták: *ira, iro*. A középfelnémetben is megmaradt a birtokos esetű *ir*, amelyet azonban szórványosan elkezdtek a beszélők melléknévnek tekinteni és úgy is ragozni. Ez a használat az újfelnémetben általánossá vált, és így jött létre a mai *ihr* birtokos névmásunk. A birtokos eset és a jelzői melléknév érintkezése valószínűleg hozzájárult ahhoz is, hogy a melléknév mintájára a birtokos esetű főnév is szerepelhessen állítmányként, vö. *er ist des Todes, reines Herzens, so sind wir des Herrn* (Luther) stb. Ez a használat azonban már az indogermán alapnyelvre is jellemző volt.

13. fejezet

Átrendeződések az etimológiailag összefüggő szavak csoportosításaiban

167. § Ha egy csoportba rendezzük az összes, azonos tövet tartalmazó, az eredeti képzési törvények alapján keletkezett szót és szóalakot – ahogyan ezek a régebbi összehasonlító nyelvtan szegmentáló módszere szerint előállnak –, akkor egy sokrétűen tagolt rendszert vagy egy olyan nagyobb rendszert kapunk, amely kisebb rendszerekből épül fel, amelyek megint csak újabb rendszerekből állhatnak. Már egyetlen egy indogermán ige is önmagában nagyon bonyolult rendszert vázol fel. Az igei töből különböző igeidőtövek, minden igeidőtöből különböző módok, ezután pedig mindkét igenemben különböző személyek alakultak ki. Az analitikus nyelvtan azon fáradozik, hogy az eredeti alakhoz legközelebbi, ill. a tőle legtávolabbi rokon alakokat egymástól elkülönítse. Mindig különbséget tesz alapszó és levezetett alak között, elkerüli az ugrásszerű változásokat, és nem tekinti közvetlen levezetésnek azt, ami már egy levezetett alakból jött létre. Ebből a nézőpontból a szó- és szóalakképzés megítélésében hibának számít azonban az, aminek a nyelvi tudat rendkívül gyakran ki van téve. Teljesen elkerülhetetlen, hogy az a mód, ahogyan az etimológiailag összefüggő alakok a nyelvközösség tagjainak lelkében csoportokba rendeződnek, egy későbbi időszakban megváltozzon, és másmilyen legyen, mint abban az időszakban, amikor az alakok képzése megtörtént. Ennek pedig az a következménye, hogy az ilyen eltérő csoportosításon nyugvó analógiás képzés is letér az eredeti képzési törvények útjáról. A hangalak és a jelentés másodlagos egybeesése ebben többszörösen közrejátszik. Hogy milyen fontos szerepe van ennek a folyamatnak a nyelvtörténetben, azt egy sor példa mutatja.

168. § Az újfelnémetben sok, a régebbi időkből hagyományozódott, cselekvést kifejező hímnemű főnév van jelen a jelentésüknek megfelelő igékkel együtt, vö. *Fall – fallen, Fang – fangen, Schlag – schlagen, Streit – streiten, Lauf – laufen, Sang – singen*. Ha az eredeti képzési elvre térünk vissza, akkor azt kell mondanunk, hogy sem a főnév nem származik az igéből, sem pedig az ige a főnévből, hanem mindketten közvetlenül a töből jöttek létre. Továbbá van néhány olyan eset, ahol egy cselekvést kifejező főnév mellett egy belőle képzett gyenge ragozású ige áll, vö. *Hass – hassen, Krach – krachen, Schall – schallen, Rauch – rauchen, Ziel – zielen, Mord – morden, Hunger – hungern*. Az újfelnémetben ezt a két osztályt nem kell külön kezelni, mégpedig azért nem, mert az igei végződés különbözősége jelen időben teljesen eltűnt. Most a *Schlag – schlagen* és a *Hass – hassen* típusú viszonyok egymással teljesen proporcionálisak és így, egyszerűen a végződés elhagyásával jönnek létre főnevek más igékből is, függetlenül attól, hogy melyik igeragozási osztályba tartoznak, vö. *Betrag, Ertrag, Vortrag, Betreff, Verbleib, Begehr, Erfolg, Verfolg, Belang, Betracht, Brauch, Gebrauch, Verbrauch, Besuch, Versuch, Verkehr, Vergleich, Bereich, Schick, Bericht, Verein, Ärger* stb. A középfelnémetben a *gīt* főnév mellett egy

belőle képzett ige, a *gītesen* áll. Utóbbi a kései középfelnémetben szabályosan *geitzen*, *geizen* alakúvá fejlődött, és ebből jött létre a *Geiz* főnév, amely aztán kiszorította a régebbi *geit* alakot. Így keletkezett a *blitzen* igehez tartozó *Blitz* főnév is. Az ige a *blickezen* alakból származik, amely a *Blick* levezetett alakja, melynek eredeti jelentése ‘villám’ volt.⁴⁷

169. § Ahol egy főnév és a jelentésének megfelelő ige áll egymás mellett, ott elkerülhetetlen az, hogy az egyikből képzett alak a másikkal kapcsolatba lépjen, és ekkor a nyelvérzék számára úgy tűnhet, hogy a keletkezett alak mind az utóbbiból mind az előbbiből létrejöhetett. Ez az eredeti viszonytól eltérő kapcsolat új képzéseket indíthat el. Az *-ig* szuffixum (ófn. *-ag* és *-ig*) eredetileg csak a névszóból való képzésre szolgált. Alakjuk és jelentésük alapján azonban olyan szavak, mint a *gläubig*, *streitig*, *geläufig* ugyanolyan közeli kapcsolatban állnak a *glauben*, *streiten*, *laufen* igeekkel, mint a *Glaube*, *Streit*, *Lauf* főnevekkel. Mások pedig, mint az *irrig* még közelebb is állnak az adott igehez, mert az *Irre* főnév jelentése nem fejlődött párhuzamosan a melléknévvel. Más szavaknál, mint pl. *gehörig*, *abwendig* a képzés alapjául szolgáló főnév (kfn. *hōre*) elveszett, vagy legalábbis már nem használatos általánosan. Sok melléknevet így egyenesen az igéből képzünk, vö. *erbietig* (a névszói *erbötig* alakkal szemben), *ehrerbietig*, *freigebig*, *ergiebig*, *ausfindig* (valójában a kfn. *fündec* szót követve), *zulässig*, *rührig*, *wackelig*, *dämmerig*, *stotterig*. Az *abhängig* szót sem lehet jelentése alapján a *Hang*, *Abhang* főnevekhez, hanem csak az *abhängen* igehez tartozónak tekinteni. Hasonló a helyzet az *-isch* végű mellékneveknél is, melyek közül legalábbis a *neckisch*, *mürrisch*, *wetterwendisch* szavakat igéből levezetett alakoknak kell tekinteni, amelyek a *neidisch*, *spöttisch*, *argwöhnisch* stb. mintájára keletkeztek. Az *-er* szuffixum (ófn. *-âri*, *-eri*, kfn. *-ære*, *-er*), amely ma általános eszköze az igéből cselekvést jelölő főnév képzésének, eredetileg csak olyan képzésekben volt használatos, mint amilyeneket *Bürger*, *Müller*, *Schüler* és sok más szó még ma is mutat. A gótban biztosan névszói eredetű a *bokareis* (‘írástudó’) a *boka* (többes számban ‘könyv’ jelentésű) szóból, a *daimonareis* (‘megszállott’) a *daímôn* szóból, a *motareis* (‘vámos’) a *mota* (‘vám’) szóból, a *wullareis* (‘posztókallózó’) a *wulla* (‘gyapjú’) szóból, a *liuþareis* (‘énekes’) egy feltételezett **liuþ* = ófn. *leod*, úfn. *lied* szóból. Ennek megfelelően a *laisareis* (‘tanár’) és a *sokareis* (‘kutató’) főnevet nem a *laisjan* (‘tanít’) és a *sokjan* (‘keres’) igéből kell levezetnünk, hanem a feltehetően **laisa* = ófn. *lêra*, úfn. *lehre* és a **soka* = kfn. *suoche* alakú főnévből. E két utóbbi szó azonban már annak a lehetőségét is megmutatja, hogy a képzést kapcsolatba lehet hozni az igevel. A *liuþareis* mellett létezik a *liuþon* (‘énekel’) ige is. Ilyen mintákhoz csatlakozva kezdődnek el aztán már az ófelnémetben az igéből történő levezetések. Azt, hogy a névszói levezetés az eredeti, olyan esetek is mutatják, mint a *zuhtâri* (‘nevelő’), mely a *zuht* fővéből és nem a *ziohan* igéből származik, továbbá a *nôtnumftâri* (‘rabló’); vö. még úfn. *Wächter*, *Lügner* (az ófn. *lugina* szóból), *Redner* (az ófn. *redina* szóból). Azokban az esetekben, ahol a főnévből levezetett alak tömagánhangzója nem

⁴⁷ Hasonló példákat találunk a regresszív szóképzésre a magyarban Simonyinál, 282. o.

egyezik meg a jelen idejű ige tömagánhangzójával, ott gyakran egy másik, ugyanabból az igéből képzett főnév lép a másik mellé, és mindkét alak fennmarad egészen az újfelnémet időszakig, vö. *Ritter – Reiter, Schnitter – Schneider, Näther – Näher, Mähder – Mäher, Sängner – Singer* (ófn. csak *sangâri*), *Schilter* (mint tulajdonnév) = kfn. *schiltære* ('festő') – *Schilderer*. Úgy tűnik, hogy az ófn. *-ida* (gót *iþa*) végű főnevek eredetileg melléknevekből keletkeztek, és csak másodlagos kapcsolat révén jöttek létre igékből: *kisuohhida – kisuohten, pihaltida – pihaltan* a *chundida – chunden – chund* stb. mintája alapján.

A szóképzéshez hasonló helyzetet látunk a szóösszetétel területén is. A névszói összetétel első tagjának igei taggá való fokozatos átértelmezését és az ezáltal keletkezett új összetett szavak kérdését Osthoff⁴⁸ már részletesen tárgyalta. Így lép pl. a *walt* (*giwalt*), *scelta*, *beta*, *spil*, *fasta*, *warta*, *spuri*, *erbi* főneveket tartalmazó ófn. *walpoto* ('prokurátor'), *sceltwort*, *betohus*, *spiloman*, *fastatag*, *wartman*, *spurihunt*, *erbireht* közvetlen kapcsolatba a *waltan*, *sceltan*, *betôn*, *spilôn*, *fastên*, *wartên*, *spurien*, *erben* igékkel. Ezekből és ehhez hasonló formációkból jön létre az újfelnémetben azon szóösszetételek számos tagot tartalmazó osztálya, melyek első tagja igei eredetű, mint pl. az *Esslust*, *Trinksucht*, *Schreibfeder*, *schreibfaul* stb. Ide tartozik sok olyan *-bar*, *-lich*, *-sam*, *-haft*⁴⁹ végű összetétel, amely a nyelvérzék szempontjából inkább levezetett alakként értelmezendő, és a fentiekben említett *-ig* és *-isch* végű képzett szavakkal egyenrangúnak tekintendő, vö. olyan szavakat, mint a *wählbar*, *unvertilgbar*, *unbeschreiblich*, *empfindlich*, *empfindsam*, *naschhaft*. Az átmenet különösen jól látszódik olyan szavakon, mint a *streitbar*, *wandelbar*, *vereinbar*. A *streitbar* ugyanúgy vonatkoztatható a *Streit* főnévre, mint a *streiten* igére, de az *unbestreitbar* csak a *bestreiten* igére. A középfelnémetben a *wandelbare* vonatkoztatható a *Wandel* szóra, és mivel ennek szokásos jelentése 'szégyenfolt', így jelentheti szokásosan azt is, hogy 'szégyenfoltot viselő'. Az újfelnémetben ezzel szemben a *wandelbar*, *unwandelbar* teljesen a *wandeln* ige jelentéséhez igazodott. A középfelnémetben van egy melléknév, az *einbare* 'egyetértő', amely egyáltalán nem áll kapcsolatban az ige jelentésével.

170. § Nagyon gyakori az az eset, hogy egy levezetett szóból képzett másik szó közvetlen kapcsolatba kerül az alapszóval, és így aztán a két szuffixum egy szuffixummá való összeolvadásával olyan alakok jöhetnek létre, amelyek az alapszóból közvetlenül képzett alakoknak tűnnek. Így magyarázható például a *-nis*, *-ner*, *-ling* újfelnémet szuffixumaink kialakulása. A gótban még világosan megvan egy *-assus* szuffixum (*ufar-assus* 'felesleg'), amelyet azonban leggyakrabban az *-inon* végű igékből történő szóképzésre használnak, pl. *gudjinassus* ('papi hivatás') a *gudjinon* ('papi hivatást gyakorol') igéből. Mihelyt a beszélők ezt a főnevet közvetlenül

⁴⁸ Osthoff: *Das Verbum in der Nominalkomposition im Deutschen, Griechischen, Slavischen und Romanischen*. Jena, 1878.

⁴⁹ Vö. Osthoff i.m. 116. o.

a *gudja* ('pap') szóra vonatkoztatták, a *-nassus* végződést szuffixumnak kellett tekinteni. Egy *n* szerepelt továbbá olyan képzett szavakban, mint az *ibnassus* az *ibns* ('sima') szóból képezve, valamint olyan befejezett melléknévi igenevekből levezetett szavakban, mint az ófn. *farloran-issa*. Így történt meg az, hogy a nyugati germán dialektusokban – kevés régies maradványalaktól eltekintve – egy *n* nőtt össze a szuffixummal. A *-ner* végű képzett szavak olyan névszói tövekből származnak, amelyek tartalmaztak egy *n* hangot, vö. *Gärtner* (kfn. *gartenære*), *Lügner* (kfn. *lügenære* a *lügene* alakból a *lüge* szó mellett), *Hafner* (kfn. *havenære*), *Wagner*, *Redner* (ófn. *redinâri* a *redina* szóból), vagy olyan igékből származnak, amelyek az ófelnémetben *-inôn* végződéssel rendelkeztek, vö. *Gleissner* (kfn. *gelîchsenære* a *gelîchsenen* alakból). Azáltal, hogy pl. *Lügner* és *Lüge*, *Redner* és *Rede*, *reden* kapcsolatba lépnek egymással, létrejön a *-ner* szuffixum, amely pl. megtalálható a *Bildner* (már a XIV. században *bildenære*, korábban azonban *bildære*), a *Harfner* (kfn. *harpfære*), a *Söldner* (kései kfn. *soldenære*, korábban *soldier*) szóban. A *Künstler* (kfn. *kunster*) szóban a *-ler* szuffixumként jelenik meg, mivel azt közvetlenül a *Kunst* szóra vonatkoztatjuk, mert a *künsteln* ige használata, amelyből tulajdonképpen származik, egy speciális jelentésre korlátozódik. A *-ling* szuffixum (a *Pflegling*, *Zögling* stb. szavakban) olyan képzett alakokból indul ki, mint az ófn. *ediling* ('nemes') az *edili* vagy az *adal* szóból, ill. a *chumiling* (az úfn. *Abkömmling*, *Ankömmling* szavakban) az *(uo-)chumilo* alakkal szemben. Így állt feltételezhetően a *jung* és a *jungilinc* között egy kicsinyítőképzős **jungilo* alak.

Az úfn. *-igen* végű igék *-ig* végű melléknevek levezetett alakjaiból származnak. A kfn. *einigen*, *huldegen*, *leidegen*, *nôtegen*, *manecvaltegen*, *schedegen*, *schuldegen* igék minden kétséget kizáróan az *einec*, *huldec*, *leidec*, *nôtec*, *schadec*, *schuldec* melléknevekből jöttek létre, de az úfn. *vereinigen*, *beleidigen*, *beschuldigen* igéket inkább közvetlenül az *ein*, *Leid*, *Schuld* szavakra vonatkoztatják. A *huldigen* és *schädigen* esetében a *Huld* és *Schade* szavakon kívül semmilyen más vonatkoztatás sem lehetséges, mert a közvetítő melléknév már eltűnt a nyelvből. Hasonló a helyzet a *nötigen* igével, mert a *nötig* jelentését tekintve már nem tartozik hozzá. Így keletkezik aztán közvetlenül a főnévből a *vereidigen*, *befehligen*, *befriedigen*, *einhändig*, *beherzigen*, *sündigen*, *beschäftigen* ige, vagy egyszerű melléknévből a *beschönigen*, *sänftigen*, *genehmigen* ige. Az *-ern* és *-eln* végű igék az ófn. *-ar* és *-al* (*-ul*, *-il*) végű névszókból levezetett alakok egy csoportjából jöttek létre, amikor is pl. az ófn. *spurilôn*, ('kutat, vizsgál') nem közvetlenül a *spurien* igére, hanem egy feltételezett **spuril* (= óskandináv *spurall*) melléknévre megy vissza; ma azonban közvetlenül egyszerű igékből származtatják ezeket a szavakat, vö. *folgern*, *räuchern* (kései kfn. *rouchern*, korábban *rouchen*), *erschüttern* (kfn., még a XVI. században *erschütten*), *zögern* (a kfn. *zogen* alakból), *schütteln*, *lächeln*, *schmeicheln* (a kfn. *smeichen* alakból) stb. Hasonlóképpen alakultak ki a névszókból levezetett igék, mint az *äugeln*, *frösteln*, *näseln*, *frömmeln*, *klügeln* és *kränkeln*.

A középfelnémetben sok melléknév képez *-liche* végű határozószót, vö. *fröliche, grözliche, lüterliche, eigenliche, vermezenliche, sinnecliche, einvaltecliche*. Az ilyen típusú alakokat természetesen először is *-lich* végű melléknévi összetételekből származtatjuk. Mihelyt azonban az egyszerű szó határozószava kikerül a használatból, közvetlen kapcsolat alakul ki az összetett szó határozószava és az egyszerű melléknév között. Sőt a fejlődés még tovább folytatódik azáltal, hogy a *grimmecliche, stætecliche* és hasonló szavak analógiájára – amelyeket közvetlenül a *grim* vagy a *grimme, stæte* szavakra szoktak vonatkoztatni – létrejön az *armecliche, miltecliche, snellecliche* stb. szó, bár nem létezik *armec* stb. alak. Az angol *-ly* végű határozószók ugyanilyen eredetűek.

Hasonló folyamatok nyilvánvalóan már abban az időszakban is tömegesen lezajlottak, ahova a fokozatos fejlődést már nem tudjuk követni. A különböző indogermán nyelvekben már a legrégebbi, számunkra hozzáférhető fejlődési fokon nagy számban található meg olyan szuffixumok, melyek hangtani felépítése arra utal, hogy több egyszerű szuffixum összeolvadásából jöttek létre, és valószínűleg úgy keletkeztek, hogy a fentiekben felvázolt módon egy másodlagos levezetett alak elsődlegessé vált.

171. § A viszonyok gyakori eltolódásaira az összetett szavak egymással szembeni viselkedése is lehetőséget nyújt. Ha két egymással rokon szó ugyanazzal az elemmel alkot összetett szót, akkor aligha kerülhető el az, hogy közvetlen viszony alakuljon ki a két összetett szó között, és mindez azt eredményezi, hogy a beszélők az egyiket már nem összetett szónak, hanem egy összetett szóból levezetett alaknak fogják fel. Fordítva pedig előfordulhat az, hogy egy összetett szóból levezetett szó közvetlen kapcsolatba kerül a neki megfelelő egyszerű szóból levezetett alakkal, aminek az a következménye, hogy utóbbit összetett szóként értelmezik.

E folyamatok bemutatására gazdag anyagot szolgáltat az összetételek történeti fejlődése a németben. Eredetileg éles különbség állt fenn az igei és névszói összetételek között. Az igei összetételekben az első összetételi tag csak előljárószó lehet, a névszóiban pedig névszói tövek és határozószók szerepelhetnek, kezdetben csak azok, amelyek megegyeznek az előljárószókkal, később azonban mások is. Az igei összetételben a hangsúly a második, a névszóiban pedig az első összetételi tagra esik. A partikulákkal való összetétel esetében eszerint a hangsúly a megkülönböztető jegy. Nagyon gyakori az az eset, hogy egy ige és a hozzá tartozó cselekvést kifejező főnév ugyanazzal a partikulával alkot összetételt. Az ilyen esetek nagy részében a régi viszony máig megőrződik a két összetett szó jelentésbeli párhuzamossága ellenére⁵⁰, vö. *durchbréchen – Dürchbruch, durchschnéiden – Dürchschnitt, durchstéchen – Dürchstich, überblicken – Ü'berblick, überfällen – Ü'berfall, übergében – Ü'bergabe, übernéhmen – Ü'bernahme, überscháuen – Ü'berschau, überschlägen – Ü'berschlag, überséhen – Ü'bersicht,*

---

⁵⁰ A névszói összetételek azonban általában hajlanak arra, hogy a nem tulajdonképpeni igei összetételekhez csatlakozzanak, mégpedig éppen a megegyező hangsúlyozás miatt, míg a tulajdonképpeni igei összetételekből *-ung* végű főnevek jönnek létre, vö. *dürchfahren = Dürchfahrt – durchfahren = Durchführung* stb.

überziehen – *Ü'berzug*, *umgēhen* – *Úmgang* ('érintkezik valamely dologgal'), *unterhálten* – *Únterhalt*, *unterschéiden* – *Únterschied*, *unterschréiben* – *Únterschrift*, *widerspréchen* – *Widerspruch*. Más esetekben az eltérő hangsúlyozás a partikula eltérő hangtani fejlődését eredményezte, ami miatt az igei és a névszói összetett szavak még élesebben elkülönülnek egymástól. Az újfelnémetben a régi viszony csak néhány esetben maradt fenn, mégpedig ott, ahol a jelentésfejlődés nem párhuzamosan ment végbe, mint pl. *erlauben* – *Urlaub*, *erteilen* – *Urteil*. A középfelnémetben még megvan az *empfangen* – *ámpfanc*, *enthéizen* – *ántheiz*, *entlá'zen* – *ántláz*, *entságen* – *ántsage*, *begráben* – *bígraft*, *bespréchen* – *bísprâche*, *bevâ'hen* – *bívanc*, *erhében* – *úrhap*, *erstâ'n* – *úrstende*, *verbíeten* – *vü'rbot* ('bírósi idézés'), *versétzen* – *vü'rsaz* ('áthelyezés', 'zálog'), *verziehen* – *vü'rzoc* stb. Ezekben az esetekben – amennyiben ezek a szavak egyáltalán fennmaradtak – mára már megszűnt a különbség azáltal, hogy a névszói összetétel igazodott az igéhez: *Empfang*, *Verzug* stb. Más esetekben a kiegyenlítődés már a régebbi középfelnémetben bekövetkezett, és a *ga-* (úfn. *ge-*) partikula az ófelnémetben mindenképpen, de lehet, hogy már az ősgermánban is mindig hangsúlytalan volt. Ebben a folyamatban nyilvánvalóan közrejátszik az igei összetételek és a belőlük képzett névszói levezetett szavak viszonya (kfn. *erloesen* – *erloesære*, *erloesunge* stb.), az utóbbiak egyszerű igékből levezetett szavak analógiájára jöttek létre. Szerepet játszanak továbbá a főnévi és a befejezett melléknévi igenevek, amelyek gyakran tiszta névszókká fejlődtek (vö. úfn. *Behagen*, *Belieben*, *Erbarmen*, *Verderben*, *Vergnügen*; *bescheiden*, *erfahren*, *verschieden* stb.) valamint az utóbbiakból képzett főnevek (vö. *Gewissen*, *Bescheidenheit*, *Bekanntschaft*, *Verwandtschaft*, *Erkenntnis* stb.).

Másrészt azonban az az elv, hogy egy igei összetétel nem tartalmaz névszót, a nyelvérték számára nem érvényesül maradéktalanul, hiszen összetételnek lehet felfogni olyan levezetett szavakat, mint a *handhaben*, *lustwandeln*, *mutmassen*, *nottaufen*, *radebrechen* (a gyenge ragozás miatt levezetett szónak bizonyul, vö. kfn. *-breche*), *ratschlagen*, *wetteifern*, *argwöhnen*, *notzüchtigen*, *rechtfertigen*, *verwahrlosen*, melyek a *Handhabe*, *Notzucht*, *rechtfertig* stb. szavakból keletkeztek, valamint a népetimológia által átértelmezett *weissagen* (ófn. *wîzagôn* a *wîzag* melléknévből főnévvé vált *wîzago*, 'próféta') szó. Ez a felfogás olyan alakok alkalmoszerű előfordulásában mutatkozik meg, mint a *radebricht* (egyes szám 3. személyben fordul elő A. Gryphiusnál és Platennél), *ratschlägt* (Goethenél), *ratschlug* (már Luthernál is). Ilyen képzések talán a szintaktikai csoportok összetételekké való összenövését (*lobsingen*, *wahrsagen*) segítik elő.

Egy további, az összetételek viszonyaiban jelentkező figyelemreméltó eltolódás található számos kései és középlatin, valamint újlatin példában. Nagy számban vannak jelen olyan igék, amelyek vagy ténylegesen egy előjárószó és az általa elvárt esetben álló névszó összekacsolódásából keletkeztek, vagy jelentésüket tekintve úgy tűnik, hogy belőlük származnak, vö. *accorporare* (*ad corpus*), *incorporare*, *accordare*, *excommunicare* (*ex communione*),

extemporare (*extemporalis* már a Kr. utáni I. évszázadban), *emballer*, *déballer*, *embarquer*, *débarquer*, *enrager*, *affronter*, *achever* (*ad caput*), *s'endimancher* ('ünneplő ruhába öltözik'), *s'enorgueillir*.⁵¹ Ide tartoznak azok a melléknevekből képzett szavak is, melyek jelentése: 'az adott állapotba hozza magát', mint pl. *affiner*, *enivrer*, *adoucir*, *affaiblir*, *ennoblir* stb. E képzések eredeti alapja kétféle volt. Egyrészt összetett névszóból levezetett szavak voltak, vö. *assimilis* – *assimilare*, *concors* – *concordare*, *deformis* – *deformare* ('elcsúfít, eltorzít' jelentésben), *degener* – *degenerare*, *depilis* – *depilare*, *exanimis* – *exanimare*, *exheres* – *exheredare*, *exossis* – *exossare*, *exsucus* – *exsucare*, *demens* – *dementire*, *insignis* – *insignire*, amelyek úgy viselkednek, mint a *sanus* – *sanare*; ill. a *dedecus* – *dedecorare*. Másrészt denominális, azaz névszóból képzett igékkel alkotott összetételek voltak, mint az *accelerare* (*celerare* költői szóhasználatban), *adaequare*, *addensare*, *aggravare*, *aggregare*, *appropinquare*, *assiccare*, *attenuare*, *adumbrare*, *dearmare*, *decalvare*, *dehonorare*, *depopulari*, *despoliare*, *detruncare*, *exhonorare*, *exonerare*, *innodare*, *inumbrare*, *investire*. A két osztálynak fokozatosan össze kellett olvadnia egymással, és főként akkor, ha az első osztályban a képzés alapjául szolgáló névszó, a másodikban pedig a szóban forgó egyszerű szó kikerült a nyelvhasználatból, át kellett értelmeződniük az említett módon.

172. § Hasonló eltolódás található meg egyébként ugyanazon szó különböző jelentéseinek viszonyát tekintve, mint amilyen a rokon szavak egymáshoz való viszonyában jelentkezik. A különböző jelentések közül általában az egyik, mint tulajdonképpeni főjelentés tűnik ki. Ez az a jelentés, amely először lép a tudatba akkor, ha a szót szövegkörnyezet nélkül ejtjük ki, és a hallgatónak éppen nincsenek különleges elvárásai. Legtöbbször megegyezik az alapjelentéssel, de nem minden esetben, mivel az alapjelentés használata sokszor ritkábbá vált, és időközben csak bizonyos szófordulatokban maradt fenn. Az a tendencia érvényesül tehát, hogy a régebbi jelentés elszórt maradványai az újabb főjelentéshez illeszkednek úgy, hogy őket aztán belőle levezetett jelentéseknek fogják fel. A *Tadel* szó eredetileg 'hiba', 'hiány', 'szükséglet' jelentésű. Az *ohne Tadel* szókapcsolatban a régi használat közvetlenül él tovább, de mai nyelvérzékünk ezt a szókapcsolatot a szó mai jelentéséből magyarázza. A *Kopf* alapjelentése 'bögre, csésze', amely sok összetett szó alapjául szolgál, pl. *Tassenkopf*, *Schröpfkopf*, *Pfeifenkopf*, de ezt a tartalmat már senki sem érzi ezekben a szavakban, inkább a *Kopf* szó számunkra megszokott értelmétől eltérő, különleges használatra gondolunk. A *Rat* eredetileg azt jelenti, hogy 'valakinek a rendelkezésére állnak azok az eszközök, amelyek szükségletei kielégítéséhez és céljai megvalósításához kellene'. Ez a jelentés van meg még a *Vorrat*, *Hausrat* szavakban és olyan kifejezésekben, mint a *zu Rate halten*, *Rat schaffen*, *dazu kann Rat werden*, a nyelvérzék azonban egyáltalán nem feltételezni azt, hogy nem a most szokásos jelentés, hanem valami más szolgál a kifejezések alapjául. A *Knopf*

⁵¹ További példák találhatóak Arsène Darmesteter: *Traité de la formation des mots composés dans la langue française* című tanulmányában (*Bibliothèque de l'école des hautes études. Sciences philologiques et historiques* 19) Paris, 1875, 80kk.

eredeti jelentése: ‘golyószerű dudor egy tárgyon’, amely szerepel a *Stecknadelknopf* szóban, de senki sem érzi ezt elsődlegesebb jelentésnek, mint azt, amely a *Hemdenknopf*, *Hosenknopf* és hasonló szavakban van meg. A *Knoten* is eredetileg egy gömbölyű daganatot jelöl, de számunkra most már lényeges elemként hozzátartozik a csomó fogalmához az, hogy szálak összefűzésével jön létre, és hajlamosak vagyunk arra, hogy a *Flachsknoten* szóban egy nem tulajdonképpeni használatot lássunk. Hasonlóképpen pl. a *Sonnenblick* szóban úgy tűnik, hogy egy metaforával állunk szemben, míg valójában a szóban a *Blick* eredeti jelentése, a ‘ragyogás’ őrződött meg. Ha a *Sache* szót egy folyamatra vonatkoztatjuk, akkor általános jelentésének egy speciális használatát érzékeljük, pedig a történeti viszony inkább fordítva igaz. A *halten* ige esetében ma először a kézzel történő megtartásra gondolunk, és ebben keressük olyan kifejezések alapját is, mint *auf Ehre halten*, *Pferde*, *Dienstboten halten* stb., melyek azonban a ‘vigyáz, őriz’ alapjelentésre mennek vissza. A *können* ige ma számunkra azt jelenti, hogy ‘valamire képesnek lenni’, és ezen általános jelentés alá soroljuk be azokat a használati módokat is, mint pl. az *etwas auswendig können*, *französisch können*, *lesen können*, amelyek a szó középfelnémet ‘tud’, ‘ért, megért’ jelentésének folytatásai.

22. fejezet

A nyelvkeveredés⁵²

274. § Induljunk ki abból, hogy csak egyéni nyelvek léteznek, ekkor ugyanis elmondhatjuk, hogy folyamatosan nyelvkeveredés zajlik le, mihamarabb két személy egymással társalogni kezd. Eközben a beszélő hatást gyakorol a hallgató nyelvre vonatkozó képzeleteinek sokaságára. Ha a nyelvkeveredés fogalmát e tág értelemben használjuk, akkor igazat kell adnunk Schuchardtnak abban, hogy azon kérdések közül, amelyekkel a mai nyelvtudomány foglalkozik, egyik sem fontosabb a nyelvkeveredésnél. Ebben az értelemben könyvünk minden fejezetében tekintettel kellett lennünk a nyelvkeveredésre, mivel az a nyelv életétől elválaszthatatlan dolog. Itt azonban ezt a fogalmat szűkebb értelemben használjuk, és valami olyasmit értünk alatta, ami nem tartozik szükségszerűen a nyelv életéhez, bár alig van olyan nyelvterület, ahol valamilyen mértékben ne lenne jelen.

A nyelvkeveredés szűkebb értelemben először is egy nyelv egy másik nyelvre kifejtett hatását jelenti, ahol utóbbi vagy egyáltalán nem rokon az előbbivel, vagy bár ősrokonságot mutat vele, olyan erősen differenciált, hogy használatához szükség van annak elsajátítására. Nyelvkeveredésen értjük továbbá egy nyelvjárás egy másik nyelvjárásra kifejtett hatását, ahol mindkettő ugyanahhoz a folyamatosan összefüggő nyelvterülethez tartoznak, még akkor is, ha nem térnek el egymástól olyan mértékben, hogy a két nyelvjárás beszélői közötti kölcsönös megértés lehetetlen lenne. A nyelvkeveredésnek van még egy további típusa is, melynek lényege abban áll, hogy ugyanazon nyelv régebbi időszakában eltűnt elemek újra használatba kerülnek.

275. § Tekintsük át először a különböző, egymástól világosan távol álló nyelvek keveredését. Ahhoz, hogy a keveredés folyamatát megértsük, természetesen meg kell figyelnünk az egyes beszélők viselkedését. A nyelvkeveredés beindulásának esélye ott a legnagyobb, ahol olyan kétnyelvű beszélők élnek, akik több nyelvet használnak egymás mellett, vagy anyanyelvükön kívül legalább egy másik nyelvet megértenek. Egy idegen nyelv minimális megértésére mindenképpen szükség van, mert a beszélőnek meg kell értenie – ha nem is teljesen pontosan – azt az elemet, amelyet az adott idegen nyelvből átvesz.

---

⁵² Vö. ezzel a fejezettel kapcsolatban Whitney: *On mixture in language* (*Transactions of the American Philological Association*, 1881); Schuchardt: *Slavodeutsches und Slavoiitalienisches*, Graz 1885, valamint ugyanezen szerző a kevert nyelvekről írt munkáit; Harrison: *Negro English* (Anglia VII. fejezet, 233.o.); Lundell: *Norskt Språk* (*Nordisk Tidskrift* 1882, 469. o.); Loewe: *Zur Sprach- und Mundartenmischung* (*Zeitschrift für Völkerpsychologie* 20, 261. o.); Windisch: *Zur Theorie der Mischsprachen und Lehnwörter* (*Bericht der philosophisch-historischen Klasse der Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaft* 1897, 101. o.); G. Hempl: *Languagerivalry and speech-differentiation in the case of race-mixture* (*Transactions of the American Philological Association* 1898, 31. o.); Erik Björkman: *Blandspråk och lånord* (Sjätte nordiska filologmötes förhandlingar. Upsala 1902); J. Wackernagel (G. G. N. 1904, 20. o.): *Sprachtausch und Sprachmischung* 11; Jespersen: *Growth and structure of the English language*, IV., V., VI. fejezet.

Kétnyelvűsége vagy egy idegen nyelv többé-kevésbé teljes megértésére természetesen először is két nyelvterület határán kerül sor, mégpedig különböző mértékben a nemzetközi nyelvi érintkezés erősségétől függően. Létrejöhet továbbá az egyes beszélők idegen területre való utazása és bizonyos ideig tartó ott-tartózkodása által. Nagyobb mértékben jelentkezik az egyes beszélők elköltözése vagy nagyobb tömegek más helyre települése, valamint hódítások és gyarmatosítás esetén. Végül pedig az írás is közvetítheti egy idegen nyelv ismeretét anélkül, hogy a két nép közvetlen érintkezésbe kerülne egymással. Ez utóbbi esetben azonban a nyelvismeret a társadalom képzetesebb rétegeire szokott korlátozódni. Az írás általi közvetítés során a kölcsönzés nemcsak egy élő idegen nyelvből történhet, hanem az adott nyelv egy időben korábbi fejlődési állapotából is.

Ahol két nemzet összefonódása kiterjedt mértékben megy végbe, ott a kétnyelvűség és vele együtt a kölcsönös egymásrahatás nagyon általános jelenséggé válik. Ha ekkor az egyik nemzet döntő fölénybe kerül a másikkal szemben – legyen szó akár a lakosok számáról, politikai és gazdasági hatalomról vagy szellemi fölényről –, akkor nyelvének használata is terjedni fog a másik nyelv rovására, és így a kétnyelvűségből újra egynyelvűség lesz. Az alárendelt nyelv ellenálló képességétől függően ez a folyamat gyorsabban vagy lassabban fog végbemenni, és a legyőzött nyelv a győztes nyelvben kisebb vagy nagyobb nyomokat fog maga után hagyni.

A nyelvkeveredés az egyes beszélőknél sem úgy fog fellépni, hogy beszédükben az egyik nyelv elemei ugyanolyan mértékben lesznek jelen, mint a másik nyelv elemei. Ha mindkét nyelvet egyformán jól tudja, akkor talán könnyen átvált majd az egyikről a másikra, de egy mondaton belül mindig csak az egyik fogja a tulajdonképpeni alapot képezni, míg a másik – még ha kisebb-nagyobb mértékben módosító hatással is bír – csak egy másodlagos szerepet fog játszani. Természetesen még nagyobb mértékben érvényesül mindez azoknál a személyeknél, akik nem beszélnek az adott idegen nyelvet, hanem csak jól vagy kevésbé jól megértik azt. Azoknál a beszélőknél, akik két nyelvet használnak egymás mellett, természetesen a két nyelv hat egymásra, tehát az idegen nyelv az anyanyelvre és fordítva. Az anyanyelv hatása rendszerint erősebben érvényesül, ami elkerülhetetlen mindaddig, amíg a beszélő az adott idegen nyelvet nem teljes mértékben és nem teljes biztonsággal tudja. De az idegen nyelvnek az anyanyelvre gyakorolt befolyása akkor is lehet erős, ha a beszélő tudatosan enged ennek a hatásnak, ami gyakran annak a következménye, hogy az idegen nyelvet és kultúrát értékesebbnek tartja a sajátjánál. Különbség van a befolyás eltérő típusai között is, melyről a következőkben szólnunk. Az idegen szavakat legtöbbször közvetlenül azok a beszélők vezetik be nyelvükbe, akik azt anyanyelvként beszélnek. Ezzel szemben elmaradhatatlan az, hogy egy tanult idegen nyelv megváltozzék a hanghelyettesítés és a belső nyelvi forma hatása által.

Akkor is, ha egy nyelv egy másik nyelvre kifejtett hatása azoktól a beszélőktől indul ki, akik mindkét nyelvet tudják – még ha kis mértékben is –, a befolyás továbbterjedhet ugyanazon beszédközösségen belül a nyelvi érintkezés szokásos kiegyenlítő hatása következtében, és így olyan

beszélőkre is áterjedhet, akik az adott idegen nyelvvel a legkisebb mértékben sem érintkeztek közvetlenül. Utóbbi beszélőkre eközben nemcsak saját nemzetük tagjai hatnak, hanem adott körülmények között az idegen nemzet azon tagjai is, akik elsajátították nyelvüket. Az idegen elemeket természetesen mindig csak lassan és kis lépésekben fogják felvenni nyelvükbe.

276. § Egy idegen nyelv hatásait tekintve két fő típust különböztetünk meg. Először is sor kerülhet idegen elemek felvételére, másodsor pedig kialakulhat az elemek összekapcsolódása és a képzetek tartalmához való illeszkedése idegen minta alapján úgy, hogy a beszélők nem használnak mást, mint saját nyelvük elemeit. Ekkor a hatás csak arra terjed ki, amit Humboldt és Steinthal belső nyelvi formának nevezett.

Idegen szavak felvétele az anyanyelvbe természetesen először is azért történik, mert szükség van rájuk. Ennek megfelelően olyan fogalmak szavai kerülnek felvételre, amelyekre nincs megnevezés az adott nyelvben. A fogalmat és a megnevezést a nyelv rendszerint egyszerre és ugyanabból a forrásból veszi fel. A leginkább számításba jövő szavak közül a helység- és személyneveket, továbbá az idegen országból behozott termékek neveit kell kiemelni. Ha ezek lényegében a természet termékei, akkor megnevezéseik a műveletlenebb népek nyelvéből kerülhetnek át a műveltebb népek nyelvébe, míg azonban az ember által létrehozott termékek és megnevezéseik behozatala az idegen kultúra bizonyos fölényét feltételezi, amely egyébként lehet akár nagyon egyoldalú is. Még döntőbb jelentőségű az ilyen fölény megléte a technikai, tudományos, vallási és politikai fogalmak átvétele esetén. Egy erős kulturális hatás majdnem mindig magával hozza az idegen szavak nagy mértékű felvételét is. Meg kell említenünk még egy szükségletet, amely alacsonyabb kultúrkörökből is elindíthatja a szavak felvételét: az idegen viszonyok felvázolásáról van szó, amennyiben ismertető jellegű, és a valósághoz hű ábrázolás és előadás keretében történik, vagy ha az adott szavakat költői célokra használják. A tulajdonképpeni szükségleten túl szókölcsönzés történik akkor is, ha a beszélők az idegen nyelvet és kultúrát értékesebbnek tartják a sajátjuknál, és emiatt az ebből a nyelvből vett szavak és kifejezések belekeverése saját nyelvükbe különösen előkelőnek vagy tetszetősnek számít.

A kölcsönszavak helyzete hasonlít az újonnan létrehozott szavak helyzetéhez. Annak a beszélőnek, aki az adott szót először használja, általában nem áll szándékában, hogy a szó használatát szokásossá tegye, hanem megelégszik azzal, hogy az érthetőség pillanatnyi szükségletét kielégítse vele. Egy ilyen használat csak akkor fejt ki maradandó hatást, ha megismétlődik, és általában csak akkor, ha a használat spontán módon több különböző beszélőtől indul ki. A kölcsönszó csak fokozatosan válik szokásossá. A szokásos használatnak különböző fokai vannak. Először is a szó használata egy népcsoporton belüli, területi közelség vagy kulturális egyezés miatt kialakult, korlátozott számú beszélőből álló körben válik szokásossá, ill. több ilyen kör is létezhet. Sok szó érvényessége korlátozott mértékű marad, míg mások elterjednek a lakosság minden

rétegében. Ha használatuk teljes általánosságban szokásossá vált, és hangtani felépítésükben sem található semmi rendkívüli, akkor a nyelvérzék ugyanúgy kezeli őket, mint a saját nyelv szókincsét. A nyelvérzék szempontjából tehát már nem számítanak idegen szavaknak.

277. § Az idegen szavak kölcsönzésekor különös figyelmet érdemel a befogadó nyelv viselkedése az idegen hangzással szemben. Ahogyan már láttuk, egy nyelv hangkészlete sohasem fedí le pontosan egy másik nyelv hangkészletét. Ahhoz, hogy megtanuljunk egy idegen nyelven helyesen beszélni, a hangképző szerveknek teljesen új mozgásérzeteket kell begyakorolniuk. Amíg ez nem történik meg, a beszélő mindig ugyanazokkal a mozgásérzetekkel fog dolgozni, amelyeket akkor használ, amikor anyanyelvén beszél. Ezért rendszerint az idegen hangok helyett anyanyelvének ezekhez legközelebb eső hangjait fogja használni akkor, amikor olyan hangokat próbál létrehozni, amelyek anyanyelvében nem fordulnak elő, tehát kiejtése először hibás lesz. A szavak gyakori hallása és hosszú gyakorlás során természetesen fokozatosan elsajátíthatja a helyes kiejtést, de ismert tény, hogy ritkán fordul elő az, hogy valaki annyira jól elsajátít egy nyelvet, hogy nem ismerik fel, hogy külföldi. Ezért ha egy nyelv használatának területi érvényességét egy eredetileg másképpen beszélő népre kiterjeszti, akkor ez aligha mehet végbe másképp, mint úgy, hogy az adott nép korábbi nyelve bizonyos nyomokat hagy a hangképzésben, és hogy megszűnnek a különben nagy eltérések, mivel a mozgás érzete nem egyezik meg teljesen a két nyelvben. Ahol az idegen nyelv elsajátítása kizárólag írásbeli közvetítéssel megy végbe, ott természetesen egyáltalán nem lehet szó az idegen hangok utánzásáról, és így magától értetődik, hogy a saját nyelv hangjai fogják helyettesíteni azokat.

Ahol egy nép egy másik néppel a határvidékeket leszámítva csak az egyes beszélők utazásai és letelepedései által, valamint irodalmi kapcsolatokon keresztül lép érintkezésbe, ott a beszélőknek csak egy kis része fogja az idegen nép nyelvét megérteni, még kisebb része beszélni, és egy elenyészően kicsi része lesz képes arra, hogy helyesen beszélje azt. Egy idegen nyelvből történő szókölcönzés során azért azok, akik a szót elsőként használják, gyakran cserélik ki az idegen nyelv hangjait saját nyelvük hangjaira. De ha esetleg teljesen helyes kiejtéssel kerül felvételre a szó, akkor ez nem lesz fenntartható, ha a szó azok körében is elterjed, akik az adott idegen nyelven csak hiányosan vagy akár egyáltalán nem tudnak. A megfelelő mozgásérzet hiánya teszi itt szükségessé a hang pótlását, vagy ahogy Gröber nevezi, a hanghelyettesítést. Ha egy idegen szó egyszer már meghonosodott, akkor majdnem mindig a saját nyelv anyagaiból tevődik össze. Azoknak a beszélőknek is alkalmazkodniuk kell a többséghez, akik az idegen nyelv pontos ismerete miatt észlelik az adott hangok közötti különbséget. Ha ezt nem teszik meg, akkor pedánsnak vagy kényeskedőnek fognak tűnni. Ilyen körülmények között egy idegen hang csak kivételes esetben honosodik meg egy nyelvben. Legkönnyebben természetesen egy olyan hang honosodik meg, amelynek egyrészt gyakori az előfordulása, másrészt pedig élesen elüt a nyelv eredeti saját

hangjaitól. Így pl. a tömeges kölcsönszavak ellenére az újfelnémet írott nyelvbe csak egy új hang, a francia *j* (*g*) került be, amely olyan szavakban található meg, mint a *jalousie*, *genie*, *genieren* stb. De nemcsak a nyelvjárások, hanem a városi köznyelv is helyettesíti ezt a hangot az *sch* betűvel jelölt hanggal.

Nem ritka, hogy több különböző idegen hangot ugyanaz az egyetlen saját hang pótol. Így pl. a lat. *f* és *v* hangot az ófn. *f* adja vissza (írásban olykor *v* vagy *u*), vö. *fenstar*, *fiebar*, *fira* stb. – *fers*, *fogat* (lat. *vocatus*), *evangelio* stb.⁵³ Annak oka, hogy a *v* hangot is az *f* adja vissza abban áll, hogy az ófelnémetben hiányzik a latin *v*-nek pontosan megfelelő mássalhangzó, mert a mai *w* betűvel jelölt hang helyett akkor még egy mássalhangzós *u* hangot ejtettek. Továbbá a latin erős *p* és a zöngés gyenge *b* hangot is a közöttük fekvő zöngétlen gyenge hanggal adják vissza, amelyet egyszer *b*, másszor pedig *p* betűvel írnak le, vö. *beh*, (*peh*) = *pix*, *bira* = *pirum*, *bredigôn* = *praedicare* stb. – *becchi* (*pecchi*) = *baccinum*, *buliz* = *boletum* és további hasonló szavak. Azért nem volt zöngés *b* a felnémetben a hangeltolódás után, mert a korábbi *b* hang elvesztette zöngességét, és azért nem volt erős *p*, mert a korábbi *p* hangból a hangeltolódás során *ph* lett. Fordítva pedig az adott idegen hangot a saját nyelv egyszer az egyik, másszor egy másik közeli hangjával lehet visszaadni. Ahol egy nyelv kölcsönszavaiban ugyanazt az idegen hangot hol az egyik, hol a másik hang adja vissza, ott rendszerint azt találjuk, hogy a szavak felvétele különböző időszakokban zajlott le. Így a latin *v* a legrégebbi német kölcsönszavakban *w* formájában jelenik meg (vö. *wîn*, *wiccha*, *pfâwo* stb.), valószínűleg azért, mert még olyan volt, mint a német *v*, azaz mint a mássalhangzós *u*, vagy legalábbis még bilabiális volt.⁵⁴ A későbbi ófelnémet kölcsönszavakban *f* formájában jelenik meg (vö. fentebb); a modern időkben pedig újra *w* szerepel.

Hanghelyettesítésnek tekinthetjük azt is, ha szokatlan mássalhangzó-torlódások kiejtését beékelte magánhangzók könnyítik meg, vö. pl. *waranio* a száli törvényben (*lex Salica*) és ol. *guaragno* = ószász *wrennio*, ol. *lanzicheneco*, fr. *lansquenet* ‘zsoldos’.

Ahol egy szó átvétele csak hallás után és az idegen nyelv nem teljes ismerete alapján történik, ott nagyon gyakran még további elferdítések lépnek fel, amelyek hiányos hallás utáni értésen és az emlékezet hiányos rögzítésén alapulnak. Ennek következtében a beszélők a számukra szokatlan hangkapcsolatokat gyakrabban előforduló hangkapcsolatokra cserélik fel, és rövidítéseket eszközölnek. Mindehhez nagyon könnyen csatlakozik a népetimológia.

278. § Azoktól a változásoktól, amelyeket az idegen szavak a felvétel pillanatában szenvednek el, külön kell választani azokat, amelyeken csak meghonosodásuk után mennek keresztül. Mivel azonban sok szó csak hosszú idővel a felvétele után hagyományozódik át számunkra, nem mindig olyan könnyű a kettő szétválasztása. A meghonosodott idegen szavak

⁵³ Vö. Franz: *Die lateinisch-romanischen Elemente im Althochdeutschen*, Strassburg 1884, 20., 22. o.

⁵⁴ Vö. Franz i.m.

természetesen ugyanúgy részt vesznek a hangváltozásban, mint a nyelv eredeti szavai. Egy hangváltozásban történő részvétel vagy abból való kimaradás felvilágosítást tud adni a kölcsönzés viszonylagos idejéről ott, ahol a hagyományozás cserben hagy minket. Ha az ófelnémetben a latin *t* néhány szóban *t*, más szavakban viszont *z* formájában jelenik meg (vö. *tempal*, *turri*, *abbât*, *altari* – *ziagil*, *strâza*, *scuzzila*), ha a latin *p* néhány szóban *p* (*b*), más szavakban pedig *ph* vagy *f* formájában szerepel (vö. *pîna*, *priestar* – *phîl*, *phlanza*, *phîfa*, *pfeffar*), akkor nem fér kétség ahhoz, hogy azok a szavak, amelyekben *z* vagy *ph* vagy *f* található, a kölcsönzés egy régebbi rétegét képviselik, mint azok, amelyekben a *t* és a *p* fordul elő. A szóban forgó változások ugyanis nem következhetek volna be, ha a szavak nem kerültek volna felvételre már a hangeltolódás előtt, ami miatt aztán osztozni tudtak az igazi germán szavak sorsában.

Ezenkívül az idegen szavak továbbterjedésük során ugyanazoknak a hasonulási tendenciáknak vannak alávetve, mint első felvételük időpontjában. Egy szót először is az idegen nyelvet teljesen tudó beszélők képesek felvenni a teljesen vagy megközelítően pontos idegen hangalakban. Azonban azáltal, hogy ennek a szónak a használata olyan beszélőkre is áttérjed, akik járatlanok az adott idegen nyelvben, a szó elferdül egy eltérő mozgásérzet alkalmazása, félrehallás, ill. a népetimológia működése által. Ha egy ilyen elferdítés a beszélők nagy tömegénél bekerül az általános használatba, akkor ez azokra a beszélőkre is visszahat, akik az eredeti hangalakot nagyon jól ismerik. Alaposabb tudásuk ellenére csatlakozniuk kell az uralkodóvá vált kiejtéshez, ha azt akarják, hogy megértsék őket, ill., ha nem akarnak modorosnak tűnni. Más esetekben azonban a képzett beszélő szájában megmarad egy, az eredetihez közel álló hangalak, míg emellett egy vagy több ettől eltérő népies alak fejlődik ki, vö. pl. *Korporal* – *Kaporal*, *Sergeant* – *Scharsant*, *Gensd'armes* – *Schandarre* (alnémet területen), *Kastanie* – *Kristanje*, *Chirurgus* – *Gregorius*, *renovieren* – *rennefiren* stb.

Az asszimiláció különleges fajtáját jelenti a saját nyelv hangsúlyozási módjának idegen szavakra történő átvitele. Ez rendszerint nem a kezdetektől fogva, az első átvételkor, hanem csak hosszabb ideig tartó meghonosodás után alakul ki. Az angolban világosan nyomon követhető, hogy a kezdetben eredeti hangsúlyozással felvett francia szavak hogyan térnek át fokozatosan a germán hangsúlyozási módra. A németben ugyanez figyelhető meg az idegen tulajdonneveknél. Az ófelnémetben és részben még a középfelnémetben is úgy hangsúlyoztak, hogy *Adâm*, *Abêl*, *Davîd* stb. A köznevek ezzel szemben már a legrégebbi ófelnémet emlékekben visszahúzott hangsúlyt, valamint annak következményeit mutatják, vö. pl. *fogat* (lat. *vocatus*), *mettina* (matutina), *fenstar*. Valószínűleg azonban ezeknél a szavaknál is igaz, hogy a hangsúly visszahúzása nem rögtön a szó felvételének időpontjában alakult ki.

A tárgyalt hangtani módosulások által egy szó egyre jobban elidegenedik saját eredetétől, olyannyira, hogy akár azok számára is felismerhetetlenné válhat, akik jártasak abban a nyelvben,

amelyből származik. Azonban egy ilyen elidegenedéshez hozzájárulhatnak abban a nyelvben bekövetkezett változások is, amelyből a szó kölcsönzésre került. Így a franciából kölcsönzött szavaink kiejtése részben egy, a mai Franciaországban már nem létező kiejtésen alapul, vö. *Paris*, *Konzert*, *Offizier* stb. Még jobban eltávolodtak eredeti hangalakjuktól azok a német szavak, amelyek az újlatin nyelvekbe mentek át, vö. pl. fr. *tape*, *tapon* ‘dugó’ = *Zapfen* ‘csap’, ol. *toppo* = *Zopf* ‘facsúcs’, fr. *touaille* = fn. *Zwehle*, kn. *Quehle* ‘szalvéta’, ol. *drudo* ‘bizalmas, szerelmes’ = *traut* ‘meghitt, kedves’. Hasonlóképpen megváltozhat a szó azon jelentése is, amellyel átvételre került, a saját nyelvében ugyanúgy, mint abban a nyelvben, amelybe bekerült. Végül pedig a szó eredeti nyelvéből akár teljesen el is tűnhet.

279. § Egy és ugyanaz a szó különböző időpontokban többször kerülhet átvételre. Ekkor különböző hangalakokban jelenik meg, ahol is a későbbi alak közelebb áll az eredeti nyelvhez, míg a régebben átvett szó már több-kevesebb változáson ment át. Olykor azonban az a jelentés, amellyel egy szó a második kölcsönzéskor került felvételre, eltér attól, amellyel az első kölcsönzés időpontjában rendelkezett, és ezért a beszélők a két alak között egyáltalán nem éreznek összefüggést, vö. *ordnen* – *ordinieren*, *dichten* – *diktieren*, *predigen* – *prädizieren*, ófn. *zabal* (‘játéktábla’) – *tavala* (mindkettő a *tabula* szóból jön); de a *prüfen* és *probieren* jelentése sem fedi le egymást. Ahol teljesen megegyezik a jelentés, ott könnyen eltűnik a régebbi alak, vö. *Altar*, a középfelnémetben már *alter*; vagy a régebbi alak használata a népies nyelvjárásokra korlátozódik, vö. *ade* – *adieu*, *Melodei* (szabályosan fejlődött a kfn. *melodie* szóból) – *Melodie* (új szó a franciából), *Phantasei* – *Phantasie*, *Känel* (*Kännel*, *Kändel*, *Kener*) – *Kanal*, *Kämi* – *Kamin*, *Kappel* – *Kapelle*, *Keste* – *Kastanie*. Különösen gyakori a személyneveknél a különféle alakváltozatok megléte, ami a többszörös kölcsönzés következménye. Ekkor gyakran már nem ismerik fel az ugyanabból az alaptól származó eredetet, mivel a régebbi alakok ma már csak családnévként jelennek meg, vö. *Endres* – *Andreas*, *Bartel* – *Bartholomäus*, *Michel* – *Michael*, *Velten* – *Valentin*, *Metz* – *Mattis* – *Matthias*, *Marx* – *Markus*, *Zacher* – *Zacharias*, *Merten* – *Martin* stb.

Olykor nem kerül sor egy teljesen új kölcsönzésre, hanem csak a már régebb óta meghonosodott és hangtanilag módosult kölcsönző hasonul részlegesen az idegen nyelvben meglévő szóhoz, amelyből az is származik, vö. kfn. *trache* = úfn. *drache* (*draco*), kfn. *tihten* = úfn. *dichten* (*dictare*), kfn. *Krieche* = úfn. *Grieche* (*Graecus*).⁵⁵ A *Jude* szó is a *Judaeus* alakhoz való újbóli hasonuláson nyugszik, és egyedül a *Jüde* az az alak, amely a hangtörvények szerint fejlődött.

280. § Ahol egyidejűleg két, egymással közeli rokonságban álló nyelv hat egy harmadikra, ott könnyen megtörténhet az, hogy mindkettőből felvételre kerülnek az egymásnak megfelelő szavak, amelyek jelentésükben megegyeznek, hangalakjukban pedig csak egy kicsit térnek el

---

⁵⁵ Ezeknél a szavaknál mindazonáltal számításba jön a zöngétlen és zöngés zárhangok Németország bizonyos részein végbement hangzásbeli egybeesése is, ezért az alapszó talán csak az írott nyelvben, a szó leírására vonatkozó szabályok esetében volt mérvadó.

egymástól. Ezt a viszonyt találjuk a latinból és a franciából vett kölcsönszavak esetében. Így egymás mellett élnek olyan szavak, mint az *ideal* és az *ideell*, a *real* és a *reell*, melyek jelentése korábban azonos volt, ma azonban már különböző. Schiller használja a *material* = *materiell*, Goethe pedig a *religios* = *religiös* egymással egyenértékű szavakat. Az északnémet *Referendar* szónak a délnémet *Referendär* felel meg. A *Trinität*, *Majestät* stb. helyett a középfelnémetben *trinität*, *majestät* áll. A XVI. és a XVII. században bizonyíthatóan mindkét alak megvolt⁵⁶, az *ä* pedig csakis a franciából származhat.

Ezekben az esetekben elkerülhetetlenül bekövetkezik az, hogy a latin nyelv ismerői a franciából származó alakot közvetlenül a latinra vonatkoztatják. Más esetekben az idegen elemek nem közvetlenül a saját nyelvükből kerülnek felvételre, hanem egy olyan másik nyelvből, amelyben maguk is kölcsönszavaknak számítanak. Így jutottak el hozzánk görög szavak a latin közvetítésével, és emiatt latin hangsúlyozással, *-os* helyett *-us* végződéssel. Hasonlóképpen latin szavak (amelyeket a latin esetleg a görögből kölcsönzött) francia közvetítéssel kerültek be nyelvünkbe, vö. *Musik*, *Protestant*, *Agent*, *September*, *Artikel*, *Religion* stb., továbbá olyan tulajdonnevek, mint a *Horaz*, *Ovid* stb. Az eredeti nyelvet ismerő számára itt is létrejön egy közvetlen kapcsolat, melynek az a következménye, hogy azoknak a szavaknak is, amelyeket közvetlenül az eredeti nyelvből vesz át, a közvetítéssel átvett szavakhoz hasonló hangalakot kölcsönöz, például a görög hangsúlyozást latinra változtatja, a latin *-us*, *-um* és más végződéseket elhagyja, és az *-io* végű latin szavakat *-ion* végűre alakítja át. Ide tartozik az a jelenség is, amely során a közvetlenül a latinból átvett igék a franciából származó *-ieren* végződést vették fel, vö. *negieren*, *spazieren*, *pokulieren*, *prädizieren*, *annektieren*, *regulieren*, *prästieren*, *präparieren* stb. A régebbi *personifizieren* (pl. Lessingnél) alakból a latinhoz való csatlakozás miatt *personifizieren* lett.

281. § A fentiekben, a 115. §-ban már láttuk, hogy egy olyan levezetett szóhoz, amely egy kevésbé megszokott szuffixummal rendelkezik, könnyen hozzákapcsolódik még egy, az adott funkciót alapesetben ellátó szuffixum. E folyamat különleges fajtája az, amely során egy idegen szuffixumhoz a saját nyelv neki megfelelő rokon értelmű szuffixuma járul, vö. *Historiker*, *Physiker*, *Musiker*, *Kritiker* stb. (ezek olyan képzett alakok, melyek használatát a nemesség még helyteleníti); *Sicilianer*, *Mantuaner*, *Primaner*; *Italiener*; *Benediktiner*, *Rabbiner* (a nemesség szerint helyesebb a *Rabbine* alak); *Athenienser*, *Waldenser*; *Genueser*, *Bologneser*; *Galiläer*, *Pharisäer*; *Unitarier*, *Proletarier*; *Samariter*, *Jesuiten* (népies alak); *Patrizier*, *Plebejer*; *Kassierer*, *Tapezierer*, *Barbierer* (a *Kassier* stb. szó mellett); *sicilianisch*, *italienisch*, *genuesisch*; *idealisch*, *kolossalisch* (mindkettő gyakori a XVIII. században), *kollegialisch*, *musikalisch*, *physikalisch*, *theatralisch*, *martialisch* stb.; *kokettisch*, *antikisch*, *barockisch* (XVIII. század); *Prinzessin*, *Äbtissin* (kfn. *ebbetisse*), *Baronessin*

---

⁵⁶ Vö. J. Grimm: *Kleinere Schriften* 1, 337. o., ahol azonban egy másfajta felfogás olvasható.

(XVIII. század). Az *-ieren* végű igék úgy jöttek létre, hogy az *-ier* ófrancia főnévi igenévi végződéshez még hozzákapcsolódtak a német igei végzések.

282. § Mindig csak teljes szavak kerülnek kölcsönzésre, képzési és ragozási szuffixumok sohasem. Ha azonban nagy mennyiségben kerülnek átvételre olyan szavak, amelyek ugyanazt a szuffixumot tartalmazzák, akkor ezek ugyanúgy egy csoportba fognak rendeződni, mint a saját nyelv azonos szuffixummal rendelkező szavai, és egy ilyen csoport aztán produktívá is válhat. Az ily módon felvett szuffixum analógiás képzés során összekapcsolódhat a saját nyelv szavaival. Ez az eset nem ritka a képzőknél. A németben az *Abtei* stb. szó mintájára létezik *Bäckerei*, *Gerberei*, *Druckerei* stb.; a *Bagage* stb. mintájára a népnyelvben létrejöttek olyan képzett szavak, mint a *Takelage*, *Kledage*, *Bommelage* stb. (vö. Andresen: *Über deutsche Volksetymologie*, 98. o.); a *korrigieren* stb. mintájára kialakult a *hofieren*, *buchstabieren*, *sich erlustieren*, kfn. *wandelieren*, Hans Sachs-nál pedig szerepel a *gelidmasieret* szó.⁵⁷ Vö. továbbá olyan újlatin képzett szavakat, mint az ol. *falsardo* germán szuffixummal, az ang. *oddy*, *morderous*, *eatable* francia szuffixummal.⁵⁸ Több olyan idegen eredetű szuffixumunk is van, melynek használata csak a tudósok nyelvében megszokott, és amely nemcsak ugyanazon nyelv elemeivel kapcsolódik össze, hanem más idegen nyelvből származó elemekkel, valamint a befogadó nyelv szókincsével is, vö. -*ist* a *Jurist*, *Purist*, *Romanist*, *Tourist*, *Manierist*, *Hornist*, *Hoboist*, *Carlist* stb.; -*ismus* az *Atavismus*, *Purismus*, *Fanatismus*, *Somnambulismus* stb.; -*ianer* a *Hegelianer*, *Kantianer* stb. szavakban. Ezek a képzett szavak részben megtalálhatóak a franciában is, hiszen egy részük onnan került átvételre. Ha kifogást emelünk olyan képzett szavak ellen, mint a *Purist* és *Purismus* miatt, hogy latin és görög elemek keverednek bennük, akkor ez nem helyénvaló, mert ezek sem latin, sem görög, hanem német, ill. francia képzett szavak.

Ritkábban kerülnek átvételre ily módon a ragozási végzések.⁵⁹ Ehhez már két nyelv különösen bensőséges érintkezése szükséges. A francia *s* toldalékos többes szám alnémet területen meglehetősen elterjedt forma: *Kerls*, *Mädchens*, *Fräuleins*, *Ladens*, szószaporító módon megvan a *Jungens* szóban is. Behatolt az írott nyelvbe is, és az eredetileg ragozatlan szavaknál jelenik meg: *A's*, *O's*, *Neins*, *Abers*, *Vergissmeinnichts*, *Stelldicheins*; továbbá olyan idegen szavaknál, amelyek egy teljesen kiejtett magánhangzóra végződnek, és ezért egyik névszóragozásba sem illenek bele: *Papas*, *Sophas*, *Mottos*, *Kolibris*. Végül pedig kevésbé szokásos általánosan, de helyesnek elismert többes számú alak az *-um* végű főnevek esetében: *Albums*. Szélesebb körben terjedt el a többes szám *e* francia képzésmódja a hollandban, vö. *mans*, *zons*, *vaders*, *broeders*, *waters*, *euvels*, *lakens*,

⁵⁷ Aligha sorolhatjuk ide azokat a szavakat, amelyeket azzal a szándékkal hoztak létre, hogy furcsa hatást keltsenek. Ezek a diáknyelv olyan alkotásai, mint a *burschikos* (görög határozószói végződéssel), valamint *Luftikus*, *Putzikus*, *Lumpacius*.

⁵⁸ Vö. Whitney i.m. 17. o. Szláv szuffixumok német nyelvújításokban történő megjelenésére Schuchardtnál találunk példákat, 86. o.

⁵⁹ Vö. Schuchardt, 8. o.

vroukens, vogeltjes, és a semleges nemű *-er, -el, -en* végű, valamint a kicsinyítő képzős szavak esetében is. Az *s* szószaporító módon hozzákapszolódik többek között a *jongens, bladers* (a *bladen* és a *bladeren* alak mellett), *benders* (a *ben*-ből, a *benderen* alak mellett) szavakhoz. Az indoportugálba az angol birtokos eset végződése került be, pl. *hombre's casa*. A ragozási végzések átvétele legszélesebb körben a cigány nyelvben ment végbe. Ezért létezik egy spanyol és egy angol cigány nyelv is.

283. § A fentiekben már szoltunk arról, hogy belső nyelvi formára vonatkozó hatás akkor ér egy nyelvet, ha az olyan személyektől indul ki, akik azt idegen nyelvként beszélik. De nem ez az egyetlen kizárólagos eset. E tekintetben az irodalmi nyelv szempontjából különösen a fordítások hatása jön számításba.

Ahol egy idegen nyelvből származó szó jelentését a saját nyelv szavának jelentése csak részben fedi le, ott könnyen eljutunk arra a pontra, hogy a két szó jelentését azonosnak tekintsük. Fordítási feladatoknál ez az egyik leggyakrabban előforduló hiba. Az ilyen hibák kétnyelvű területeken könnyen szokásossá válhatnak.⁶⁰ Egy délszláv író azt írja, hogy *habt ihr keine Scheu und Schande*, mert a *sramota* szó jelentése 'szégyen (*Schande*)' és 'szégyenlősség/szemérem' is lehet. Deutschrut [német nyelvsziget szlovén területen] falu lakosai a *Schnur* szót 'menyasszony' jelentésben használják, mert a szlovén *nevesta* lehet 'meny (*Schnur*)' és 'menyasszony' is. A szlavón németben [a szláv lakosság által beszélt német nyelvben] a *damals* szót a jövőre vonatkoztatják, a *wo* és a *wohin* pedig egyenértékűek, mert a szlávban mindkét jelentésre ugyanazt a szót használják.

Ettől lényegesen eltérő folyamatról beszélünk akkor, ha egy olyan fogalomra, amelynek eddig nem volt neve, egy idegen nyelv mintájára hoznak létre egy megnevezést, vagy egy már meglévő szó jelentését módosítják e minta alapján. A tudományos és a műszaki nyelvben ez szokásos folyamatnak számít az idegen szóanyag átvétele mellett. Ha megfigyeljük például a latin nyelvtani szakszavak német nyelven történő visszaadására tett kísérleteket, akkor görög minta alapján képzett szavakat találunk. Mélyebb, a lakosság minden rétegét elérő hatást jelent e tekintetben egy idegen vallás bevezetése, vö. pl. olyan szavakat, mint a *Beichte, Busse, Gewissen, Abendmahl, erbauen, Gevatter*. És ilyenek azok a kulturális hatások is, amelyek idegen szóanyag bevezetését ösztönzik, és amelyek idegen gondolatokat hazai köntösbe öltöztetve adnak elő.⁶¹

Olyan, több szóból álló kifejezések, amelyeknek önálló jelentésük alakult ki, az egyes szavakat alapul véve kerülnek átvételre. Így pl. Ausztriában azt mondják, hogy *es steht nicht dafür*

---

⁶⁰ Vö. Schuchardt, 95kk.

⁶¹ S. Singer a *Zeitschrift für deutsche Wortforschung* című folyóirat 3. számának 220. oldalán és 4. számának 125. oldalán gazdag listáját adta meg azoknak a német szavaknak, amelyek képzési módjukban és jelentésük fejlődésében idegen, nevezetesen latin és francia szavaknak felelnek meg. Mindazonáltal az egyezés önmagában nem elegendő annak bizonyítására, hogy az egyik szó a másik szó mintájára jött létre. Ehhez ugyanis szükség van korábbi előfordulásának pontosabb vizsgálatára.

= ‘nem éri meg a ráfordítás, a fáradozás’ a cseh *nestojé za to* mintájára.⁶² Németország délnyugati részén nem ritkán hallani a francia mintát mutató *es macht gut Wetter* kifejezést. Gyakorinak számít a minta utáni képzés e típusa, amelyre itt csak néhány, különösen szembetűnő példát hoztam.⁶³

Végül ide tartozik a szintaxisra gyakorolt hatás is.⁶⁴ Mivel a szlávok minden nemben és számban a vonatkozó névmás egyetlen alakját használhatják, a szlavón németben a *was* elemet gyakran ugyanilyen szabály szerint alkalmazzák, vö. *ein Mann, was hat geheissen Jakob; der Knecht, was ich mit ihm gefahren bin; ich bin nicht in der Stadt gewesen, was* (‘amíg’) *er weg ist*. A XVIII. században csaknem teljes általánosságban francia mintát követve írtak: *ich lasse ihm das nicht fühlen* és hasonlók. A litván nyelv a német *was für ein Mann* szerkezetet szó szerint lemásolta. Az újlatin és a germán nyelvekre irodalmi használatuk kezdetétől fogva mindig hatott a latin szintaxis, hol kisebb, hol nagyobb mértékben.

Ha olyan népeknél, amelyek szorosabb kulturális közösséget alkotnak, mint pl. a mi nyugati népeink, a belső nyelvi forma nagy mértékű egyezését találjuk, akkor ez – részben legalábbis – a nyelvkeveredés miatti hasonuláson alapul.

284. § A dialektusok ugyanazon összefüggő nyelvterületen belüli keveredése világosan eltér a nyelvi érintkezés természetes kiegyenlítő hatásától, ha olyan dialektusok között megy végbe, melyek használatának területe földrajzilag nem egymás mellett helyezkedik el. Nem lehet azonban meghúzni egy tulajdonképpeni határvonalat akkor, ha a területek helyileg szomszédosak, és egymással állandó nyelvi érintkezésben állnak. Ekkor csak az alapján lehet különbséget tenni, hogy fennáll-e éles ellentét az adott dialektusok között, vagy hogy jelen vannak-e kismértékű eltérések, melyek átmeneti fokozatokban mutatkoznak meg.

Általánosságban tekintve itt ugyanaz érvényes, mint a különböző nyelvek keveredésénél. Itt is a szókölcsönzés a legkönnyebben és leggyakrabban fellépő folyamat. A fonetikai forma azonban nem változik meg olyan könnyen. Itt is végbemegy az idegen hang a saját nyelv hozzá legközelebbi hangjával történő helyettesítése. Ezért egy rokon dialektusból felvett szó teljesen megszokott módon ugyanabban a fonetikai formában jelenik meg, amelyre akkor tett volna szert, ha az egykori nyelvi egység idejéből változatlanul fennmaradt volna. Ez rendszerint akkor áll fenn, ha csak kisebb változások mentek végbe a hangfejlődésben. Természetesen más a helyzet akkor, ha két dialektus jobban eltávolodott egymástól fejlődése során, és ezért, ami etimológiailag megfelel egymásnak, fonetikailag már nem áll közel egymáshoz. Így pl. a *sacht, Nichte* stb. szavakban a *ch*-ből a felnémetre való átvétel során nem alakult ki az etimológiailag neki megfelelő *ft* hangkapcsolat.

Az irodalom területén a köznyelv megszilárdulását megelőzően nagyon megszokott módon egy kevert nyelv keletkezik azáltal, hogy azon nyelvjárás emlékei, amelyben eredetileg

⁶² További szlavón német példák találhatóak Schuchardtnál, 96kk.

⁶³ Itt is Singer művére teszek utalást ugyanazzal a fenntartással.

⁶⁴ Vö. Schuchardt, 99kk.

megszületett, egy másikba kerülnek át. Mindez végbemehet mind írásbeli, mind szóbeli hagyományozás által. Az átültetés általában nem lesz tökéletes, főként, ha a versmérték tiltakozik ellene. A nyelvkeveredés e típusát teljesen el kell választani attól, amely a nyelvi képzetek szerveződésében az egyes beszélőknél lép fel.

285. § A nyelv egy régebbi fejlődési fokából történő kölcsönzés természetesen csak az írás közvetítésével következhet be. A szavak hangfelépítésére eszerint sohasem lehet hatással. A szókölsönzés e típusára rendszerint szándékosan, irodalmi művek megalkotásakor kerül sor. Figyelembe kell vennünk azonban egy fontos különbséget. Ilyenkor vagy arról van szó, hogy a szerző a régebbi nyelv bizonyos tényleges vagy feltételezett folyamatait hívja újra életre, vagy a nyelv régies volta szolgál azon időszak jellemzésére, amelyben a mű története játszódik. Utóbbi esetben könnyebb dolga van a szerzőnek, mint az előbbiben. Kölcsönzésnek számít az is, ha a szerző egy még élő szó már elfelejtett jelentését próbálja újra feleleveníteni, mint pl. a *Weib*, *Frau*, *Magd*, *Buhle* szavak esetében.